

ФУРМАН
Анатолій Анатолійович

ПСИХОЛОГІЯ
ОСОБИСТОСТІ:
ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНИЙ ВИМІР

МОНОГРАФІЯ

Одеса • ОНПУ,
Тернопіль • ТНЕУ,
2016

УДК 130.2 : 159.923 : 316.752

ББК 88.37

Ф 95

Рекомендовано до видання вченою радою
Одеського національного політехнічного університету
(протокол № 2 від 18 жовтня 2016 року)

Схвалено правлінням
ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”
(протокол № 8 від 15 вересня 2016 року)

Фурман А.А.

Ф 95 Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.

ISBN 978-966-654-440-0

Монографію присвячено теоретико-методологічному обґрунтуванню одного з найзагадковіших конструктів сучасної психології – *концепту особистості*, який сутнісно відображає ковітальний спосіб присутності людини у світі і цього наскрізь соціалізованого світу в засвіті її індивідуального Я. Уперше запропонована *концептуальна модель ціннісно зорієнтованої особистості*, що охоплює суголосся різнобічних рис-властивостей людини зі стійкою, але внутрішньо відкритою психодуховною організацією як носія і творця системи індивідуальних і суспільних вартостей, ціннісних орієнтацій, значень, смислів. Феноменологічно особистість як ідеальний спосіб життя оприявнюється в буттєвій екзистенції поєднаних модальностей у контексті проблемогенного ковітального довкілля, яке задає формат ціннісно-сислової поліфонії її присутності й самоздійснення в конкретному соціумі. Водночас буттєвий вимір її розвитку і самореалізування містить також ноуменальний матеріал і непрявлену інтенційність персоніфікованих переживань, мотивів, учинкових дій та актив вольової поведінки. Інтегральним осередком такої актуалізованої буттєвості є *аксіосфера особистості* як система полісислових обривів вчинкової життєактивності, що впорядковує у її свідомості та самосвідомості інтенційні й потенційні запити до самовизначення, самопізнання і самотворення.

Для дослідників особистісного світу людини у його безперервному розвитку і зреалізуванні потенційних можливостей самовдосконалення та в індивідуальному способі життєздійснення, заснованому на чіткому розумінні нею власних цінностей і цілей, які гармонізують її взаємостосунки з довкіллям у смислому просторі суспільного повсякдення.

Рецензенти:

Балл Г.О. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України (м. Київ);

Максименко Ю.Б. – доктор психологічних наук, професор (м. Одеса);

Чепелева Н.В. – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ);

Шандрук С.К. – доктор психологічних наук, доцент (м. Тернопіль).

ISBN 978-966-654-440-0

ББК 88.37

Copyright © Фурман А.А., 2016

Всі права захищені, передрук неможливий без письмового дозволу автора.

ЗМІСТ

Георгій Балл

Семіотичні джерела ціннісного зорієнтування особистості 5

Юрій Максименко

Аксіосфера як таємниця: в дорозі до особистісної зрілості 7

Наталія Чепелева

Особистість фахівця-психолога під мікроскопом 9

Сергій Шандрук

Особистість на вартісних терезах:
від орієнтацій до самоздійснення 11

ВСТУП 13

РОЗДІЛ 1

ОСОБИСТІТЬ ЯК ПРЕДМЕТ

МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

В АКСІОПСИХОЛОГІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ 25

1.1. Онтофеноменальний зріз особистісного буття людини
та його методологічний аналіз 25

1.2. Особистість як теоретичний конструкт
філософсько-психологічної думки 38

1.3. Особистісний світ як осереддя і чинник
самовдосконалення людини 59

1.4. Концепція особистості в аксіологічній психології 78
Висновки до розділу 1 99

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

ЯК ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОГО

РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ 103

2.1. Ціннісно-орієнтаційні чинники психосоціального
і психокультурного розвитку людини як суб'єкта
та особистості 103

2.2. Роль і значення ціннісного зорієнтування
у процесі особистісного розвитку 122

2.3. Потребо-мотиваційні засновки оприявлення цінностей особистості фахівця соціогуманітарної сфери	135
Висновки до розділу 2	150

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОЇ ДІЇ ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ

153

3.1. Психодіагностичні засади дослідження системи вартостей фахівців соціогуманітарного профілю	153
3.2. Проблема формування професійно важливих цінностей майбутнього психолога	167
3.3. Специфіка взаємозв'язку аксіосфери із фаховим самовиявом психологів-практиків	188
3.4. Вплив ціннісно-орієнтаційних чинників на особистісний розвиток студентів-психологів	206
Висновки до розділу 3	214

РОЗДІЛ 4

ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У СИСТЕМІ ОСВІТИ

217

4.1. Основні характеристики і тенденції професійного аксіогенезу фахівців соціогуманітарної сфери	217
4.2. Результати дослідження ціннісних орієнтацій і самоактуалізації у процесі особистісного розвитку майбутніх психологів	238
4.3. Психологічні особливості смисложиттєвих орієнтацій студентів-психологів	252
4.4. Рекомендації щодо ціннісного зорієнтування майбутніх психологів у системі освіти	260
Висновки до розділу 4	271

ВИСНОВКИ	274
-----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	282
---	------------

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	304
-------------------------------	------------

СЕМІОТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ЦІННІСНОГО ЗОРІЄНТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Загальні властивості та риси-якості, що притаманні зрілій особистості формовиявляються у її ціннісному зорієнтуванні як метапросторі самоздійснення людини у світі. Щонайвиразніше ці особливості оприявнюються у системі соціокультурних прагнень, у задіянні людини до творення нових смислів і значень, у ситуаційній регуляції діяльності, в рефлексії власних учинків і у поступі до зреалізування справи життя, нарешті у спразі до повномірного саморозкриття в екзистенційних миттєвостях буття. Розгляд особистості у ціннісному зорієнтуванні має всі ознаки семіотичної системи. Так, закономірності побудови (синтаксис) особистісних компонентів структуруються у супідрядну множину індивідуальних конструктів, семантичні відношення цієї структури позначені аксіопсихологічними складовими з їх смисловим наповненням, а прагматичні виміри вказують на задіяння всіх зазначених підсистем у вчинок як сутнісне ядро особистості.

Наукова новизна рецензованого дослідження полягає в обґрунтуванні *семіотичної* моделі (містить знаки-ознаки та знаки-символи) аксіосфери особистості, яка утворюється з потребо-мотиваційного, діяльнісно-операційного, ціннісно-смислового, ціннісно-орієнтаційного компонентів; у встановленні й розширенні розуміння специфіки психологічних механізмів задіяння ціннісних орієнтацій у процедурно схожі траєкторії особистісного розвитку; в обстоюванні новітніх методологічних принципів отримання та інтерпретації показників вартісної складової майбутніх фахівців соціогуманітарного профілю.

У роботі переконливо доведено, що система цінностей є провідною характеристикою зрілої особистості та визначає потребо-мотиваційний вектор її соціальної поведінки й ефективність життєдіяльності, зорієнтованої на суб'єктну й соціальну самореалізацію.

Причому співвідношення вартісної складової особистості з зовнішніми і внутрішніми чинниками її поведінки визначають виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм діяльності та вчинення, задають контури розвитку суб'єктних горизонтів самоплекання і самовдосконалення.

Конструктивним досягненням монографічного дослідження є здійснена автором класифікація та узагальнення теоретичних і прикладних напрацювань у розумінні взаємозв'язку вартісних, смислових, семіотичних, діяльнісних, учинкових характеристик та їх безпосереднього впливу на самореалізацію особистості. До низки його доробок слід віднести наукове обґрунтування та розробку нових критеріїв визначення й інтерпретації емпіричного матеріалу (психологічного вивчення) ціннісно-орієнтаційної сфери майбутніх фахівців соціогуманітарного спрямування. У підсумку в процесі дослідження з'ясовано архітекτονіку (композиційну будову) і суть (змістонаповнення) психологічних особливостей ціннісного зорієнтування особистості, що відіграють роль основоположних чинників її самовдосконалення.

Відтак монографія Фурмана Анатолія Анатолійовича є цілісним, завершеним, змістовним та концептуально цікавим дослідженням, присвяченим актуальному проблемному упредметненню, що вивчається в одному з важливих аспектів онтогенезу особистості, – її ціннісно-орієнтаційному визначенні і самозреалізуванні. Тому вона заслуговує виходу у світ і прискіпливого опрацювання тих науковців і практиків, яких фахово цікавить теоретична і прикладна персонологія.

БАЛЛ Г.О.,
доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України

АКСІОСФЕРА ЯК ТАЄМНИЦЯ: В ДОРОЗІ ДО ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

У монографії Анатолія Фурмана-молодшого постулюються віхові засади розвитку ціннісно зорієнтованої особистості через самопроєктування нею життєвого шляху і віднаходження власної світоглядної позиції, її суб'єктне задіяння у різні іпостасі самоздійснення, а саме як біологічного організму, як індивіда і суб'єкта у множині суспільних стосунків, як індивідуальності вчинкових дій та самостійних екзистенцій, як універсума духовних намірів, домагань, надзусиль, вірувань. У цій полісуб'єктивній оптиці людського розвитку особистісне становлення є системооб'єднуювальною ланкою, що, охоплюючи широкий формат наскрізного соціокультурного взаємоспричинення біологічного і суспільного, психофізичного і духовного, семіотичного й психоенергетичного, все ж сутнісно характеризує саме людський спосіб буття у неподільності його найзагадковіших ідеальних свідоцтв – свідомості і самосвідомості. Це, власне, й підтверджує “особистісне становлення” як психологічна категорія, що відображає процес саморозвитку людини протягом життя, у рамках якого відбувається віднаходження специфічних видів її суб'єктної активності на основі розвитку й структурування сукупності суспільно і професійно орієнтованих характеристик, що забезпечують реалізацію функцій пізнання, спілкування й регуляції в конкретних способах учинення на всіх етапах її земного шляху.

Аксіосфера особистості, займаючи проміжне положення між суб'єктивними установками й атитюдами, потребо-мотиваційною й конативною (поведінковою) сферами, системою персональних смислів та їх рефлексивним опрацюванням забезпечує синергійну єдність і гармонізацію становлення всіх складників особистісного світу людини. Двоїстий характер системи цінностей, будучи зумовленим одночасно індивідуальним і соціальним досвідом, визначає її бінарне функціональне призначення: вартості є основою формування й збереження у свідомості особи тих установок, які допомагають їй оцінювати явища довколишньої дійсності, займати

певну діяльну позицію і свідомо та зважено обстоювати власні інтереси. У будь-якому разі цінності постають мотиваційним імперативом, що формовиявляється в актах вчинення та є підґрунтям самоусвідомлення автентичності особистості.

Проектувально-практичний рівень дії ціннісних орієнтацій характеризує осмислене ставлення суб'єкта до можливої діяльності, цілей, людей, передбачає зосередження уваги на створенні смислових настановлень як знакових систем у людському суспільстві та культурі. Усвідомлення власної аксіосфери припускає наявність у людини певного способу орієнтування в категоріях ціннісних інваріантів, що є внутрішнім психологічним механізмом, котрий формує ті чи інші пріоритети поведінки особистості, за характером і спрямованістю яких можна визначити її особливості її персоніфікованих професійних і життєвих домагань.

Серед здобутків автора монографії відзначимо самобутню методологічну позицію у визначенні ціннісного зорієнтування як прогностичної моделі самоздійснення суб'єкта соціальної взаємодії та регуляції ним вітакультурного простору власного розвитку як особистості. Тут цінності концептуально постають психосмисловими утвореннями, котрі у взаємодоповненні окреслюють контури соціально зрілої особистості, слугують їй оптимальному функціонуванню і самореалізації, визначають способи освоєння духовної культури суспільства, уможливають перетворення соціальних вартостей у стимули і мотиви власної поведінки та вчинків.

Таким чином, зважаючи на фундаментальність рецензованого дослідження, що присвячене актуальній проблематиці у сфері загальної, педагогічної та вікової психології, вважаємо за логічне рекомендувати вченій раді Одеського національного політехнічного університету до друку, без сумніву, ґрунтовну і корисну монографію доцента А.А. Фурмана.

МАКСИМЕНКО Ю.Б.,
доктор психологічних наук, професор

ОСОБИСТІТЬ ФАХІВЦЯ-ПСИХОЛОГА ПІД МІКРОСКОПОМ

Інтегральний формовияв ціннісного зорієнтування людини, як відомо, утворює екзистенційне осереддя її буття. У пропонуваній широкому загалу науковців монографії А. А. Фурмана мовиться про новітню суб'єктно-методологічну оптику світосприйняття, котра спричиняє непересічне індивідуальне сходження особи до пізнання дійсності та її індивідуального світу Я, де вона здатна на одухотворене самоплекання. А це означає, що кожна особистість володіє самодостатньою системою цінностей, оприявнюваних у соціокультурному часопросторі суспільного життя, вітакультурно задіюваних до творення нових значень і смислів та до рефлексії й регуляції діяльності, переосмислює власні наміри і вчинки, ситуаційно прагне цілісного саморозкриття за принципом “тут-тепер-повно-завжди”.

У рецензованій монографії здійснено критичний аналіз основних критеріїв та норм оцінки функціонування системи вартостей і ціннісних орієнтацій особистості; узагальнено теоретико-методологічні дослідження вказаного упередметнення та на їх основі виокремлено аксіосферу особи, яка формується на перетині потребо-мотиваційних і світоглядних структур свідомості; розкрито психологічну суть і зміст ціннісно-сміслових настановлень суб'єкта, вивчено природу й динаміку розвитку особистісних вартостей, представлено багатосферну модель аксіосфери як предмета психологічного пізнання; описано складний механізм співвідношення соціальних цінностей особистості, зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки, які визначають виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм діяльності наступників фахової взаємодії у системі “людина – людина”; охарактеризовано особливості функціонування ціннісно-нормативної сфери, глибину суб'єктного спричинення поведінки людини, її переконань і професійних домагань у процесі становлення як особистості та індивідуальності.

Приємно констатувати, що дослідження А.А. Фурмана враховує не тільки онтогенетичні особливості розвитку людини, а й її соціо-професійне спрямування, націлене на гармонійне і всебічне постання особистості як інтегрального новоутворення юнацького віку. Оскільки вивчення ціннісних зорієнтувань людини зумовлене стрімкою реструктуризацією суспільства та припускає нове осмислення вже наявного досвіду з питань формування суспільно значущих вартостей, то закономірно, що здобутки прикладної частини монографії першочергово зосереджені на допомозі студентам у реалізації особистісного потенціалу за нових соціально-економічних обставин, у плеканні в них професійної майстерності за конкретних умов повсякденного життя та у прийнятті ними гуманних цінностей як джерел загальнолюдського блага.

У результаті проведеного доцентом Фурманом А.А. ґрунтовного дослідження на предмет обґрунтування психологічного змісту, особливостей і форм вияву ціннісних орієнтацій як запоруки розвитку особистості майбутнього психолога науковий текст монографії чітко рубрикований на розділи і підрозділи з допомогою вповні компетентного використання дедуктивного підходу: спочатку особистість розглянуто як предмет міждисциплінарного теоретизування в аксіопсихологічній перспективі, далі методологічно висвітлено проблемне поле вартісних настановлень як чинників особистісного розвитку людини, потім визначено психологічний зміст цього розвитку в студентів у контексті системної дії ціннісних орієнтацій, й насамкінець встановлено вартісні детермінанти постання особистості майбутніх психологів у системі національної освіти.

Отже, рецензована монографія є актуальним, цілісним, завершеним, добротним дослідженням, що здійснене А.А. Фурманом у царині аксіологічної психології особистості, характеризується теоретичною новизною, методологічною зрілістю та емпіричною достовірністю даних. Тому вона може бути рекомендована вченою радою університету до опублікування для фахового ознайомлення усіх бажаючих.

ЧЕПЕЛЄВА Н.В.,
доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України,
заслужений діяч науки і техніки України

ОСОБИСТІТЬ НА ВАРТІСНИХ ТЕРЕЗАХ: ВІД ОРІЄНТАЦІЙ ДО САМОЗДІЙСНЕННЯ

Ціннісні орієнтації спрямовують діяльність індивіда й істотно впливають на процес його становлення як суб'єкта та особистості, вони є багатоаспектним персоніфікованим утворенням, яке сутнісно характеризує психокультурний розвиток особи як носія свідомості та суспільних взаємин. Виклад основних положень монографії переконливо підтверджує, що автором опрацьовано значний за обсягом матеріал із піднятої проблематики, що стало надійним підґрунтям для створення цілком евристичної моделі становлення і функціонування аксіосфери майбутнього фахівця гуманітарного профілю. Особливим здобутком фундаментального дослідження є здійснена класифікація й узагальнення існуючих теоретичних й емпіричних напрацювань науковців у розумінні взаємозв'язку вартісних, смислових, семіотичних, діяльнісних, учинкових характеристик та їх розвиткової дії на самореалізацію й самовдосконалення особистості. У новаційних доробках автора відзначимо також ґрунтовне методологічне опрацювання критеріїв визначення й інтерпретації емпіричного матеріалу ціннісно-орієнтаційної сфери майбутніх психологів.

Фурманом А.А. проаналізований значний пласт теоретико-методологічних пошукувань з проблеми цінностей як окремого, надважливого, онтофеноменального аспекту життєдіяльності зрілої особистості, розкрито сутність і специфіку понятійного конструкту вартості як світоглядного чинника її сталого розвитку. Крім того, у роботі вдало підібрані методи емпіричного дослідження, чітко обґрунтовано та сформульовано значущість і нагальність наукових розвідок, на високому рівні узагальнення сформульовані висновки, окреслені шляхи подальшого психологічного пізнання аксіосфери фахівця соціогуманітарного профілю.

У монографії детально досліджено природу і динаміку розвитку особистісних вартостей, описано складний механізм співвідношення соціальних цінностей, зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки, які визначають виникнення, напрямки і способи здійс-

нення конкретних форм учинкових діянь, реалізацію особистісного потенціалу юних наступників. Охарактеризовано виняткову значущість суспільно прийнятих цінностей, котрі інтеріоризуються у свідомість особистості через сферу сприйняття навколишньої дійсності та їх подальшу внутрішню трансформацію у вигляді професійних домагань студентів-психологів. Обґрунтовано синергійну єдність особистісних рис-якостей, які засадниче визначають цілісність світосприймання, світобачення людини як системи значущих орієнтирів її діяльності, цільових жадань і творчих пошукувань у тісному взаємозв'язку із соціальними вимогами, настановами, культурними кодами та нормами.

Фурманом А.А. досліджено особливості генези професійно значущих рис майбутніх психологів, які слугують чинником переосмислення та оновлення загальнолюдських цінностей, повсякденного зреалізування ними вартостей гуманізму, толерантності, альтруїзму, творчості. Описано специфічні характеристики професіонала-психолога, до яких належать спроможність приймати і поважати інші погляди на світ, не втрачаючи при цьому власної індивідуальності, здатність до емпатії і позитивне ставлення до інших, комунікабельність, креативність, інтенційність, автентичність, позитивна Я-концепція, саморефлексія і соціально збалансована аксіосфера.

Отже, рецензована монографія є концептуально і методологічно завершеним, добротним дослідженням, що доводить стійкий каузальний зв'язок функціонування системи цінностей людини та її гармонійного розвитку в юнацькому віці у форматі самодостатності й перманентного процесу самовдосконалення. Тому вона стане у нагоді всім, кого цікавлять аксіологічні горизонти постання суб'єкта життєдіяльності як зрілої особистості.

ШАНДРУК С.К.,
доктор психологічних наук, доцент

ВСТУП

*“Людина є загадка у світі, й найвеличніша, імовірно, загадка.
Людина – загадка не як тварина і не як істота соціальна,
не як частина природи і суспільства, а як особистість,
саме як особистість. Увесь світ ніщо порівняно із людською
особистістю, із єдиним обличчям особи, з її унікальною долею.
Людина переживає агонію, і вона хоче знати, хто вона,
звідкіля вона прийшла і куди прямує...”*
(Микола Бердяєв [45а, с. 17])

Актуальність теми дослідження. Проблеми ціннісних орієнтацій як важливого психологічного конструкта особистості належить одне з провідних місць у дослідженні людської поведінки та її само-регуляції. Упорядкований масив вартостей індивіда визначає шлях привласнення духовного потенціалу суспільства, перетворення культурних цінностей у стимули і мотиви поведінки, діяльності, учинення. Нагальна значущість наукової розробки різних проблемних аспектів становлення *аксіосфери* особистості зумовлена труднощами реорганізації української державності, кризовими соціально-економічними умовами країни та прагматизацією міжособистісних стосунків як представників державної влади, так і народонаселення. Крім того, вивчення проблем формування вартісної складової людського життя зумовлене, з одного боку, побутово-дефіцитарним станом соціального повсякдення українців, з другого – лакунами соціальної і суто громадянської деградації окремих професійних і неформальних груп. Особливо гостро проблема ціннісного зорієнтування постала у зв'язку зі стрімкою трансформацією сучасних культуро- і смислотворчих тенденцій розвитку соціуму, його мегаполізацією та ціннісно-смысловими депланаціями у світосприйнятті і світобаченні кожного громадянина.

Цінності у персоніфікованому аналітичному обґрунтуванні – одне із центральних особистісних утворень, котре уможливує свідоме ставлення людини до соціального довкілля й відтак становить екзистенційне осереддя її особистісного буття. У цій визначальній функціональній ролі саме у суб'єктнені цінності задають широке мотиваційне

поле поведінки особи та впливають на всі аспекти її буденної діяльності (Б.Г. Ананьєв, Б.С. Братусь, К. Клакхон, І.С. Кон, В.А. Роменець, М. Рокич, В.О. Ядов). Тому природно, що оволодіння системою цінностей, що завжди характеризується індивідуально-психологічною своєрідністю, набуває статусу життеорієнтаційних принципів та настановлень, котрі неподільно пов'язані зі спрямованістю конкретного вчинкового діяння (Ф.Ю. Василюк, Г.С. Костюк, П.А. М'ясоїд, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко та ін.).

У процесі наукового пошуку науковці і філософи (К.О. Абульханова-Славська, Г.Ю. Айзенк, Б.Г. Ананьєв, С.С. Бубнова, І. Кант, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, А.Г. Маслов, К.В. Морріс, Ш.О. Надирашвілі, Г. Олпорт, М. Рокич, В.А. Роменець, Д.М. Узнадзе, В.О. Ядов та ін.) намагалися сконструювати натуралістичну систему цінностей, яка б виходила із природи людини і повно враховувала основоположні тенденції її становлення і функціонування як особистості, зважаючи водночас на впливи соціального довкілля та індивідуальні особливості її психічного розвитку. Звідси зрозуміло, чому майбутнє конкретної особи головно визначається соціальними ідеалами, які, трансформуючись у систему ціннісних орієнтацій, продукують її прагнення соціально та особистісно самореалізуватися за реальних умов проблемного суспільного повсякдення (Г.О. Балл, Ж.П. Вірна, Е.Ф. Зеєр, З.С. Карпенко, В.М. Мицько, В.П. Москалець, М.С. Яницький).

У психології накопичений значний фонд знань про особливості психічного розвитку індивіда (М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, Г.С. Костюк, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн та ін.); наявні тлумачення особистості як суб'єкта діяльності і самісного життєздійснення (Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, О.Є. Гуменюк (Фурман), І.С. Кон, В.П. Москалець, А.Г. Маслов, К. Роджерс, В.В. Рибалка); концептуальні ідеї культуротворчого спричинення розвитку людини як універсального вітального осереддя (М.М. Бахтін, М.О. Бердяєв, Ф.Ю. Василюк, Л.С. Виготський, О.В. Киричук, К.К. Платонов, В.І. Слободчиков, О.Б. Старовойтенко, А.В. Фурман, С.К. Шандрук та ін.); вчення про діалектичний взаємозв'язок об'єктивних та суб'єктивних чинників становлення особистості (О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, О.В. Запорожець, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева й ін.); засади аксіологічної каузальності самореалізації особистості (Г.О. Балл, І.Д. Бех, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєв, Ш.О. Надирашвілі, А.В. Серий, Д.М. Узнадзе, В.О. Ядов,

М.С. Яницький та ін.). Натомість усі пояснення аксіопсихологічної складової ковітального життя особи часто відзначаються дискретним, інколи дихотомно-антитезним, тлумаченням *концепту цінність*, у підсумку чого психологічна наука збіднена ґрунтовними дослідженнями ціннісно-орієнтаційної сфери як засадничого чинника становлення особистості.

Постановка проблеми. Методологічна оптика наукового пізнання, синергійно обіймаючи різносегментні сфери рефлексивної мислєдїяльності (онтологію, феноменологію, гносеологію, епістемологію; праксеологію; системомислєдїяльнїсну і вітакультурну методології; концепти, принципи і нормативи методологічного підходу в сучасному соціогуманітарному дискурсі), дає змогу здійснювати міждисциплінарні дослідження особливої культуротворчої складності, котрі актуалізують інтелектуальний ресурс як наукового методу, так і суто філософського погляду на життя, що у взаємодоповненні й уможливлєє виявлення найпотаємніших лакун людської буттєвості, що зафіксовані в концептах-поняттях: “світ”, “буття”, “особистість”, “свідомість”, “мислення”, “дїяльність”, “учинок”, “цінність”, “благо”, “духовність” тощо. Інакше кажучи, мовиться про ту новітню *методологічну систему лінз*, котра парадигмально й діалектично поєднує ідеалізоване, типове, повторюване, каузальне, здебільшого сформульоване у вигляді принципів і закономірностей, та непересічне індивідуальне бачення світу і людини в ньому, де остання здатна на екзистенцію неповторного самоспоглядання й одухотвореного самоплекання (див. детально [360, с. 22]).

Виділення предметної проблематики аксіосфери як самостійного силового поля науково-психологічної рефлексії було пов’язане з: 1) переглядом обґрунтування античних засновків етики (буття ототожнювалося із платонівським “благом”) І. Кантом, який протиставив царину моральності (волю) світу природи (необхідності), що вимагало чіткого розмежування належного й суцього; 2) оприявненнєм феноменологічного зрізу буття у постгегелівській філософії, що розподіляється на “актуалізоване, бажане і належне реальне” і водночас рефлексією теоретико-методологічної і практично-дїяльної тотожності ества й мислення; 3) усвідомленнєм обмеженості наукової думки об’єктивно пояснити абсолютні істинність чи хибність тих чи інших цінностей і смислів; 4) виявленнєм суб’єктності (оцінювального моменту) пізнання, різних модальностей і типів організації розумової дїяльності щодо формування ціннісно-смиислової сфери особистості; 5) усвідомленнєм неможливості редукції змісту та обсягу поняття

“цінність” до етичної категорії “благо”, або її розуміння лише як “оціночної вартості” (К. Маркс) [4, с. 25-28]. Висвітлений аналітичний контекст дає підстави *аксіосферу особистості* розглядати як систему смислових обривів життєактивності людини, що упорядковує її інтенційні та потенційні запити до самопізнання і самотворення.

Термін “особистісний розвиток” уперше використав К. Роджерс для позначення феноменології повнофункціональності особи, яка здебільшого ототожнюється з потребою саморозвитку чи самоактуалізації (А.Г. Маслоу [195]), із досягненням самості як цілісності, конгруентності, автентичності особистості (К.Г. Юнг, Г.В. Олпорт [221]). Особистісний розвиток у класичному теоретичному висвітленні – це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей, талантів людини як суб’єкта, особистості та індивідуальності, свідоме вдосконалення себе у зазначених вимірах суб’єктивної реальності, а також самотнє світосприйняття, вособистіснений спосіб життя, заснований на чіткому розумінні власних цінностей і цілей, що дозволяє вибудовувати гармонійні взаємини з довкіллям, відчувати повноту й осмисленість повсякдення. При цьому найвагомим у процесі особистісного розвитку стає зміст і наповнення самого вчинкового діяння, що окреслюють особливості функціонування ціннісно-нормативної сфери, глибину суб’єктного спричинення поведінки особи, її переконань і життєвих домагань, визначаючи повноту суспільної значущості цих учинкових діянь. Становлення особистості – це постановлення людини як повноправного суб’єкта життєдіяльності, котрий здатен до повноцінних учинків, бере відповідальність за себе і навколишніх, утверджує себе у практичних діяннях (із розумінням смислу скоєного), виявляє громадську позицію і керується у повсякденні самісними настановленнями, виявляючи високий рівень саморефлексії [369, с. 25].

Із вищезазначеного **головна концептуальна ідея** цього дослідження полягає в тому, що *особистість* – це не просто ансамбль певних індивідуально-психологічних характеристик (станів, інтенцій, рис, тенденцій, спроможностей тощо) чи системна психосоціальна якість-вдача людини, не тільки один з найпотужніших теоретичних конструктів сучасної психології чи не лишень украй важливий, поряд з індивідом, суб’єктом, індивідуальністю та універсумом, образ суб’єктивної реальності або модус суб’єктивності, а найважливіше, що *це повноквітальний спосіб її присутності у світі, форма її онтофеноменальної (подієвої) даності-екзистенції*, що й поіменуються та описуються відповідним категорійним поняттям “особистість”.

Стан розробленості досліджуваної проблеми. Вирішення питань культурно-етичної, психосоціальної, індивідуально-психологічної детермінації становлення особистості, її спрямованості у певне діяльнісне й, тим більше, вчинкове русло, обрання стратегічних шляхів фахової реалізації зумовили низку досліджень (Г.О. Балл, С.І. Болтівець, Л.К. Велитченко, І.В. Данилюк, Л.П. Журавльова, С.Б. Кузікова, П.А. М'ясоїд, В.Г. Панок, В.В. Рибалка, В.А. Роменець, О.П. Саннікова, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, М.І. Томчук, А.В. Фурман, Н.В. Чепелева, О.Я. Чебикін, Н.Ф. Шевченко, Т.С. Яценко). Розв'язання проблем функціонування когнітивної, мотиваційної та аксіопсихологічної сфер людини (М.Й. Боришевський, Ж.П. Вірна, В.О. Климчук, В.О. Моляко, Н.Ф. Каліна, З.С. Карпенко, Е.Л. Носенко, І.Д. Пасічник, С.М. Семенюк, Т.Б. Хомуленко, В.М. Ямницький) розглядалися науковцями у єдності свідомості і діяльності, надалі трансформувались у систему супідрядності зовнішніх впливів, соціального довкілля і внутрішніх рис-особливостей особистості (М.С. Гусельцева, В.П. Казміренко, Ю.Б. Максименко, В.П. Москалець, В.І. Подшивалкіна, В.А. Роменець, М.В. Савчин, М.М. Слюсаревський, О.Є. Фурман, С.К. Шандрук, Т.Д. Щербан, В.О. Янчук).

Теоретико-методологічною основою дослідження стали фундаментальні положення про розвиток та формування особистості (О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.С. Кон, С.Л. Рубінштейн та ін.); концепції особистості як суб'єкта власної життєтворчості (К.О. Абульханова-Славська, М.Й. Боришевський, М.Р. Гінзбург, М.В. Савчин, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман); ідеї системного підходу до вивчення психічних явищ (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, Б.Ф. Ломов); засади акмеологічного підходу до проблем самовизначення та самореалізації особистості (А.О. Деркач, Є.О. Клімов, Н.В. Кузьміна, Л.Е. Орбан-Лембрик, О.Ю. Панасюк, А.О. Реан та ін.); загально- та соціально-психологічні ідеї структури і розвитку ціннісно-сислової та мотиваційної сфер особистості (О.О. Бодальов, Б.С. Братусь, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєв, Г.К. Радчук, В.Е. Чудновський); екзистенційно-гуманістичні стадії смисложиттєвої проблематики особистості (Р. Мей, В.П. Москалець, П. Тілліх, В. Франкл, А.А. Фурман, І. Ялом та ін.); теоретичні засади вивчення психологічної готовності до професійної діяльності, а також її конативного і вчинкового аспектів (Г.О. Балл, М.І. Дяченко, Л.А. Кандибович, В.О. Моляко, І.Д. Пасічник, Н.А. Побірченко, Н.В. Чепелева та ін.).

Однак вирішення окреслених питань набуває нових обрисів при розгляді економічної і моральної мінливості сьогоденного культурота державотворення. Попри досить значний обсяг теоретичної та прикладної розробки даної проблеми, вона і досі викликає гострі дискусії, адже інтенсивна соціальна реструктуризація припускає нове осмислення людиною вже наявного досвіду з питань формування суспільно значущих ціннісних уподобань, рівно як і здійснення інноваційних досліджень даного процесу. Крім того, на сьогодні не повною мірою виявлено продуктивність функціонування системи ціннісних орієнтацій як цілісного утворення, залишається невирішеною проблема сферного підходу в дослідженні аксіопсихологічної складової особистості, значної уваги потребує теоретичне та експериментальне дослідження специфіки аксіогенезу – становлення ціннісних орієнтацій на різних етапах онтогенезу та їх подальшої ролі у моделюванні системи вартостей суспільства загалом.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Науково-дослідна робота розпочата на кафедрі педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника у рамках колективної теми: “Психолого-педагогічний моніторинг і корекція професійного аксіогенезу в умовах ВНЗ” (протокол № 4 від 17 листопада 2005 р.), “Інноваційні психотехнології оптимізації аксіогенезу особистості” (номер держреєстрації 0109U001408) при написанні кандидатської дисертації на тему: “Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку майбутніх психологів”. Доопрацювання і нагальні науково-практичні розвідки здійснені у рамках колективної теми кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Одеського національного політехнічного університету: “Формування особистості майбутнього фахівця у процесі професійної підготовки” на 2013-2016 роки (номер держреєстрації 0113U001461).

Мета дослідження: теоретична розробка, методологічне обґрунтування, оргдіяльнісне конструювання та емпірична апробація авторської концепції ціннісного зорієнтування особистості, здатної на суспільно вагомій та гуманістично спрямованій вчинки.

Відповідно до мети в науково-дослідній роботі поставлені такі **завдання:**

1. Здійснити наукову рефлексію концепту особистість, що феноменологічно організується як форма перебування людини в екзистенційному акті життя, характеризує постання її індивідуального

способу буття як такого, котрий переживається, осмислюється, стається і поведінково, і діяльно, і вчинково, і подієво.

2. Окреслити атрибутивні характеристики й учинково самоорганізовані прагнення особистості, розмежувати онтичні форми вияву персоніфікованого буття і внутрішні детермінанти її індивідуального (ментального, психокультурного тощо) досвіду.

3. Концептуально обґрунтувати сутність і специфіку функціонування ціннісних орієнтацій молоді у системі освітнього простору сучасного ВНЗ і на цьому підґрунті визначити зміст та особливості їх впливу на особистісний розвиток майбутнього фахівця.

4. Здійснити емпіричне дослідження основних критеріїв та показників особистісного розвитку студентів соціогуманітарного профілю у процесі фахової підготовки в контексті суспільно прийнятних ціннісних орієнтацій.

5. Виявити психологічні риси, цінності і смисли особистості фахівця соціогуманітарної сфери, що спрямовують його на успішну професійну діяльність і життєву самореалізацію.

6. Емпірично вивчити систему актуальних цінностей майбутніх психологів, виявити передумови та чинники їх трансформації і на цій основі розробити практичні рекомендації.

Об'єктом дослідження є становлення особистості як найвищої цінності на етапі професійної підготовки.

Предмет чинного дослідження становлять психологічний зміст, особливості та формовияви ціннісних орієнтацій як дієвих чинників розвитку особистості.

Теоретична база НДР. Дослідження базується на трьох віхових засновках: *учинковому підході* до вивчення людини (В.А. Роменець і його філософсько-психологічна школа), *вітакультурній методології та методологічній системі професійного методологування* (А.В. Фурман та його наукова школа) та *аксіопсихологічних засадах* становлення особистості (З.С. Карпенко та її школа). Категорійне поняття “вчинок” тлумачиться академіком В. А. Роменцем як сутнісне ядро людського буття, котре систематизує знання про світ, діалектично поєднуючи людину в унікальному та універсальному вимірах життєздійснення. Сам учинок як циклічне розгортання ситуації, мотивації, дії й післядії постає у свідомості людини згармонізованою системою уявлень про закономірності становлення та виявлення у вчинковому діянні сутності індивідуального людського буття [261, с. 113]. Саме цей, сутнісно

емний і канонічно довершений, плин-перебіг *особистісного вчинення* постає у формозмістовому і значеннево-смісловому наповненні та має, за нашою концепцією, ціннісну (культурні надбання, моральні стандарти й ідеали тощо) онтичну природу.

Запропонована А.В. Фурманом *вітакультурна* методологія постає “найдосконалішою системою миследіяльного та культуротворчого зреалізування людиною свого потенціалу у світі” [361, с. 43]. У її форматі засадничою умовою методологічного ставлення людини до дійсності є аналіз знання про діяльність, рефлексія процесу його отримання, розвитку, збагачення, ущільнення. У взаємодоповненні цих умов виникає методологування – спочатку як специфічне ставлення і розуміння, згодом як складна та унікальна проблемно-модульна миследіяльність [370, с. 47-60]. Отож і в нашому досвіді теоретизування методологія постає як своєрідна система “лінз”, завдяки яким людина оприявнює світ. Методологічна функція віднаходження особистістю власної системи цінностей полягає не лише у відтворенні соціального життя, а й творенні нових ковітальних форм людського існування, оформленні наявних і потенційних смислів і значень, котрі врешті-решт регулюють поведінку, діяльність, спілкування і вчинки людей та забезпечують подальшу передачу від особи до особи новітніх кодових систем (цінностей), знаків (смислів), символів (значущостей) [371, с. 50-56]. До того ж самоплекання особи у вирі життєвих домагань з урахуванням культурного осереддя та власної системи ціннісних орієнтирів є найвагомішим внутрішнім чинником поступу індивіда у формуванні себе як особистості, сприяє її цілісному розкриттю, процесно оптимізує нарощування нею власного екзистенційного ресурсу.

В оригінальних теоретичних напрацюваннях З. С. Карпенко в напрямку постання й утвердження *аксіологічної психології* (див. [125], [126], [127], [128]), особистість тлумачиться як трансцендентальний духовний суб’єкт аксіогенезу (ноумен), який здатний до самоактуалізації і ціннісного утвердження своєї індивідуальної смислової суті у світі феноменів, де останні, набуваючи аксіопсихічної вагомості, постають тими атрактивними фільтрами, котрі забезпечують злагоджену роботу смисло-цільового переживання з гармонізації усіх сегментів, просторів та іпостасей самої людини.

Методологічну архітектоніку чинного дослідження становлять наступні складники:

1) *психософійна теорія вчинку і канонічна психологія* В.А. Роменця та напрацювання вітчизняних і зарубіжних науковців, здійснені учнями і наступниками у рамках названої наукової школи (М.С. Гусельцева, І.В. Данилюк, Т.С. Кириленко, І.П. Маноха, П.А. М'ясоїд, В.О. Тагенко, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман, С.К. Шандрук та ін. – див. літ. джерела);

2) *вітакультурна методологія з її концепцією професійного методологування* А.В. Фурмана та здобутки наступників й адептів зазначеного напрямку наукового пізнання (О.Є. Фурман (Гуменюк), Я.М. Бугерко, А.Н. Гірняк, Г.С. Гірняк, В.О. Комісаров, Ю.Я. Мединська, О.С. Морщакова, Т.Л. Надвична, І.С. Ревасевич, Л.З. Ребуха, Т.С. Семенюк, С.К. Шандрук, О.Я. Шаюк та ін.), а також *системомислєдїальнісна методологія* (Г.П. Щєдровицький і його школа);

3) *аксіопсихологія особистості* у взаємодоповненні її предмета і методу, ідей і концепцій як самостійна психологічна дисципліна, що обґрунтована майже двадцять років тому З.С. Карпенко й активно розвивається авторкою та її наступниками (Г.К. Радчук, В.П. Голован, В.М. Мицько, А.А. Сімак та ін.);

4) *циклічно-вчинковий підхід* у розвитку наукових пошукувань (передусім здобутків соціогуманітарної наукової думки) з його базовими принципами, концептами і закономірностями, обґрунтованими в нещодавній періодиці (А.В. Фурман [362], [363]) і застосований у докторській дисертації (С.К. Шандрук [369], [388]);

5) авторська *модель ціннісно зорієнтованої особистості* як ідеалізованого набору соціокультурних властивостей людини зі стійкою психодуховною організацією (див. [345], [347], [360]).

Методи дослідження збалансовано відібрані й поділені за науковими критеріями комплексності та всебічності на дві групи:

теоретичного пізнання: системного аналізу монографічної літератури, систематизації наукових джерел, порівняння та узагальнення даних; поєднання історичного й логічного методів у дослідженні проблеми і способів їх розв'язання; філософського і наукового методологування; категоризації; системного, інтегрального і сферного підходів до вивчення особистості як вищої цінності; соціогуманітарного і психософійного теоретизування;

емпіричного творення: 1) діагностики особистісної спрямованості, яка виявляє цілісну систему чи ієрархію ціннісних орієнтацій людини, оприявнює життєві цілі, визначає рівні усвідомлення особою власного життя й задає її смисложиттєві орієнтації – методика визначення

системи ціннісних орієнтацій М. Рокича, тест смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтєва (СЖО); 2) вивчення процесів і рівнів розвитку особистості, повноти сформованості її ціннісно-сміслової сфери, осмислення сутності особистісного буття людини у світі та картинних упредметнень цього світу в її внутрішньому засвіті з онтофеноменологічних позицій – самоактуалізаційний тест Е. Шострома, адаптований Л. Я. Гозманом, М. В. Крозом, М. В. Латинською (САТ), опитувальник термінальних цінностей І. Г. Сеніна (ОТеЦ).

Статистична обробка даних та їх графічна презентація здійснювалася на базі пакету статистичних програм SPSS 12.0, з використанням факторного аналізу. Отримані експериментальні результати опрацьовувалися за вимогами математичного аналізу з якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням.

Основними гіпотезами дослідження є такі:

1) особистість становить певний системний набір психодуховних рисокостей соціалізованого індивіда, що визначає вектор (спрямування) його психодуховної активності, форми і способи взаємодії з довкіллям і долучення до конкретних, культурних та інших відносин, а ця складно структурована система формується і виявляється у процесі усвідомленої продуктивної активності та спілкування, діяльності і вчинків особи, опосередковуючи й окреслюючи повноту та інтенсивність її взаємозв'язків із соціальним оточенням і природним середовищем як непересічно усуб'єктненої – самодостатньої, цілісної, відповідальної – індивідуальності;

2) становлення особистості є перманентним процесом зреалізування людських спрямувань, думок, переживань, усіх уявлень про предметно-сміслове багатство світу, охоплюючи пізнане, видиме, поіменоване та означене, тобто те, що пройшло через формат сприйняття, запам'ятання, мислення, усвідомлення, який онтофеноменально породжує унікальний *особистісний світ* конкретної людини, що, своєю чергою, формовиявляється у вчинку як осередді психодуховного ества і водночас як канонічного феномену власне людського життя;

3) для особистості як конкретного вітакультурного виразу суспільної природи людини притаманне цілісне втілення і реалізація множини соціально значущих ознак та ментальних характеристик соціуму, а її невід'ємними рисами є *самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні ставлення і зв'язки, відповідальність за свої вчинки, певна автономність щодо суспільного довкілля, система поглядів і переконань, прийняті на віру та персонально обстоювані*

психодуховні цінності (свобода, віра, честь, надія, милосердя, любов, творчість тощо);

4) розвиток людини як особистості завжди опосередкований результативністю її попередніх учинень, тобто набутим досвідом цілеспрямованої, інструментальної (в тому числі професійної) діяльності; тому, щоб рефлексивно досягнути шлях свого психодуховного становлення у справжній буттєвій сутності, людина має розглядати цей екзистенційний рух-поступ принаймні у семи аспектах: чим я був? – де я є? – що я хочу? – що я роблю? – що я про себе думаю? – ким я став? – як я все це реально оцінюю (рефлексую)?, що вказує на *циклічно-вчинкову природу* особистості.

Наукова новизна і теоретична значущість результатів дослідження полягає у тому, що:

– *уперше* витлумачено особистість через оприявлення у часопросторі буття її психосоціальних модальностей, а її ковітальний простір висвітлено як ціннісне довкілля індивідуальної присутності й самоздійснення у світі; обґрунтовано теоретичну модель аксіосфери, яка охоплює потребо-мотиваційний, діяльнісно-операційний, ціннісно-смысловий, ціннісно-орієнтаційний компоненти; доведено вплив ціннісних орієнтацій на постання людини як особистості та емпірично встановлено детермінанти цього процесу; описано специфіку особистісного розвитку студентів-психологів у контексті функціонування їхньої системи вартостей і смисложиттєвих орієнтацій; доведено, що ціннісне спрямування є найсуттєвішим компонентом структури особистості, її наскрізною властивістю, що узмістовлює сприйняття людиною дійсності через уособлену систему мотивів, вартостей, домагань, упредметнює особистісні смисли, життєві потяги, ідеї, систематизує її своєрідні риси-якості, реалізує прагнення до саморозвитку, спричинює рух-поступ до власного – особистісного – самовдосконалення;

– *уточнено і конкретизовано* структуру аксіосфери як екзистенційно буттєвої даності, котрій властива парадоксальна, проблемна оптика, спричинена тим внутрішньо напруженим полем, яке окреслене межовими смислоформами й відтак значеннями, смислами і цінностями; механізми усвідомлення особистістю свого Я як вищої цінності, що є інтегральним атрибутивним складником людського буття, первинною формою розуміння об'єктивного світу, відображення якого опосередковується співвіднесенням поглядів і переконань індивіда з реальними явищами і фактами дійсності;

– *розширено та поглиблено* розуміння психологічних механізмів та суб'єктивних властивостей, ціннісних орієнтацій, що є основоположними чинниками розвитку особистості; запропоновано нові методологічні принципи отримання та інтерпретації показників-рівнів і тенденцій розвитку аксіосфери фахівців соціогуманітарного профілю на етапі стабілізації вартісної системи; роз'яснено рефлексивну природу ціннісних орієнтацій, які унаслідок найвищі форми буттєвої присутності людини у світі і світу в людині та постають умовою-чинником існування й розвитку досконалих форм мислєдєяльності, становлять осереддя психодуховної іпостасності особистості;

– *дістало подальшого розвитку* тлумачення вихових засад становлення особистості у взаємозв'язку з функціонуванням її вартісних настановлень; змістовне наповнення цілеспрямованого впливу ціннісних орієнтацій на профспрямування в освітньому просторі вищої школи; уявлення про онтофеноменальну наявність особистісного способу буття як відносно автономної форми-цілісності безпосередньої – екзистенційної (“тут-тепер-повно”) – присутності людини у світі і цього зовнішнього світу у її психодуховному засвіті.

Практичне значення одержаних результатів. Методологічно означено контури становлення особистості як усталеної сукупності характеристик і прагнень, що у взаємодоповненні зумовлюють загальні й індивідуальні особливості поведінкових і вчинкових проявів (думок, мотивів, почуттів, інтелектуальних і вольових дій), які, своєю чергою, визначають модусний вектор суб'єктивної реалізації людини в актуальній ситуації її ковітального функціонування. Обґрунтовано та розроблено програмний набір рекомендацій щодо формування професійно важливих рис-якостей майбутніх психологів; експериментально доведено й апробовано концептуально-методичну модель дослідження цінностей особистості у складі параметрів, психодіагностичних критеріїв її загального розвитку. Обстоюваний методичний матеріал призначається для викладачів, організаторів факультетів і відділень ВНЗ, а також профорієнтаційних центрів у роботі з виявлення та розвитку аксіопсихологічного потенціалу особистості.

Розроблені на засадах сферного підходу, з урахуванням вітакультурної методології з її концепцією професійного методологування, рекомендації можуть використовуватись у роботі з майбутніми фахівцями соціогуманітарного профілю при проведенні практичних занять, вирішенні навчальних завдань та проблемних ситуацій освітньо-виховного процесу, проходженні студентами психологічних тренінгів особистісного зростання – для саморозвитку і самовдосконалення юних наступників.

РОЗДІЛ 1

ОСОБИСТІТЬ ЯК ПРЕДМЕТ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ В АКСІОПСИХОЛОГІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

“...всі вартості становлять цінність одного порядку – буттєвого, але вони виявляються по-різному. Усвідомлення і набуття цінності вказують на рушійні сили життєвого шляху людини”.
Володимир Роменець [279, с. 73]

1.1. ОНТОФЕНОМЕНАЛЬНИЙ ЗРІЗ ОСОБИСТІСНОГО БУТТЯ ЛЮДИНИ ТА ЙОГО МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Актуальність і головна ідея дослідження. Методологічний ракурс наукового пізнання, охоплюючи різносегментні сфери рефлексивної мислєдїяльностї (онтологїю, феноменологїю, гносеологїю, епїстемологїю; системомислєдїяльнїсну і вїтакультурну методологїї; концепти, принципи і нормативи методологїчного пїдходу в сучасному соціо-гуманїтарному дискурсі та їн.) [див. 312; 329; 359; 362-366], дає змогу здїйснювати мїждисциплїнарнї дослідження особливї культуротворчї складностї, котрї закрїплюють їнтелектуальний ресурс як наукового методу, так і суто фїлософського погляду на життя, що у взаємодоповненнї і взаємопроникненнї ї уможливлє виявленнє найпотаємнїших лакун людської буттєвостї, що закрїпованї в таких концептах, як “буття”, “людина”, “світ”, “свідомїсть”, “мисленнє”, “особистїсть”, “гра”, “дїяльнїсть”, “свобода”, “творчїсть”, “духовнїсть”, “учинок” тощо.

Їншими словами, мовиться про ту новїтню *методологїчну оптику*, котра парадигмально ї дїалектично поєднує їдеалїзоване, типове, повторюване, каузальне, здебїльшого сформульоване у виглядї закономірностей і законїв, та непересїчне їндивїдуальне баченнє свїту і людини в ньому, де останнє здатна на екзистенцїю неповторного

самоспоглядання й одухотвореного самотворення. Причому тут підкреслимо виняткову роль саме *філософського методу*, адже, як цілком слушно зауважував свого часу (1990) М.К. Мамардашвілі, “абстрактні формулювання філософії набагато ближче до реальної дійсності, аніж реалістичні, емпіричні формулювання...” [190, с. 344].

У цьому аналітичному форматі прикладного методологування **головна концептуальна ідея** цього дослідження полягає в тому, що особистість – це не просто ансамбль певних індивідуально-психологічних характеристик (станів, рис, тенденцій, спроможностей тощо) чи системна психосоціальна якість-характеристика людини, не тільки один з найпотужніших теоретичних конструктів сучасних психології та соціології чи не лишень украй важливий, поряд з індивідом, суб’єктом, індивідуальністю та універсумом, образ суб’єктивної реальності або модус суб’єктивності (В.І. Слободчиков і В.Є. Ісаєв [313], О.Є. Гуменюк (Фурман) [93] та ін.), а найважливіше, що це *повно ковітальний спосіб її присутності у світі, форма її онтофеноменальної (подієвої) даності-екзистенції, що й поіменовуються та описуються аналогічно відповідним категорійним поняттям “особистість”*.

Особистість – це усталена сукупність характеристик і прагнень, що у взаємодоповненні зумовлює загальні й індивідуальні особливості поведінкових і вчинкових проявів (думок, мотивів, почуттів, інтелектуальних і вольових дій), які, своєю чергою, визначають вектор суб’єктивної реалізації людини в актуальній ситуації її ковітального функціонування. *Прагнення* – це інтенції-наміри, котрі, народжуючись із середини потребового поля нужденності, актуалізують пізнавальні, адаптаційні, креативні й рефлексивні процеси особи, її емоції і почуття, поведінкові акти і вчинкові дії, тому уможливають досягнення нею головних, стратегічних життєвих цілей. *Характеристики* у зазначеному змістовому контексті являють собою статичні системні утворення у психодуховній організації людини, які спричиняють вибір мети, цілей і завдань, умістовлюють бажання, домагання і цінності. Тож особистість завжди становить певний системний набір психодуховних рис-якостей соціалізованого індивіда, що визначає вектор (спрямування) його суб’єктивного діяння, форми і способи взаємодії з довкіллям і долучення до конкретних суспільних, культурних та інших відносин. Ця система формується і виявляється переважно на ранніх етапах онтогенезу (дитинство, підлітковий вік, юність) у процесі усвідомленої продуктивної активності та спілкування особи,

опосередковує й окреслює повноту та інтенсивність її взаємозв'язків із соціальним оточенням і природним середовищем як непересічно у суб'єктивній – самодостатньої, цілісної, відповідальної – індивідуальності.

Особистість як ідеалізований набір соціокультурних властивостей людини характеризується досить стійкою психодуховною організацією, що виявляється головним чином у послідовності і передбачуваності її поведінки, діяльності, вчинків, способу життя (**рис. 1.1**), котрі онтогенетично організуються за теорією В.А. Роменця, як Велика Логіка Вчинку, тобто як життєвий шлях людини [див. 9; 261; 278-282]. Ця Логіка становить еталон циклічно завершеного, повноцінного вчинку, що охоплює ситуаційний, мотиваційний, дійовий і післядійовий компоненти-складники, передбачає вихід особи на нові смислові обрії життєактивності, зміну ціннісних орієнтацій, інтенцій та потенцій самопізнання і самотворення. Саме у вчинку зосереджується увесь зміст психодуховного як буттєвого, реального феномену власне людського життя. *Ситуація* вказує на постійну залежність учинення від конкретних обставин повсякдення людини й відтак від “певної просторово-часової конфігурації сил, смислів, дій”, від намірів, пристрастей і поведінки співдіячів; *мотивація* – на здатність людини здійснювати вибір, підніматися над обставинами, ідеально перетворювати незалежне на залежне і врешті-решт “перебороти конфліктність ситуації й прийняти рішення діяти певним чином”; *дія* – на реальне здійснення вчинкового діяння, яке передбачає встановлення відношення між метою і засобами її досягнення і становить конкретне уреальнення сутнісних сил людини перш за все як особистості; *післядія* – на переживання і проживання вчиненого, осмислення зробленого і незробленого, скоєного і згаяного, зреалізованого й нездійсненого. Отож особистість, за Володимиром Роменцем, – це нескінченність людських спрямувань, думок, переживань, усі уявлення про предметно-сміслову багатство світу, все пізнане, видиме, поіменоване та означене, себто те, що пройшло через формат сприйняття, запам'ятання, мислення, свідомості й онтофеноменально становить особистісний світ конкретної людини.

Воднораз, як самотутній зріз суб'єктивності, особистість здатна до адаптації та розвитку в мінливих соціальних умовах, що підтверджують зміни її вартостей, установок, інтересів, мотивів, вірувань, а також факти її виходу на нові горизонти самосвідомості і самовдоско-

1 – поведінка як базова, первинна форма повсякденної, переважно пристосувальної, присутності людини у світі й цього зовнішнього світу у її внутрішньому засвіті; при цьому вона, переважно усвідомлюючи свої дії, спрямовує їх не тільки на безпосереднє задоволення потреб, а й на організацію взаємин з іншими людьми за ціннісними пріоритетами і відповідно до особисто прийнятих норм віри, моралі, права, самовідповідальності

2 – діяльність як атрибутивна форма власне повно суб'єктивної присутності людини у світі й цього макрокосмосу в її психодуховному мікрокосмосі, коли вона є не лише „дзеркалом Всесвіту” (С.Л. Рубінштейн), а й „сукупним суб'єктом пізнання і творення дійсності”, де „психіка становить своєрідний спосіб самовідображення світу” (В.А. Роменець) й де у єдності зі свідомістю кожна діяльність, набуваючи вартісності на життєвому шляху, спрямована на конструювання індивідуального предметного світу в неповторності та мінливості його ознак, місць, параметрів, ситуацій

4 – спосіб життя як ковітально задана система особисто значимих (цінних) для людини форм, засобів і візріців життєдіяльності та мислевчинення, яка характеризує присутність у її психодуховній організації соціального й культурного, їх формовияв в індивідуальному світі Я, у вчинкових діях свободи як важливої передумови реалізації особистістю життєвої програми, а також як свідомо прийнята форма самопізнання і самовизначення особи через зміну ціннісних орієнтацій і безупинне (головно у вчинкових формах) вираження смислотворення й осягнення сенсу життя

3 – вчинок як „вузловий осередок буття”, у якому „виявляється активна творча взаємодія людини і світу” (В.А. Роменець); як „дійсна пружина розгортання” у часі і просторі життя, що містить ситуаційно зумовлене, внутрішньо вмотивоване, свідомо цілеспрямоване діяння, яке вирізняється емоційним напруженням, вольовим зосередженням, інтелектуальним проникненням, рефлексією здійсненого особистістю вчинення як значущої події на її життєвому шляху як суб'єкта і водночас як індивідуальності суспільного повсякдення

Рис. 1.1. Онтофеноменальні формовияви особистісного буття людини як найвищої цінності

налення. З іншого боку, особистість – це конкретний вираз суспільної – діалогічної, комунікативної, інтерактивної природи людини, цілісне втілення і реалізація в ній множини соціально значущих ознак і ментальних характеристик соціуму. Невід’ємними її рисами є самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки, певна автономність щодо суспільного довілля, система поглядів і переконань, прийняті на віру та персонально обстоювані психодуховні екзистенціали (свобода, віра, честь, надія, милосердя, любов, творчість тощо). Звідси очевидно, що особистість – *онтофеноменальний продукт* принаймні чотирьох інгредієнтів – культури, суспільства, конкретних соціальних взаємостосунків і власного індивідуального досвіду як опрацьованих задатків, потенцій, ресурсів, здібностей і характерологічних властивостей.

Ресурсні формовияви онтофеноменальної природи людини З. Фройд ототожнював з енергією *лібідо* – певним потенціалом, який *спрямовує* її активність у русло самоплекання і самотворення. Всесвітньо відомий науковець один з перших розробив найбільш послідовну і глибоку теорію *характеру* як сув’язь потягів (ціннісних суджень і мотивацій), які зумовлюють поведінку людини у повсякденних ситуаціях її буття [341]. У динамічній концепції становлення особистості фундатор психоаналізу порівнює поведінкові властивості людини з рисами-якостями її характеру, що об’єктивується у вчинках як упредметнення мотивації і суб’єктивного волевиявлення. Сутнісні характеристики особи конституують сили-рушії її самотворення, постаючи цілісною структурою, котра оприявнюється в *орієнтаціях характеру*. Саме ці орієнтації скеровують людину у пізнанні світу, власного Я і свого місця в ньому. З. Фройд наслідував традицію філософування Будди і Сократа, згідно з якою *пізнання істини є та сила, яка робить людину добродісною і вільною*, або, в термінології науковця – *здоровою* [343].

Фундаментальна основа характеру особистості, як стверджує послідовник психоаналітичних студій Е. Фромм [343], виявляється у специфічних атрибутах її взаємин з довкіллям: 1) оволодінні світом речей та їх асиміляції як застосуванні існуючих схем знання до нових об’єктів та ситуацій (за Ж. Піаже); 2) відносинах з людьми і самою собою як формовияву соціалізації. *Орієнтації*, спираючись на які індивід вступає у взаємодію зі світом, визначають *суть* його характеру, що, своєю чергою, слугує провідником людської енергії у процесах

асиміляції і соціалізації. Людина організує своє життя згідно зі своїм характером й так досягає певного рівня відповідності між внутрішніми особистісними запитами і зовнішніми ситуаціями. Більше того, характер виконує функцію відбору ідей і цінностей, дозволяє особі діяти послідовно, зважено і розумно.

Е. Фромм виділяє два фундаментальні види характеру: *непродуктивні* (рецептивний, експлуататорський, користололюбний, ринковий) та *плідні* (продуктивні), яким притаманні активність, плідна любов й досконале мислення. Рецептний підвид характеру виявляється у тому, що особа вважає, що джерело всіх благ знаходиться ззовні, тож усі зусилля скеровує на задоволення своїх примх і досягнення матеріального статку. Експлуататорський тип людини має багато спільних рис з попереднім, але більш жорстко обстоює власні інтереси і похабно й бездушно намагається оволодіти бажаним, не переймаючись моральними нормативами. Користолобство знаходить свій вираз у всезагальній жадібності навіть стосовно власних запитів, основний мотив такої людини центрується довкола накопичення, але ні в якому разі не витрачання. Ринковий тип характеризується надмірною азартністю у підприємницькій діяльності й у здійсненні товарообмінних операцій, при цьому переконаний, що все у світі купується та продається. Всі підвиди непродуктивного формовияву характеру мають спільні риси-ознаки: знеособлення довкілля, знецінення соціальних зв'язків, беззмістовність існування, втрата сенсу життя, автоматизація поведінки, невдоволення досягненнями, постійний пошук нових “гострих” уражень, неадекватні суспільним вимогам пріоритети і цінності.

На противагу непродуктивним людським характерам, за Е. Фроммом, є особи, котрі вирізняються *активною життєвою позицією*, високими моральними запитами, зрілістю соціальних контактів і відповідальністю за власне життя; це – плідні суб'єкти, здатні використовувати свої сили і реалізувати закладені від природи власні можливості і таланти. Плідність означає людську спроможність сприймати себе як утримувача своїх сил і творця власної долі у суголоссі з запитами дійсності. Така особистість сприймає довколишній світ, споглядаючи його плин, як даність і водночас оживлює та збагачує його власною енергією в актах пізнання, творчості і самотворення [343].

Розлого підтверджує сказане філософсько-психологічна теорія С.Л. Рубінштейна, в контексті якої він визначає особистість як від-

повідь на три питання: 1) чого хоче людина? (тобто питання про її цілі, наміри, прагнення, потреби, мотиви, бажання, інтереси); 2) що є людина? (проблема формування характеру й волі); 3) що вона може? (формовий здібностей, здатностей, спроможностей). Тож оптимальне функціонування (прояв і реалізація) особистості, на його думку, забезпечується триєдністю: а) *спрямованості* як мотиваційної системи спонукань, котра слугує надбанню вірувань, цінностей, установок, ідеалів; б) специфіки диспозицій і повсякденної поведінки, що закріпилися у *характері*; в) можливостей саморозвитку і самовдосконалення через докладені особисті зусилля, обдарування і таланти – *здібності* [284].

Вважаємо за логічне доповнити цю структуру особистості четвертим і п'ятим компонентами, власне з аналізу яких С.Л. Рубінштейн і починає дослідження знаменитих “Основ загальної психології”: мовиться відповідно про *свідомість* та *самосвідомість*. На це практично вказує і сам відомий науковець: “Питання психологічного дослідження особистості не завершується вивченням її психічних властивостей – здібностей, темпераменту і характеру, вона завершується розкриттям самосвідомості особистості” [284, с. 238]. І далі зовсім категорично: “Процес становлення людської особистості охоплює (як невід’ємний компонент) формування свідомості та самосвідомості, без яких її просто не існує...” [284, с. 238]. До того ж, що винятково важливо, С.Л. Рубінштейн не лише вказує на особистісне буття людини як локальну біопсихокультурну організованість, а й розглядає свідомість та самосвідомість як взаємозалежні форми її буттєвої присутності у світі. Зокрема, він пише: “Самосвідомість не надбудовується над особистістю, а міститься в ній, тому й не має самостійного шляху розвитку, відокремленого від становлення самої особистості, вона задіюється у цей процес як його момент, сторона, компонент” [Там само, с. 238]. Отож самосвідомість, хоча й емпірично не явна даність, або “найочевидніша неочевидність” (М.К. Мамардашвілі), усе ж притаманна людині, є продуктом її психічного розвитку, в ході якого суб’єкт набуває життєвого досвіду й досить ґрунтовно переосмислює власне життя. Цей рефлексивний процес проходить через всю життєдіяльність, визначаючи мотиви дій особи і внутрішню узгодженість повсякденних завдань, наповнює й змістовлює сенс її людського існування [Там само, с. 244].

Філософсько-психологічному вивченню свідомості й самосвідомості як екзистенційно буттєвих даностей властива парадоксальна,

проблемна оптика, спричинена тим внутрішньо напруженим полем, яке окреслене межовими смислоформами й відтак значеннями і цінностями. Основним каналом пізнавальної активності є *мислєдіяльність*, спрямована на розуміння сутності людського буття, сама ж свідомість людини щонайперше становить предмет методології, а методологічна діяльність, актуалізуючись в актах-ситуаціях проблематизації, саморефлексування, свободи розмірковування і плюралізму поглядів і позицій, безпосередньо пов'язана із розширенням можливостей наукового пізнання (див. [329]). Свідомість і самосвідомість, будучи позбавлені власної психологічної специфіки, все ж являють собою багатофункціональну буттєвість, котра забезпечує не лише ситуаційне відображення дійсності, а й породження її смисложиттєвих форм, ідеальних організованостей соціального конструювання та особистісного самотворення. Причому осереддям психодуховного світу зрілої проблемно-діалогічної свідомості і є мислення, вершинними формами якого в історії людства стають філософське, наукове, художнє і методологічне думання. Закономірно, що свідомість і самосвідомість, унаслідок найвищі форми буттєвої присутності людини у світі і світу в людині, є умовою-чинником існування та розвитку досконалих форм мислєдіяльності [Там само].

М.К. Мамардашвілі говорить про “онтологічно вкорінену свідомість, а не про яку-небудь суб'єктивність”, тобто про свідомість як диференціал, розрізнення (“думаю” і “думаю, що думаю” чи, поіншому, про *свідомість як свідчення*, котре “означає якийсь зв'язок або співвідношення людини з іншою реальністю поверх чи через голову навколишньої реальності” [190, с. 50, 45, 42]). Продовжуючи цю думку, висновуємо, що особистість – це соціально зріла людина із “загостреним відчуттям свідомості”, котре, будучи поцейбічним дійсним місцем співвіднесення і зв'язності того, що не можна співвіднести природним чином, водночас є інобуттям, “рух якого не спостережуваний”; до того ж воно нічого не виробляє, ніяких емпірично оприявленних продуктів [Там само]. Однак саме така, свідомо подієва, надчуттєво ритмічна та онтологічно вкорінена свідомість, й становить сутнісне змістовлення особистісного способу буття людини, що, звісно, потребує детального дослідження.

Проблема спрямованості – це перш за все питання динамічних тенденцій, які, набуваючи якісної вагомості мотивів, визначають людську діяльність у зв'язку з її цілями та завданнями (С.Л. Рубін-

штейн [284, с. 104]). Тенденції породжують установку – обрану людиною життєву позицію, яка полягає в рефлексивній оцінці окреслених цілей і завдань, вибірковій змобілізованості і готовності до діяльності, спрямованої на досягнення поставлених цілей [Там само, с. 105]. Спрямованість постає вектором, що задає напрямок усього психічного розвитку суб'єкта, джерелом людського самоплекання. Вона є найсуттєвішим компонентом структури особистості, її наскрізною властивістю, котра узмістовлює сприйняття людиною дійсності через уособлену систему мотивів, вартостей, домагань, ідей. Через спрямованість упредметнюються особистісні смисли, усвідомлюються життєві потяги, систематизуються своєрідні риси-якості людини, що становлять основу характеру, реалізуються її прагнення до саморозвитку, здійснюється рух-поступ до власного самовдосконалення.

Характер виявляється в усіх проявах людської поведінки, специфіці типового реагування на подразники довколишньої дійсності, відношенні до світу й ставленні до інших людей. Формування світогляду особистості відбувається паралельно з утвердженням її характеру, сталих психологічних особливостей, що мають певну спрямованість і виявляються у стійких, властивих лише даному індивіду способах дій. “Поняття характеру сприймається як мірило сили волі особистості, завдяки якій світогляд людини та її діяльність стають стійкими і цілісними” (С.Л. Рубінштейн [283, с. 307]). Для характеру, рівнозначно як і для волі, вирішальним є взаємовідношення між суспільно й особистісно значущими цільовими домаганнями особи. Суспільно схвалювані орієнтири поведінки спонукають до високоморальних учинків і повноцінного розкриття власного Я у взаєминах зі світом. Взаємозв'язок характеру й учинку завжди опосередкований внутрішніми переконаннями, світобаченням, які визначають спосіб життя суб'єкта, манери поведінки та специфічний стиль його мислєдіяльності [284, с. 220]. Саме характер стимулює людину до діяльності, а за організаційно-виконавчу сторону психічної регуляції поведінки відповідають здібності. “Питання здібностей, зауважує С.Л. Рубінштейн, – це питання особистих, природних властивостей, які формуються у процесі практичної взаємодії людини зі світом. Результати особистої діяльності, узагальнюючись і закріплюючись в людині, постають “будівельним матеріалом” у формуванні її здібностей” [283, с. 306].

Отже, інтегральним атрибутивним складником особистісного буття людини є свідомість як первинна форма розуміння об'єктивного світу людиною, відображення якого опосередковується співвіднесенням своїх поглядів і переконань з реальними явищами і фактами дійсності. Самосвідомість, як та ж сама свідомість, що повернена не на світ, а на внутрішній засвіт самої особи, завжди є пізнання не чистого духу, а реального соціалізованого індивіда, існування якого виходить за межі свідомості і постає для нього окремою реальністю. З допомогою самосвідомості особа відрефлексовує власне Я, привласнює справи і вчинки, скоєні нею, несе за них відповідальність на правах автора і творця [284, с. 238].

Процес усвідомлення суб'єктом свого Я, рефлексивна позиція щодо власного сприйняття довкілля й свого місця в ньому породжують істинне знання про об'єкти й явища довколишньої реальності та внутрішньої дійсності. “Становлення свідомості пов'язане з людським буттям, суб'єкт якого здатний виходити за межі свого поодинокого існування, усвідомлювати особисті стосунки зі світом, підпорядковувати життя обов'язкам, відповідати за власні вчинки, ставити перед собою глобальні цілі й завдання, не обмежуючись пристосуванням до навколишніх умов буття” [283, с. 272]. Крім того, розвиток людини як особистості завжди опосередкований результативністю її попередніх діяльностей, тобто набутим досвідом цілеспрямованої та узасібленої (інструментальної) мислєдіяльності, на кшталт того, як розвиток людства опосередковується продуктами суспільної практики, за допомогою яких встановлюється історична спадкоємність поколінь. Ось чому, щоб рефлексивно осягнути шлях свого психодуховного становлення як особистості в її справжній буттєвій сутності, вона розглядає його у п'яти аспектах: чим я був? – що я хочу? – що я зробив? – що я про себе думаю? – чим я став?, а це вказує на вчинкову природу надскладного людського симбіозу тіла, психіки, душі і духу.

Вже первісна форма психологічної думки, за В.А. Роменцем, утримує у собі протообраз ідеї єдності людини і світу. Надалі, з накопиченням досвіду життєреалізації, образ світу отримує відносну самостійність, породжується свідомісний синкретизм і “людина виокремлює власне психічне, характеризуючи його як особливу сутність, душу” [216, с. 68]. Особистість оприявнюється у часопросторі буття через її психосоціальні модальності, а її психологічний простір є скоріш *ціннісним середовищем*, що забезпечує можливість реалізації

адекватних власній природі самопроявів. В.А. Петровський розглядає особистість як системну якість, яка сутнісно ознаменовується у трьох іпостасях: внутрішньоіндивідному, інтеріндивідному та метаіндивідному, обрамлюючи тим самим контури людського буття (цит. за [261]). Особистість викристалізовується в безпосередніх взаєминах зі значущим довкіллям, що формовиявляється в утвердженні моральних пріоритетів, суб'єктних смислів і цінностей. Її внутрішній простір знаходиться поза органічним тілом індивіда, а основний вектор руху-розвитку – морально-ціннісний, що фільтрує відображення дійсності з урахуванням найголовнішого, найдорожчого, найціннішого для самої людини, однак так чи інакше враховуючи вплив середовища, в якому проходить її життєздійснення [216].

Рефлексія життя – це ставлення людини до себе крізь суб'єктну оптику сприйняття власного часопростору буття, об'єктивована оцінка свого Я на певних відтинках життєвого шляху. Це оцінка власної причетності до довколишньої дійсності, соціально-рольової активності, рівня самореалізації, суттєвих досягнень, усвідомлення яких далеко не завжди буває об'єктивним, та завжди відіграє роль події (значущого скоєного). Подія – сукупність пов'язаних між собою фактів життя, зазвичай важливих і поцінованих самою людиною, котрі становлять єдине ціле, а вчинок – це найдосконаліший спосіб її дієвої присутності у світі через формат фіксації свідомості на події, що постає в єдності мотивів і наслідків, намірів і справ, цілей і засобів, інтенцій і дій. Факти особистого життя людини стають подіями лише за оцінки їх як видатних, віхових для конкретної особистості у суб'єктному розумінні вчинення. Отож учинок формує особистісний світ людини, і тією мірою, якою це вдається, вся його структура і процедура реалізації підноситься до рівня важливих значущостей. І саме вчинок, будучи способом самовідтворення буття, що інтегрує його найбільш опрацьовані людством цінності, дає змогу особі в безперервній екзистенції життєвого вчинення долучитися до безконечності, стати “дотичною до вічності” (Ф. Ніцше). Подія є результатом учинку, або ж завершальним його етапом, коли рефлексивна позиція до його наслідків констатує непересічну вартісність діяння [261]. Вчинок – це не лише спосіб особистісного існування у світі, а й своєрідна оптика, перманентне налаштування лінз-опцій котрої слугує інструментом занурення особистості в матеріальний світ [Там само].

Універсальний і єдиний у своєму роді осередок людської діяльності, – пише В.А. Роменець, – вчинок – постає невпинно діючим фактором

історичного прогресу, спричинює синергійне поєднання людини і світу, детермінує активні форми життєдіяльності й самозреалізування. Його екзистенційний смисл полягає у ствердженні опори для існування [281, с. 743]. Спосіб учинкового діяння особистості формується, виявляється і видозмінюється протягом життя людини, набуваючи усталеності у процесі самого вчинення. Протягом індивідуальної історії особистості окремі характерні ознаки її активного життєздійснення генералізуються і поступово складають модель, спосіб, стиль учинкового діяння, котрі особистість може відтворювати і вдосконалювати в кожному окремому поведінковому акті [Там само, с. 714].

Вчинок оприявнюється у суб'єктивності феноменальних формовиявів, охоплюючи дихотомічні прояви людської природи: егоїзм-альтруїзм, жорстокість-милосердя, бездушність-гуманізм, ненависть-любов та ін., що допомагає виявити, впізнати, закарбувати у людській свідомості певну систему особистісних цінностей і смислів. Рух-поступ до вартісно-смиислового наповнення життєпростору особистості – це історичний шлях становлення моралі, конструктивних форм співжиття серед суспільного загалу, системи значущих орієнтирів і смислових настанов людини. Функціональне призначення полівимірного предметного світу – створення цінностей, їх плекання на основі визнання екзистенційної тотожності безлічі суб'єктних значимостей і смислів (особистісних мікросвітів). “Це найбільше диво і найвеличнійший факт – “відкритий” неділимий світ, створений в сукупному творчому акті всього людського загалу, котрий осмислює свій поклик – осягнути великий монізм Всесвіту як єдність особистісних існувань у системі ціннісного спричинення буття” [Там само, с. 734].

В.О. Сабадуха, розробляючи і збагачуючи філософську концепцію чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини О.Ф. Гречаного (залежна людина, продуктивна особа, особистість, геній), аргументує, що лише “індивід особистісного рівня розвитку відчуває відповідальність за суспільні форми буття та піклується про їх відтворення” в контексті дії відносин власності як соціального механізму життєзабезпечення, він спонукається “у процесі професійної і соціальної діяльності особистим інтересом, усвідомлюючи, що останній збігається за змістом з інтересом усіх інших його співвітчизників” [290, с. 29]. Тому індивідуальне опрацювання цих форм постає предметом

творення і продуктом діяльності особистості, її атрибутивною якісною характеристикою. Доводиться, що залежно від рівня розвитку сутнісних сил конкретної людини зміст її мислєдіяльності буде різний. “Так, індивід залежного рівня сприймає суспільні форми буття, чинні технології як абсолютну істину, що не підлягає будь-яким змінам, а тому буде підкорятися чинним умовам життя. Рівень культури, професійних знань та навичок дозволяє індивідові посереднього рівня здібностей засвоювати всі наявні типи й види діяльності. Він може їх навіть удосконалювати, але вийти за межі заданого алгоритму не здатний. Отже, характер його діяльності – виконання, відтворення тих видів і форм діяльності, які склалися й усталилися. Індивід особистісного рівня розвитку здібностей піднімається до рівня творчості в межах чинної наукової, технологічної, соціальної, політичної парадигми. Продукти діяльності генія є, з одного боку, уособленням його здібностей, а з іншого – стають утіленням нового рівня розвитку культури...” [Там само, с. 37].

Залишимо осторонь як проблемні моменти рівневого підходу до диференціації людських здібностей, так і спрощену фабулу (себто загальну схему розвитку пошукових дослідницьких по-дій) пізнання того, що є людина як реальний, онтично вкорінений, феномен буття, як “дзеркало Всесвіту”. Тут, безумовно, можна випустити стріли критичної рефлексії за їх призначенням. Проте це, вочевидь, виходить за межі прийнятого нами до осмислення предмета пізнання. Натомість укажемо на певний смисловий конструктив: особистісний рівень розвитку сутнісних сил людини, будучи спонукуваний до діяльності інтересом і забезпечуваний “тривимірним” мисленням і творчістю, вказує на онтофеноменальну наявність *особистісного способу буття* як відносно автономної форми-цілісності безпосередньої – екзистенційної (“тут-тепер-повно”) – присутності людини у світі і цього зовнішнього світу у її психодуховному засвіті. Саме такого гатунку спосіб буття вичерпно, передовсім діяльно і головне вчинково, характеризує “бачення світу зсередини” (В.А. Роменець), його самотворення і “самобуття” (К. Ясперс). Отож людська “душа, зауважує Володимир Андрійович, немов освітлює темний, несвідомий бік буття”, постаючи як “спосіб самобачення або самопізнання світу”; останній створює людину, її особистісне буття, і через неї повертається до себе – “світ пізнає себе через людську душу” [278, с. 17].

У цьому аналітичному контексті Рубінштейнівська формула “людина всередині буття” розкриває безперервну взаємоприсутню діа-

лектику скінченного і нескінченного й певною мірою феноменального і ноуменального, унікального й універсального. Якщо психіка, будучи окремим зрізом буття, “становить своєрідний *спосіб самовідображення світу*”, то свідомість є способом існування людини у Всесвіті, що ознаменованій *учинком* як діалектичним переходом людини і світу в актах самопізнання, самовизначення і самоствердження (головно через комунікаційні канали соціальної взаємодії) в екзистенційній цілісності його індивідуальних, соціальних і власне духовних моментів (див. детально [281, с. 44-150]). Людина, миследіяльно виокремлюючи себе з усезагального світу як метасистемного співвіднесення людей, речей, явищ, концептів, під тиском зовнішніх умов суспільної життєдіяльності конструє свій *самобутній особистісний світ*, що просякнутий канонічними способами її буттєвості – усвідомленістю, діяльністю, самопізнанням, учиненням. Проте це тема окремого дослідження.

1.2. ОСОБИСТІТЬ ЯК ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНСТРУКТ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

В античності, як відомо, у філософському дискурсі не було терміна “особистість”. Отож психодуховний пласт властивостей в індивідуальному світі людини, що нині позначається цим терміном, не усвідомлювався древніми мислителями, а тому не був предметом їхніх розмірковувань. Останній виник набагато пізніше – у XVII столітті в тогочасному культурному ландшафті Європи й характеризував той феноменологічний зріз індивідуального буття людини, що відображав її глибинно індивідуальні (як позитивні, так і негативні) властивості та її самобутнє позиціонування (як добродійне, так і злодіяльне) в конкретному соціальному довіклі. Проте контури *особистісного профілю* людини як суб’єкта повсякдення вимальовувалися передовою філософською думкою упродовж тисячоліть. І це наочно підтверджують синонімічні терміни. Скажімо, Анаксагор (приблизно 500 – 428 роки до н. е.) вважав, що саме розум (нус) упорядковує рух речей, спричиняє людську поведінку й мислення, надає їм організованості й закономірності; ним опосередковується буття, а людина осягає лише найменші прояви божественного начала, котрий є рушієм та

першоосновою Всесвіту. Понятійні уявлення про людське волевиявлення чи формування непересічності людини як такі не осмислювалися філософом, натомість стверджувалося, що будь-яке тілесне неможливе без “вищої” рушійної сили, що все довкола активізує людське повсякдення, керуючись при цьому розумом як універсальним мірилом суцього [407].

У вченні Демокріта (приблизно 460 – 370 роки до н. е.) рух постає найважливішим пояснювальним принципом розвитку світу і людини в тому числі. Не слід пояснювати рух як такий, адже він апріорний, а доречно у філософуванні обґрунтувати сили, котрі спроможні змінити напрямок цього руху (до слова сказати, що наукові пошукування Г. Галілея ототожнюють означені сили з інерцією). Так само й розвиток людини залежить від першочергового рушійного – першопричини – та задається вихованням, наявною культурою й інспірує подальші здобутки особи. А різноманітні стани тіла і психіки (тяжіння до саморозвитку включно) цей філософ пояснював через систему атомарних зв’язків [Там само].

На відміну від античних мислителів матеріалістичної орієнтації, які шукали відповіді на питання про людину перш за все у природі, Сократ (469–399 роки до н. е.) підкреслював значення совісті – “внутрішнього голосу”, який гарантує досягнення достеменною істини. У розмовах і дискусіях він першочергово звертав увагу на пізнання суті людських чеснот (вибороти їх можуть лише “шляхетні люди”), котрі спрямовані на уможливлення загального блага. Основні чесноти філософ убачав у стриманості (себто у приборканні пристрасті), мужності (подоланні небезпеки) і справедливості (дотриманні божественних і людських законів), які філософ вважав вічними і незмінними. Завдяки душі кожна людина долучається до божественного знання, а істинний шлях людського пізнання й полягає у перманентному пошуку божественної мудрості. Тому мірою речей є не сама людина як мисляча істота, а її розум і знання. Ось чому етична концепція геніального мислителя виходить із прагнення зрозуміти істинне призначення людини, що виражається в надбанні блага, краси і щастя. А справжній сенс людського буття полягає у їх безпосередньому проживанні, розумінні, поцінуванні. Звідси формулюється головний принцип повноцінної особистої реалізації: *помірність в усьому*, адже захоплення тілесними насолодами руйнує тіло і пригнічує душевну діяльність. Тож людина у повсякденному житті повинна мінімізувати

матеріальні потреби і прагнути добути істинне знання, досягнути абсолюту – божественної мудрості.

Платон (427 – 347 або 348 роки до н. е.), розглядаючи особу, виділяв у ній три іпостасі: розум, мужність, хтивість. Кожна з них керує розвитком суб'єктності людини і має своє місцезнаходження: за розум відповідає голова, за мужність – груди, за хтивість – черевна порожнина. Мужність притаманна особам, які знаходяться на вищому щаблі розвитку (аристократії), хтивість властива примітивним людським істотам (рабам), обдарування розуму, маючи духовно-божественний прикорінь, досягають суб'єкти-мислителі. На думку філософа, справжні цінності буття утворюють особливий позафізичний світ – Гіперуранію, який складається з безтілесних образів, модусів, проєктів, ідей, тварин, людей, чеснот та цінностей. Проте людський розум пізнає лише ідеї – ейдоси, яких у навколишньому світі немає й котрі не сприймаються органами відчуття. Душа і тіло (духовне і матеріальне) – це дві самостійні першооснови, що існують незалежно, хоча й обопільно впливають одна на одну, взаємоспричинюючи їх як нерозвиненість, меншовартість, так і повновагомість, гармонійність, досконалість [407].

Аристотель (384 – 322 роки до н. е.) вважав, що душа і тіло нероздільні, а тому становлення людської особи (її характеру, здібностей, волі) здійснюється в конкретній діяльності, у справі. Особливого значення він надавав наполегливому, систематичному тренуванню і повторенню. На його переконання, все, що людина має від природи, дістає спочатку як можливість, а потім утілює у повсякденній роботі-діяльності, котра і є маркером її самоствердження і самореалізації. Він обстоює розрізнення мисленнєвого (тобто ідеального, теоретичного) на дві категорії: 1) актуальні думки, які мають зміст, співвідношення з предметом, конкретику у виразах і чітку картину відображення довколишньої дійсності; 2) думки як образи (обриси), які самодетермінуються, є причиною самих себе (*causa sui*); у цьому разі мислеактивність стає джерелом породження самої думки, першоумовою її постійного творення. Водночас актуальне або нагальне реальніше потенційного, образного. Звідси ним формулюється наскрізна ідея про риси-якості, що притаманні всій матерії і відтак пояснюють закони буття і вказують як на особисті відмінності між людьми, так і на те, що окрема персона має сталу систему властивостей, яка може повномірно реалізуватися лише у діяннях,

перманентних процесах самоспричинень, самоперетворень, самозмін [27].

Розвиваючи вчення Аристотеля про форму та матерію, Тома Аквінський (1225 – 1274) вважав душу безсмертною нематеріальною сутністю з притаманними їй розумовими здібностями, котрі слугують осягненню природи речей. У розроблюваному вченні про інтенцію (намір, наскрізну ідею, мету) як про здушевлену спрямованість свідомості людини на сприйняття й пізнання світу, він характеризував інтенцію як умоглядний образ чи як ідею в дихотомії потенційного, можливого (тобто мінливої, відкритої для змін і тому недосконалої матерії) та актуального, дійсного (зреалізованого, здійсненого, завершеного, досконалого). Названий мислитель розрізняв два вияви інтенції: 1) понятійні уявлення, що сформовані розумом на основі осягнення реальності; 2) дефініції, сформульовані з допомогою мисленнєвих аналітико-синтетичних операцій, об'єктом яких є розум, логічний закон чи сама думка. Тому інтенційність як засаднича функція свідомості є формовиявом інтелектуальних зусиль людини, вособистісна сутність якої полягає в розумній організації природи. Воднораз А. Августин (13 листопада 354 – 28 серпня 430) висловив думку про головну роль волі як “інтенції душі” у складній природі свідомості, чим ідейно започаткував волюнтаристський та інтроспективний напрями наукового пізнання людини [407].

Загалом *поняття інтенції й інтенційності* як загальні характеристики свідомості є центральними в концепції Е. Гуссерля (8 квітня 1859 – 26 квітня 1938), що пояснюють принципи становлення характеру, спрямованості психічної діяльності й формування установок як світоглядних структур людської свідомості, котрі сутнісно характеризує особистість як носія свідомості. Інтенційне глумачення суб'єктом розуміннєвими засобами власного Я як здатності синтезувати аналітичні моменти почуттєвого сприйняття обстоювалось ще І. Кантом (22 квітня 1724 – 12 лютого 1804). Однак саме Е. Гуссерль розуміє інтенційність ширше, а саме як динамічну наповненість свідомості особи смислоформами її споконвічної причетності до пізнання світу в його цілісності і повноті й постання на цьому підґрунті перманентного аналітико-синтетичного пошукування законів і принципів власного буття [96].

Гіппократ (приблизно 460 до н. е. – приблизно 370 до н. е.) обстоював учення про локалізацію психічних функцій у мозку людини,

що, зрегульовуючись гуморально як велика залоза, відповідає за становлення її особистого складника, де відчуття становить основу пізнання світу. Вказаний складник як осереддя людського, усупільненого буття тлумачився філософом у ракурсі темпераментальних особливостей, що пізніше стало підґрунтям для розвитку теорій механістичного сприйняття людини, які розвинув у подальшому І. Ньютон (4 січня 1643 – 31 березня 1727). З іншого боку, ідеї Ф. Бекона (22 січня 1561 – 9 квітня 1626) окреслили горизонти пізнавального пошуку вищої нервової діяльності як матеріального субстрата психіки, тоді як становлення особи вбачалось мислителем у постійному пізнанні нею Всесвіту, яке базується на емпіриці і відчуттях. Т. Гоббс (5 квітня 1588 – 4 грудня 1679) був переконаний, що носієм мислення є організована певним чином, тобто у форматі людини та її життя, матерія. Р. Декарт (31 березня 1596 – 11 лютого 1650) у своїх поглядах на становлення особи-персони припускав, що тіло і душа перебувають у взаємодії, яку забезпечує третя субстанція – Бог. Тому існують принаймні дві незалежні першооснови – мислячий дух і протяжна матерія, які екзистенціюють самостійно, незалежно одна від одної. У той час, як діяльність душі відбувається за законами духу, то діяльність тіла – за законами механіки, тому природа поведінки є сутнісно рефлекторною [407].

За Б. Спінозою, основою особистого розвитку є *принцип детермінізму*, який, з одного боку, заперечує свободу волі, з іншого – посвячує душу в систему причинного пояснення природних явищ, тоді як її поведінкою керує прагнення до самозбереження і власного зиску, котрі опосередковуються волею, тотожною розсудливості. Причому найвищий щабель особистих звершень людина досягає тоді, коли осягає істину шляхом актуалізації ресурсів інтуїтивного розуму [407].

Розуміння психічного, як і решта істинних знань про світ, людину, Бога можна отримати лише через особисту оптику досвіду – внутрішнього, ментального, психодуховного та зовнішнього, поведінкового, діяльного, – стверджував Дж. Локк (1632 – 1704). Взаємозв'язок почуттєвого, емоційного і раціонального, інтелектуального намагався парадигмально систематизувати Г. Ляйбніц (1 липня 1646 – 14 листопада 1716). Стрижнем його філософських роздумів є обґрунтування методологічних принципів загальних відмінностей і тотожності нерозпізнаних речей і встановлення законів безперервності і дискретності. Індивідуальні особливості людини, інваріантну мозаїку її

характеру описав І. Кант, який одним із перших довів, що суб'єкт силою власної волі може переборювати хворобливі відчуття, а також сформулював низку психогігієнічних і психопрофілактичних принципів, що за умови їх сповідування стимулюють самостановлення особистого осереддя людини [121].

Г.В.Ф. Гегель довів, що свідомість особистості формується в діяльності. Сенс та цінність буття окремої людини полягає тільки у її підлеглих історичній силі, адже все у світі підкорюється абсолютному (світовому) духу. Започаткувавши вивчення соціального розвитку особистості, він підкреслював важливість її свободи, котра досягається через самопізнання, та здатності критикувати будь-яке суспільство, що не засноване на моралі. Видатний філософ розглядав розвиток особистості як постійний рефлексивний процес, який містить у собі *інтерсуб'єктивність* (певну сукупність міркувань, установок і переконань, котрі об'єднані спільною ідеєю). Остання постає як проблема поєднання двох різновекторних феноменів і стратегій буття: прагнення людини до особистої самореалізації й намагання упорядкованої, заснованої на загальноприйнятних засадах, поведінки, а відтак і чітко унормованої системи міжособової взаємодії. Зрештою, йдеться про потребу в людському співжитті, у злагодженій ковітальності, що ґрунтується на гуманістичних засновках. Інтерсуб'єктивність особи розпросторується як корелятивний зв'язок між її прагненням до самоідентифікації та об'єктивно існуючими вимогами соціальної унормованості й упорядкованості індивідуальних ціннісних орієнтацій [81].

Пізніше М.О. Лоський (6 грудня 1870 – 24 січня 1965) вважав, що весь світ складається з особистостей двох типів – дійсних і потенційних. Причому розвиток людини становить еволюційний процес, який передбачає перехід від потенційної, персони, котра втілює у собі образ Божий, до справжньої особистості як до земного уподібнення Бога. Саме уподібнення Абсолюту – мета розвитку будь-якої людини, адже особистість – не готова даність, а самоорганізаційна система невпинного людського самотворення протягом усього свого життя [177].

За філософським ученням М. Шелера (22 серпня 1874 – 19 травня 1928), особистість – це індивід, який прагне самості у повсякденні суспільних стосунків та їх співвідносності із власним світосприйняттям і світобаченням, а також це перетин різноманітних цінностей

й остаточно підстава всіх речей, яка має певний набір рис-характеристик, серед яких найважливішими є унікальність (неповторність), самовизначення (свобода), саморегуляція (цілісність) [407].

Удосконалення людської сутності, як відомо, зумовлене культурно-історично—еволюцією живих істот, окультуренням становлення людства та онтогенезом самої людини. Тому в структурі особистості наявні компоненти і характеристики різного рівня узагальнення й стійкості, які спричиняють суспільно значущу поведінку, спілкування, діяльність, учинки. На думку С.Л. Рубінштейна (1889 – 1960), особистість передусім визначається своїм ставленням до навколишнього світу, до суспільного загалу і конкретних його представників, що знаходить відображення у стилі поведінки, змісті діяльності, ситуаційних учинкових актах, способі життя [286].

О.М. Леонтєв (5 лютого 1903 – 21 січня 1979) визначав особистість як цілісне утворення, яке є відносно зрілим продуктом суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини. Вона становить результат інтеграції процесів, що узмістовлюють життєві відношення особи до об'єктивної дійсності шляхом актуалізації-здіяння свідомості і самосвідомості. Загалом існує три базових параметри особистості: широта зв'язків людини зі світом, ступінь їхньої ієрархізованості та загальна структура, які, своєю чергою, реалізуються через діяльність і творчість [165].

На переконання відомого українського психолога Г.С. Костюка, індивід стає особистістю в міру того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті громади, виконувати соціальні функції, володіти культурними здобутками нації і людства (мова, мораль тощо). Об'єктивна суспільна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами, водночас як і психічне в людині, так і персоніфікований план буття визначає продуктивність її взаємодії з довкіллям, у тому числі спрямування, зміст та характер стосунків з іншими людьми. Діалектична єдність різноманітних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей (диференціації й інтеграції, інтеріота екстеріоризації та ін.) системно регулює і вдосконалює саму особистість. Динамічність і стійкість даних тенденцій і станів дають їй змогу бути незалежною від безпосередніх впливів ззовні, змінювати середовище відповідно до своїх намірів і планів, створювати умови для власного розвитку та соціальної самореалізації [149].

Особистість неподільно пов'язана з унікальністю (непересічністю, винятковістю) і призначенням (сенсовністю буття) людини. Унікальність засвідчує відкритість людської сутності як психодуховної субстанції і вказує на її потребу щомиті стверджуватися через подолання дисонансу між бажаним і дійсним, що виявляється в утіленні здатності до самозміни і самотворення. У зв'язку із цим важливим моментом відомий російський філософ другої половини ХХ століття М.К. Мамардашвілі (1930–1990) пише: "... особистість – це форма і спосіб буття, особливий стан життя, знахідка його еволюції..., це вагома думка природи" [191, с. 173].

Отже, з усього аналітично виголошеного очевидно, що особистість в культурно-історичному постанні філософської думки щонайперше виникає й розвивається як окрема ідея, міркування стосовно сутнісного ядра людини, як мислеобраз стосовної її вичерпної якісної характеристики як богоподібної істоти. В гносеологічному вимірі філософування так оформленні різномістові теоретизування вказують на те, що *особистість щонайперше постає як потужний конструкт* філософсько-наукового дискурсу. А це означає, що вона є "штучним понятійним утворенням зі своїми службово-пізнавальними функціями, котрі відіграють роль мисленнєвих інструментів-засобів задля здійснення переходу від емпіричного знання до концептуального і навпаки" [190, с. 79]. Вочевидь мудрайдна думка відомих мислителів і науковців напружено функціонувала між багатоліким набором зафіксованих розумом рис і властивостей людини та з різною мірою повноти і деталізації усвідомленими образами їх персонального чи консенсусного синтезування, поіменування, доконструювання й навіть мислетворення.

Зрозуміло, що за теоретичним конструктом "особистість" як понятійним утворенням свідомої діяльності психічного апарату людини схоплювалась певна феноменологія. Але для нас важливо підкреслити той момент, що не вона була визначальною. Головний нерв в осягненні людини як особистості становили життєдайні розумові обдарування мислителя-вченого, інтенційованого на здійснення вчинку істинного пізнання й спроможного утамувати цю свою інтенційність в екзистенційних актах самопізнання і мислетворення. І справді мав рацію відомий канадський дослідник психофізіології людини Ганс Сельє (1907–1982), коли зауважував таке: "Як часто в науці починаєш розуміти, що абстракції бувають такою ж чи

навіть більшою мірою реальні, аніж смислово охоплені наукові факти” [299, с. 14].

Безсумнівно, що фундаментальною абстракцією в науці, культурі та суспільному житті, попри багатоманітні емпіричні маркери феноменального оприявлення, і є *особистість*. Ось чому, як справедливо зазначає К.О. Абульханова-Славська, спроби суто структурного підходу та статичні методи пізнання людини нині вже не задовольняють психологічну науку. Адже під структурою розуміється множина компонентів, які сумарно не породжують цілісної єдності, а містять лише поелементні риси-якості, причому без урахування руху-розгортання всієї множини взаємозв'язків між ними. Як відокремлені атоми водню і кисню не мають властивостей, притаманних воді, так і сукупність елементів будь-якої структури й особистості у тому числі повно не відображають характерологічну картину, сутність усієї цієї розвиткової системи як динамічного утворення [3].

Унікальність людського існування полягає у поєднанні та взаємодії чотирьох буттєвих вимірів – біологічного, соціального, екзистенційного та самісного. Людина народжується як індивід, як біологічна істота, основна функція якої – пристосування до мінливих умов існування. Наступним шаблоном становлення особистості є *соціалізація*, за якої формується специфічний (оригінальний) спосіб відношення до світу, виконуються соціальні ролі, інтеріоризуються суспільні цінності, видозмінюється докільля стосовно власних бажань, уподобань, виборів. Становище, яке посідає особа у системі громадських відносин визначається поняттям *соціального статусу*, що охоплює її права, обов'язки та привілеї. З його допомогою оформлюються, упорядковуються, регламентуються взаємини та поведінка людей у групах, засвоюються відповідні модули діяльності і вмотивовуються соціальні взаємостосунки. Важливими характеристиками статусу є також престиж та авторитет як міра визнання навколишніми певних заслуг конкретної особи.

До того ж особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі-розвитку, і таке її існування – це перманентний процес становлення, постійний рух-поступ у повсякденних зверненнях і здобутках. Саме динаміка особистісного функціонування визначає закономірності розвитку людини та особливості її формування як індивідуальності. Адже ні окремі її риси-якості, ні характерологічні

особливості в цілому не залишаються незмінними протягом життя. Поняття “динамічна структура” змістовно визначається як перманентний процес видозміни особистості у єдності, взаємозалежності й взаємовпливі її елементів як самодостатньої усистемленої цілісності. Особистість, за словами Г.С. Костюка, є “системою систем”, або ж складноорганізованою єдністю диференційно-інтегрованих психічних явищ, які розвиваються в індивіді під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів [149].

Усвідомлюваний вибір, моральна орієнтація особи, що виявляється у відповідній поведінці та вчинках, пов’язані з поняттям *соціальної позиції* як інтегральній, найбільш узагальненій характеристиці особистості стосовно суспільного загалу. Психологічно зріла людина цілком виправдано керується у житті сталою системою уявлень про світ і про свої можливості, чіткою позицією щодо різних аспектів повсякдення, для неї характерні цілісність і відносна стабільність у взаємодії із суб’єктивним довкіллям. Ці уявлення формуються у свідомості особистості як *соціальні еталони*, які, разом зі стереотипами, установками, нормами, традиціями, діють як регулятори і стабілізатори стосунків з іншими. Водночас становлення індивідуальності відбувається тоді, коли внутрішнє психічне життя із засобу переростає у самоцінність, і людина споглядає та розуміє, переживає й рефлексує, мріє і творить, плекаючи самотутність свого духовного життя.

У смисловому лоні аналогічно близьких теоретизувань цікавою видається *концепція динамічної структури особистості* К.К. Платонова, що охоплює спрямованість (інтереси, схильності, ідеали), соціальний досвід (знання, вміння, навички), індивідуальні особливості психічної організації (перцепція, пам’ять, інтелект, почуття, воля), типологічні чи біопсихічні властивості, що виявляються у поведінці та вчинках (темперамент, характер). Унікально складна, системно організована, динамічно ситуаційна екзистенція людини й забезпечує свідоме та творче відображення зовнішнього світу в притаманних їй взаємозв’язках і взаємовпливах, слугує формотворенню (аккумуляції, інтеграції й генералізації) її життєвого досвіду. Сама ж особистість, на думку автора, – це людина як носій свідомості – суспільної та індивідуальної (див. [251], [252]).

Риси-якості, що не мають безпосередньо вроджених задатків, а відображають індивідуально трансформовану суспільну свідомість,

узмістовлюються у спрямованості особистості. Дана підструктура формується шляхом нау́чіння й самовиховання та містить переконання, світогляд, прагнення, схильності, бажання. Саме у спрямованості відображаються погляди людини на світобудову, пріоритетні мотиви взаємодії з довкіллям, моральні якості та стилі міжособових стосунків, що у синтетичній унікальності уможливають прогностичність і реалістичність учинків особистості. Соціальний досвід, поєднуючи знання, традиції, звички, надбані у процесі взаємодії із суспільним і квазісоціальним загалом, формує її культурне осереддя самоідентифікації й подальшої індивідуації. Специфічні особливості перебігу психічних процесів окреслюють притаманне конкретній людині функціонування пам'яті, відчуттів, сприйняття, мислення, емоцій, волі, котрі викристалізуються у своєрідну, властиву кожному конкретному суб'єкту, систему світобачення. Біологічно зумовлені структури поєднують типологічні властивості особистості, її статеві, вікові особливості й можливі трансформації тіла у часопотоці життя, що значною мірою залежать від фізіологічних і морфологічних особливостей мозку й всього організму. Найвиразніші риси-якості людини, властивості її психічних процесів утворюють характер і здібності, тобто загальноінтегральні ознаки суб'єкта мислєдіяльності як матеріал постання особистості.

Подальші пошукування у тлумаченні особистості як динамічної системи окреслені в теорії В.О. Ядова (див. [403-405]). Автор найсуттєвішу роль у людському становленні відводить *установкам* як віховим принципам осягнення суб'єктом власного відношення до дійсності, рефлексивній оцінці поведінки та свідомій регуляції суспільної, діяльно чи вчинково організованої, активності. Тут спрямованість постає як системотворча властивість особистості, що визначає впорядкування людської психіки, сукупність стійких мотивів, зорієнтування її поведінки, діяльності, спілкування, вчинення. Основна роль спрямованості як системи установок формовивляється через: 1) потяги – первинні емоційні, часто неусвідомлені прояви нужд і потреб людини; 2) пріоритети – усвідомлену першість в ієрархізації способів реалізації нагальних потреб і можливих шляхів їх задоволення; 3) наміри – систему вольових намагань у подоланні перешкод на ниві досягнення особистісних цілей; 4) думки-інтенції – психічні стани-рушії, що забезпечують вектор саморозвитку і самовдосконалення людини; 5) схильності – вибіркові принципи, форми, методи й

засоби здійснення діяльності; 6) ідеали – образи бажаного результату діянь, обриси кінцевої мети, котрою керується особистість у процесі вчинення; 7) світогляд – систему поглядів особи як індивідуальності на навколишній світ і своє місце в ньому; 8) домагання – чіткі, усвідомлені мотиви діяльності, засновані на співвідношенні вчинків із власними ціннісними орієнтаціями, поглядами, віруваннями.

Людина, на думку М.О. Бердяєва, – це Боже творіння, Його образ і подоба, та водночас точка перетину двох світів – духовного й природного. Причому особистість у жодному разі не є готовою даністю, а вищим завданням, ідеалом розвитку людини, яка самотвориться у вирі духовного, а не природного зростання. Людина через волевиявлення зрощує свою особистість як автентичне творіння, котре воліє божественного в інтуїтивному пізнанні сущого (буття). В ідеях цього мислителя найважливішим рушієм самотворення є *свобода* – єдина не контрольована Богом категорія людського єства. Тож свідомо регуляція поведінки як категорійна віха свободи особистості засвідчує її вищу природу й покликання, що за задумом Творця надає автономності людському самоствердженню. Сама ж особистість – це цілісний, соборний образ людини, в якому духовне начало як універсалія опановує всі її щиросердечні й тілесні сили за участю божественного Духу [45, с.18, с.40].

На переконання цього відомого вітчизняного філософа, “вивчення особистості є основною проблемою екзистенційної філософії”, адже “я” виникає раніше, ніж особа усвідомлює себе особистістю, причому це – “я” “первинне й недиференційоване, не припускає вчення про саму особистість, воно є споконвічна даність, а особистість – заданість, наскрізна мета самореалізації” [44, с. 145]. До того ж особистість не тотожна індивіду, котрий є категорією натуралістичною, біологічною, вона самотвориться у возвеличенні, постійній роботі людського єства над її тілесною організацією. Людина може мати яскраву індивідуальність і не бути особистістю як значенневою актуальністю, продуктивною сенсовністю власного існування. Особистість – це багатогранна єдність складного, духовно-душевно-тілесного і водночас це реалізація у природному індивіді Божого замислу, ідеї про людину як про вінець Його творіння [Там само, с. 147].

Сутнісно особистість в людині є насамперед її та рольова іпостась, через яку вона не тільки себе транслює у світ, а й захищає від негативних впливів і негараздів довколишньої дійсності. Тому личина-маска як соціально-рольова позиція чи театральність поведінки

суб'єкта диктується не тільки бажанням жити у злагоді із власними домаганнями, можливістю залишитися собою, а й важливістю самозбереження, убезпечення себе від деструктивів навколишнього середовища. Названий інстинкт театральності має подвійний сенс, за якого особистість намагається віднайти своє місце серед інших представників людства, тим самим спонукаючись до соціальності і колективізму [44, с. 151]. Але граючи роль, надягаючи маску соціального схвалення, людина залишається самотньою, що переборюється не у товаристві через кількість чи розмаїття міжособових зв'язків, а в безпосередньому спілкуванні, якісній його складовій, тобто не в об'єктивному, а духовному вимірі інтеракцій. "Я" може бути гіперболізованим, що усамітнює особистість, збіднюючи, обмежуючи її в ідейності самоплекання, тоді вона втрачає почуття реальності й живе ілюзіями. Ще Аристотель зазначав, що усамітнення прагне лише дикий звір і Бог у своєму Абсолюті, тож хворобливі стани егоїстично-нарцисичного спрямування особистості нівечать канал саморуку людини до духовного зростання. Тому кожній автономній особі властивий потяг до соціальної взаємодії, наскрізна потреба в спілкуванні, бажання поділяти з іншими ідею возвеличення Духу та Його персоніфіковане вдосконалення. Відтак особистість є категорією оцінно-аксіологічною, а її зреалізування завжди припускає самообмеження, вільне підпорядкування надлюдському ідеалу, творення надособистісних вартостей, вихід поза власну свідомість, сходження Я у трансцендентний вимір божественного єства [Там само, с. 156].

Важливо підкреслити, що, на відміну від соціологізаторських поглядів, М.О. Бердяєв визначає особистість як незалежну від детермінацій суспільства, як ту інстанцію, котра володіє власним внутрішнім – своєрідним і неповторним – світом, але водночас вона успадковує від загалу форми колективного несвідомого й усе ж зреалізовується в соціальному докільлі. Мислитель постулює певний дихотомічний парадокс існування особистості, котра здатна себе творити, збагачувати, наповнювати універсальним змістом, досягати єдності в цілісності власної екзистенції, але для цього вона повинна *вже* бути, тобто існувати як споконвічний суб'єкт у перманентному потенціалі самотворення [44, с. 156]. Чим сильніша особистість, тим більш виражений у неї характер, який є першоджерелом людського розвитку, перемогою духовного начала над душевно-тілесними складниками індивіда. Темперамент – це перш за все природна даність,

а характер – утвердження власного відношення-ставлення до навколишнього середовища, себто привласнювання і досягнення самої людини, її вольових зусиль, зосереджень на своїй незалежності (свободі, волевиявленні) [45, с. 28]. Особистість – суб'єктно уреальнена любов, яка становить оптимальний шлях її самореалізації, тому її “немає без пристрасті, як без пристрасті немає генія” [Там само, с. 32].

Отож, як у лоні психосоціологічних розмірковувань, так і у засвіті екзистенційного філософування, особистість смислово оприявнюється новими системними візерунками ідеалізованих картин її сутнісної визначеності та повноагатої присутності у цивілізованому світі. Причому закономірно, що результатом гносеологічної конструктивізації онтофеноменальної дійсності, що позначається категорійним поняттям “особистість”, є набір окремих *теоретичних конструкцій* психологічного, соціально-психологічного чи суто філософського плану. Особистість як теоретична конструкція – це завжди *абстрактна модель* людини як члена конкретних групи, етносу, суспільства, культури, історичної епохи, в основі створення якої перебувають не процедури ідеалізації, а абстрагування, схематизації, структурування, типологізації. Ось чому особистість різні вчені характеризують тим чи іншим набором рис-властивостей, надаючи їм самостійного феноменологічного статусу у психодуховній організації внутрішнього життя людини. І це підтверджує не лише вищеподаний науковий матеріал.

Яскравим прикладом, що підтверджує сказане, є запропоновані проф. В.В. Рибалкою контентно-атрибутивна й антиполітична *формули особистості* (див. [272, с. 9]). Так, Валентин Васильович проаналізував 40 визначень категорійного поняття “особистість”, що запропоновані у період з другої половини ХІХ до початку ХХІ століття вітчизняними філософами, психологами, педагогами (М.Я. Грот, П.П. Вікторов, В.М. Бехтерев, В.І. Вернадський, О.Ф. Лазурський, В.В. Зенківський, С.В. Балей, А.С. Макаренко, С.Л. Рубінштейн, В.М. Мясичев, О.Ю. Кульчицький, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, О.В. Запорожець, К.К. Платонов, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, О.Г. Ковальов, М.М. Амосов, В.О. Сухомлинський, А.В. Петровський, В.А. Роменець, О.К. Дусавицький, Г.О. Балл, В.О. Моляко, І.А. Зязюн, О.М. Ткаченко, І.Д. Бех, С.Д. Максименко, Г.П. Васянович і В.Д. Онищенко, Б.Й. Цуканов, В.Ф. Моргун, В.Г. Кремень, В.В. Рибалка, О.П. Саннікова, О.Г. Асмолов, Т.М. Тита-

ренко, П.П. Горностай, І.П. Маноха), і дійшов висновку, що має місце певна закономірність: одні атрибути зустрічаються значно частіше, ніж інші, що ставить питання про контентний аналіз атрибутивної множини понятійних ознак вказаної категорії. Після виокремлення ученим цих ознак і складання їх частотного рейтингового списку ним отримана така “сукупна атрибутивна формула” визначення категорії “особистість”, що “утворена структурною ієрархією низки головних атрибутивних категорій і понять, у яких відображаються такі її фундаментальні якості, як (у дужках наводиться частота вживання відповідних атрибутів у визначеннях):

1. Соціальність (31). – 2. Творчість (21). – 3. Людяність (20). – 4а. Самість, самосвідомість, тобто “Я” (18). – 4б. Духовність (18). – 5а. Культурність (16). – 5б. Життєвість (16.) – 6а. Індивідуальність (13). – 6б. Цінність (13). – 7. Розвинутість (11). – 8. Діяльність (10). – 9. Відносність (ставленнєвість) (9). – 10а. Суб’єктність (8). – 10б. Формальність (8). – 11а. Вершинність (7). – 11б. Здатність до оволодіння, засвоєння світу (7). – 11в. Свідомість (7). – 12а. Історичність (6). – 12б. Організованість (6). – 12в. Психологічність (6). – 13а. Унікальність (5). – 13б. Об’єктність (5). – 13в. Якісність (5). – 14а. Наявність специфічних властивостей (4). – 14б. Вчинковість (4). – 14в. Динамічність (4). – 14г. Колективність (4). – 14д. Світоглядність (наявність поглядів, принципів, переконань) (4). – 14е. Системність (4). – 15а. Відповідальність (3). – 15б. Внутрішній характер (3). – 15в. Ідеальність (3). – 15г. Матеріальність (3). – 15д. Носій властивостей (3). – 15е. Комунікативність (3). – 15ж. Сукупність властивостей (3) і т.д.” [272, с. 93].

Крім того, здійснений В.В. Рибалка логіко-змістовий аналіз сорока визначень особистості показав, що в деяких з них “наявні не тільки парні антиномії, а й певні антиномічні ланцюги, якими охоплюється складна і часто суперечлива сутність особистості”. Тому отримані антиномії відомим дослідником поєднані в одному ланцюговому комплексі. При цьому перший член антиномії обрано “за порядком, який відповідає його місцю в контентно-атрибутивній формулі, а другий – за логікою створення самої атрибутивної формули, виходячи з того, що з усього масиву атрибутів особистості за своїми номерами перевищує порядкове число лише 15. Відповідний аналіз і синтез дав змогу створити попарно-сумативну (див. у дужках знак +) *антиномічну формулу особистості*:

1. Соціальність (31) – 6а. Індивідуальність (13) +
2. Творчість (21) – 8. Діяльність (10) +
3. Людяність (20) – 17. Тваринність (1) +
4. Самість, тобто Я чи самосвідомість (18) – 11в. Свідомість (7) +
- 4б. Духовність (18) – 15в. Матеріальність (3) +
- 5а. Культурність (16) – 16п. Природність (2) +
- 5б. Життєвість (16) – 10б. Формальність (8) +
- 6б. Цінність (13) – N+1. Індиферентність (1) +
7. Розвинутість (11) – 16м. Природженість (2) +
8. Діяльність (10) – 14б. Вчинковість (4) +
9. Відносність (ставленнєвість) (9) – 17. Абсолютність (1) +
- 10а. Суб'єктність (8) – 13б. Об'єктність (5) + ...” [Там само, с. 97].

Отже, наведені тут “формули” – це сутнісно *понятійні моделі або карти особистості ідеального типу*, відтак, що закономірно, і продукти вдало здійсненого теоретичного конструювання того предметного поля, який отримав назву “особистість”. І на це фактично вказує й сам їх автор: для психолога і педагога ці сукупні формули становлять орієнтир, еталон, ідеал, на основі чого має розгортатися розуміння конкретної особистості клієнта в певних ними усвідомлюваних межах. Він цілком слушно пропонує поетапне співвіднесення між бажаною теоретичною моделлю особистості, зафіксованої у вигляді атрибутивно-антиномічної формули, та реальним особистісним світом конкретної людини, котра підлягає зовнішнім впливам (вихованець, клієнт, підлеглий та ін.) або самовпливам в усіх процесах само- (пізнання, розуміння, сприйняття, визначення, виховання, розвитку, вдосконалення, творення тощо).

Загалом у філософсько-психологічних теоретизуваннях часто мовиться про призначення людини як особистості, про пошук і втілення сенсу життя, про самоактуалізаційне осягнення власної значущості, доцільності й відтак вагомості власного буття. Але призначення не природна даність, а моральний процес усвідомлення істини, внутрішнє прагнення краси, потяг до духовного абсолюту (Бога), який опосередковується аксіологічним аспектом смислонаповнення повсякдення. Тому істинне призначення людини – прагнення екзистенції, себто повноцінного проживання, через яке людина пізнає себе і світ, стверджує власне майбуття й укорінює засади духовності прийдешніх поколінь.

Першочерговим завданням наукової діяльності є пізнання людської сутності у єдності людини зі світом, що у найзагальнішому розумінні

постає як процес (дія) і результат (подія) взаємодії її особистісного єства і соціальної дійсності. Внаслідок такого взаємопроникнення у свідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, що дають змогу особі поліпшити свої стосунки з довкіллям, збагатити власні ресурсні можливості й оптимізувати життєдіяльність в цілому. Будь-яке пізнання, як відомо, невіддільне від персональних оцінок і суджень, від певних обставин і проживання конкретних ситуацій розвитку. Якщо ж говорити про пізнання людиною власного Я, то це завжди творче пошукування зі спробою осягнення власної сутності – перш за все особистісної та індивідуальної. Воно постає як багатогранний процес віднаходження людиною свого місця у світі та викристалізовується у духовних домаганнях і пріоритетних життєвих пориваннях, учинково підтверджених ціннісних орієнтаціях.

Пізнання світу людиною і себе в ньому за логіко-канонічною схемою організації гуманітарного пізнання В.А. Роменця – це переображення її психодуховного єства в актах самопізнання і самотворення у загальному життєвому річищі окультурення як історичний поступ до самої себе під час учинку. В особі вченого, мислителя, котрий екзистенційно поринає у сферу психології й залишається там як діяльний інтелектуал – це завжди *коло* або *спіраль пізнання* “як свідчення *безпосередньої присутності психолога у процесі психологічного пізнання* й водночас та обставина, яка не дозволяє ставити психологію в один шерг із природознавством” [9, с. 64], – пише П.А. М’ясоїд і додає: “...*психолог* досліджує об’єкт, від якого йому важко відсторонитися, а точніше – взагалі неможливо це зробити. Має місце *коло пізнання*: *суб’єкт* виявляється тотожним *об’єкту*. Суб’єкт у психології не лише долучається до процесу пізнання наявними у нього засобами, а й разом із об’єктом перебуває у цього процесі. *Коло пізнання* – *наріжна ознака психології, характеристика міри складності психологічного пізнання, свідчення присутності психолога у цьому процесі й такої ж присутності того, кого він досліджує*. Психологічне пізнання має *специфічні особливості* – здійснюється людиною і протікає у межах власне людської дійсності” [Там само, с. 72].

І все ж тут треба мати на увазі, що первинним у пізнанні світу є відношення до реальності не свідомості, а людини, тобто не споглядальне чи теоретичне, а діяльно-практичне сприйняття світу [286, с. 311]. Чуттєве пізнання предметного світу, – пише С.Л. Рубінштейн,

хоча й найбідніше за визначенням, однак найфундаментальніше за змістом і наповненням, оскільки в ньому міститься істинне розуміння суцього [Там само, с. 317]. Сприйняття – це взаємодія людини з дійсністю, що передбачає свідоме співвіднесення образів довколишнього світу з реальними його об'єктами. Термін “образ” слугує тут головним чином для позначення контурів чуттєвого сприйняття, а не поняття, притаманного мисленню. Звідси походить переважання чуттєвого у пізнанні реальності [Там само, с. 311]. Та й чуттєва перцепція – це специфічна дійсність, у якій суголосно співдіють два пласти чи дві форми уреальнення: предметна (речі, об'єкти довкілля) і людська (її свідомість, мислення).

Суб'єкт, на переконання С.Л. Рубінштейна, – носій і творець власного життя, який ініціює, оцінює, створює та реалізує особисті життєві проекти через різні види діяльності. Він також виконавець предметно-практичної й пізнавальної діяльності, джерело активності, спрямованої на об'єкт довколишньої дійсності й самоактивності, орієнтованої на самопізнання і самотворення. Все це інтегрується у суб'єктність як систему внутрішніх переживань людини, зумовлених її особистими поглядами та інтересами, котрі впливають й визначають її поведінку та ставлення до інших [313].

Особистість, безперечно, – складна структурно-функціональна цілісність зі стійким набором психологічних характеристик, котрі формуються під впливом соціальних факторів і внутрішніх самоспричинень, де однією з головних її складових є *спрямованість*. На сьогодні питання вектору розвитку індивіда як особистості, його потягів, мотивів, інтересів посідає одне з провідних місць у системі соціально-психологічного пізнання. Спрямованість – це сукупність стійких мотивів, поглядів, переконань, потреб та устремлінь особистості, що зорієнтовують її на певні поведінку, діяльність, вчинки, досягнення та вирішення складних життєвих цілей і завдань. Спрямованість завжди соціально зумовлена і формується онтогенетично у процесі навчання і подальшої трудової діяльності, вона виявляється у світобаченні та професійному зреалізуванні особи, що пов'язані із її власними захопленнями, уподобаннями, домаганнями, цільовими настановами, переконаннями, ідеалами.

Поняття спрямованості особистості обґрунтоване С.Л. Рубінштейном й отримало своє подальше наукове тлумачення через спроби класифікувати спрямованість її свідомості на певний вид діяльності,

пріоритетність схильностей і захоплень. Так, залежно від першочерговості реалізації особистісних запитів розрізняють егоїстичну, колективістську, ділову, суїцидальну, гуманістичну, морально-етичну, професійну, побутову та інші спрямування. Система спонукань і ціннісних орієнтацій, яка визначає вибіркове ставлення до предметів довкілля – це усталена сув'язь рушіїв-чинників й активних форм діяння особи у реалізації свого Я, що зорієнтовують її на вибір домінантного вектору життєдіяльності унапрямлювання її як особистості та індивідуальності [3].

Зумовлена системою спонукань персональна цілеспрямованість у єдності із набором мотивів, що визначають діяльність і моделі суб'єктної поведінки, знаходять утілення в різних формах ціннісних орієнтацій, смаках, уподобаннях, прихильностях і закономірно викристалізуються у тих чи інших сферах життєдіяльності людини. Тому саме особистісна спрямованість сутнісно характеризує цілі, мотиви, суб'єктні наміри, визначає відношення до дійсності, зумовлює усталеність системи потреб, інтересів, ідеалів, прагнень, спричиняє стратегії і тактики поведінки, способи вчинення, зміст, порядок і стиль діяльності особи в цілому.

Воднораз спрямованість – це установки (диспозиції), котрі стали рисами-якостями особистості та мають сутнісний формовий у: 1) потягах – природних, первинних активізаторах дієвості індивіда, найбільш примітивних, біологічних чинниках його активності; 2) бажаннях – усвідомлюваних, предметно конкретизованих потребах і нуждах; 3) прагненнях – чітких намірах включитися у діяльність для досягнення особистих цілей; 4) інтересах – пізнавальних формах спрямованості на конкретні предмети довколишньої дійсності; 5) здатностях – самореалізаційних тенденціях у поведінці особи, що вимагають задіяння вольового чинника її життєактивності; 6) мріях-фантазіях – уявленнях про благо і належність, досконалість і довершеність, абсолют та істину; 7) світобаченні – системі етичних, естетичних, філософських, наукових та інших поглядів на навколишній світ; 8) переконаннях – аксіоматичних твердженнях, безсумнівних поглядах, думках, принципах і віруваннях, котрі виявляються у мережеві особистісних спонукань та актуалій.

Засадниче розвиткову роль у спрямуванні особистості відіграє ціннісно-смилова сфера, на підґрунті якої формуються безпосередні буттєві цілі й домагання, життєва програма і сенс існування в цілому.

Домагання – інтегральна форма вираження цінностей людини, рівня їх усвідомлення і наміру реалізувати найближчим часом. Вони виконують функції цілепокладання й спонукування, перша з яких зумовлена системою особистісних смислів і значень, а друга – вартісно-значущими орієнтирами конкретних дій особи. Вирішальним фактором у становленні рівня домагань є не ситуативний успіх чи невдача, а переживання суб'єктом своїх досягнень як достатніх чи недостатніх.

Залежно від сфери прояву розрізняють такі види спрямованості: а) професійну – фахові устремління, задоволення процесом оперування та продуктом діяльності; б) моральну – дотримання і пропагування суспільно значущих, етичних форм взаємодії з довкіллям; в) політичну – розуміння макросоціальних процесів, системи етнічних і державних ідеологій; г) побутову – конкретні бутєві потреби, забезпечення стабільності й достатку у повсякденні та ін. Спрямованість особистості, своє чергою, характеризується: а) рівнем зрілості – ступенем суспільної значущості основних поривань особистості, її моральними поглядами, ідеологічною позицією тощо; б) широтою – діапазоном, множинністю прояву вказаних домагань; в) інтенсивністю – наснагою у реалізації поставлених цілей; г) ієрархією – пріоритетністю прагнень конкретної особистості [358].

Спрямованість у різних наукових підходах до особистості виділяється як провідна її характеристика, хоча й тлумачиться по-різному. Як зазначав С.Л. Рубінштейн, усвідомлювана людиною нужда чи потяг до предмета, у якому вона зацікавлена, породжує спрямованість на відповідний об'єкт. При дисонансі між бажаним і дійсним (скажімо, фрустрації) особа відчуває внутрішнє напруження, якого прагне позбутися. Звідси зароджується спочатку невиразна динамічна тенденція зростання нужденності, яка згодом постає у формовияві прагнень ще добре не усвідомлюваних спонук до діяльності. Через упредметнення тенденційної потребовості відбувається їх перетворення на свідомі мотиви діяльності, що вже досить адекватно відображають об'єктивні рушійні сили вчинкового діяння. Таким чином, спрямованість особистості виражається у різноманітних психодинамічних тенденціях, які слугують джерелом діяльності, у процесі котрої мотиви змінюються, перебудовуються й збагачуються новим змістом, опосередковуючись персональними намірами, цілями, завданнями [284, с. 105].

Окреслений розвитковий шлях названих тенденцій особистісної спрямованості є підґрунтям низки установок, які, зі свого боку, постають як стратегічні лінії поведінки, діяльності, вчинків людини. Установка особистості – це усталена внутрішня позиція, що полягає у певному її смисловому ставленні до важливих життєвих цілей і знаходить вираз у вибірковій мобілізації й готовності до діяльності, спрямованій на реалізацію конкретних завдань. Відтак установка як передналаштування особистості виникає в результаті певного розподілу та взаємодії внутрішніх тенденцій, зумовлюючи у підсумку стан психодинамічної рівноваги й водночас їх сталий внутрішній розвиток [55].

Відомо, що спрямування особистості на конкретну діяльність чи вчинення опосередковується мотивами, одні з яких постають у спонукальній ролі, заохочуючи її до здійснення окремих актів діянь (мотиви-стимули), інші – надають особистісного сенсу вчинкам, виконуючи функцію смислотворення (мотиви-цілі). Причому розуміння процесу породження смислів украй нагальне для розкодування внутрішнього індивідуального усвідомлення, тобто саморефлексії, тоді як супідрядність смислів і досить стійка їх ієрархічна організація в особистісному світі характеризує розумову, соціальну, психокультурну й екзистенційну зрілість людини. О.М. Леонтьєв виділив дві форми існування особистісного смислу: 1) емоційні переживання – безпосередні почуттєві відображення співвідношення спонук-стимулів і результатів діяльності; 2) вербалізація смислів – втілення мотивів та особистісних сенсів у певну систему значень [165].

Наукові доробки В.М. Мясищева постулюють положення про відношення людини до дійсності з урахуванням нагальності цілей, які слугують основою вибору стратегічних шляхів діяльності. Автор зазначає, що відношення – це активне, свідоме, інтегральне системотворче осереддя особистості, засноване на досвіді взаємодії з довкіллям і розумінні власного місця у світі. У сфері відношень особистості наявні емоційна (афективна), оцінна (когнітивна, свідомісна) і конативна (поведінкова) складові, кожна з яких визначається характером життєвої взаємодії особи з навколишнім середовищем і суспільним загалом. Афективний компонент сприяє формуванню емоційного взаємозв'язку особистості з об'єктами дійсності, пізнавальний слугує перцепції й об'єктивній оцінці (усвідомленню, розумінню, подальшому поясненню) довколишніх фізичних реалій і себе у світі, поведінковий уможливує вибір людиною стратегій і

тактик учинення стосовно значущих об'єктів зовнішньої середовища [102].

Отже, все вищевиголошене дає підстави висновувати, що особистість, незважаючи на онтологічні джерела й феноменологічні оприявлення людського буття, – це перш за все засадничий, надважливий, евристичний теоретичний конструкт сучасної психології. Як гносеологічне утворення він відіграє роль потужного мисленнєвого інструменту чи, принаймні, засобу задля здійснення переходу від емпіричного знання до концептуального, від життєвого досвіду до теорії. Водночас уявлення про особистість як ідеальний конструкт, принципи, підходи, методи і способи його наукового пізнання дає змогу теоретично упрозорювати багатоманіття емпіричних даних психологічних спостережень та експериментувань і відтак дозволяє заповнювати виявлені пустоти у структурі наявного знання та окреслювати контури особливого самостійного статусу того серцевинного набору рис-властивостей людини, котрі й характеризують її як особистість, указуючи саме на персоніфікований спосіб її буття у світі як суб'єкта життєдіяльності та індивідуальності вчинення.

1.3. ОСОБИСТІСНИЙ СВІТ ЯК ОСЕРЕДДЯ І ЧИННИК САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДИНИ

Поняття “світ” в історичному змістовленні першочергово пов'язане з виділенням людини з довколишньої дійсності. Опосередкування життєдіяльності людей соціальними стосунками зумовило становлення суспільства як окремої цілісності, де світ постає водночас зовнішнім чинником і безпосереднім середовищем формовияву цієї системи відносин. Категорія “світ” у філософському тлумаченні утворює смислове ядро світогляду, вона увібрала в себе уявлення про граничні для людини основи суцього. Світ – це цілісна система, яка розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства, це конкретне буття, універсальна предметність, у якій людина самовизначається як суб'єкт життєдіяльності. Категорійна визначеність світу полягає насамперед у його фундаментальних властивостях – цілісності, природності, предметності, самозмінності.

У найбільш загальному визначенні категорійне поняття “світ” слушно тлумачити як сукупну реальність у всьому розмаїтті її речових і предметних оприявнень, яка перебуває у тотальному взаємозв’язку всіх уречевлень, явищ, процесів, метаморфоз. Світ – це безмежна кількість мікрокосмів і водночас цілісна надскладна система, що розвивається в діалектичній єдності природи і людини, котра його пізнає та видозмінює, окультурює. У процесі активної цілеспрямованої діяльності вона перетворює природу на світ свого буття, який, з одного боку, забезпечує її життєдіяльність, з іншого – руйнує природу і створює загрозу власному існуванню.

Світ у філософсько-світоглядному розумінні визначає межі абсолютності явищ універсуму, що мислиться як проекція усіх можливих світів на нескінченну реальність. Та якщо в тлумаченні поняття зовнішнього світу немає ніяких суперечностей, то в судженнях про внутрішній світ людини споглядається чимало труднощів і суперечностей. Як логічна категорія світ – це місце в мисленні, куди поміщається творена онтологічна картина і водночас це важлива світоглядна універсалія. Як саме таке місце *особистісний світ* замкнутий у собі, самодостатній, цілісний і відокремлений від інших світів (А.В. Фурман, С.К. Шандрук), як універсалія – це вся за обсягом, сприйнятим й осягненим розумом, актуально охопчувана акт-упредметнена стихія буття і нічого чи, принаймні, мізерно відображена за унікальним змістом ситуаційно локалізована присутність людини у Всесвіті [369].

В античних філософських уявленнях світ розглядався передусім як упорядкованість природи, а людина в ньому бачилася істотою, яка перебуває у неподільному зв’язку з ним. Представники матеріалізму вважали першоосновою світу речове, матеріальне начало. В ідеалістичному напрямі античної філософії першопочатком світу визначається певне духовне джерело, ідеальна сутність, або Бог як Світовий Розум чи Абсолют. Скажімо, Платон, як відомо, розрізняв два світи – ідей і речей, щоправда, приписував одному з них справжнє існування, повертаючись тим самим до єдиного дійсного світу. У філософській традиції Демокріта особистий світ вважається певною мірою продовженням, відтворенням дійсного (реального) світу, його копією, відфільтрованою сприйняттям і видозміненою відповідно до цілей і завдань життєдіяльності конкретної людини [407].

Проблема співвідношення віри і розуму як способів осягнення божественності світу, розв’язувалася у період середньовіччя. Представ-

ники реалізму стверджували, що загальне (універсальне) існує як онтологічно самостійна реальність, саме вона утворює самостійний світ духовних ідеальних сутностей, які існують у конкретних об'єктах і поза ними. Номіналісти сповідували протилежні погляди, стверджуючи, що існують лише окремі предмети, конкретні речі. Загальне існує тільки у словах людини, тобто в номенах як умоглядних поняттях. Гуманістичний світогляд, притаманний епосі Відродження, ґрунтувався на пантеїстичних концепціях, які обстоюють єдність Бога і природи.

Філософські та природничо-наукові ідеї здобули своє логічне пояснення в теоріях Р. Декарта і Б. Спінози про субстанції, що ґрунтуються як граничні засновки світу, а їх розмаїття й трансформації є лише виявом єдиного цілого. Так, Б. Спіноза обстоює ідею про загальний взаємозв'язок, взаємодію всіх явищ у світі, адже субстанція завжди самодетермінантна, себто постає причиною самої себе, тому ототожнюється автором з природою, духом і Богом, які нескінченні у просторі і вічні у часі. Р. Декарт пояснює світ як співіснування двох субстанцій – матеріальної та духовної, котрим властиві протяжність і мислення співвідносно. Певним синтезом філософських і природничих уявлень про світ є концепція І. Ньютона, згідно з якою будь-яке буття (природи чи людини) – це існування Всесвіту як просторово-часової реальності, що функціонує за законами механіки [407].

Універсальна концепція постання реальності людського буття з'являється в німецькій класичній філософії. Ф. Шеллінґ пояснює світ через перманентний розвиток, що проходить наступні стадії: природа, суспільство, самосвідомість людини. Філософ асоціює свободу зі світом мистецтва та інтуїцією. Рушійна сила розвитку – єдність і боротьба протилежностей, тобто взаємодія і взаємопроникнення полярних начал [142]. Буття людини, на думку І. Канта, відокремлюється від буття природи, де все закономірно, причинно зумовлено, немислиме без свободи, яка і є окремим світом – моральним або духовним. Автор формулює моральний закон (категоричний імператив), функціонування якого неможливе без свободи суб'єкта і рівності з іншими представниками людства у можливостях власної реалізації [121]. Г. Гегель світом свободи вважав пізнавальну діяльність, самосвідомість людини. Загалом, духовний світ німецька філософія досліджує як відносно самостійну реальність, проводиться чітке розмежування між індивідуальною та суспільною свідомістю [81].

Сучасні уявлення про світ знаходять своє подальше вираження через поняття: матерія, рух, розвиток, закони діалектики, свідомість, людина, діяльність, суспільство, культура та ін. Вперше до емпіричного дослідження особистісного світу звернувся німецький філософ, засновник феноменології Е. Гуссерль [96]. Він вбачав у цьому понятті основу для формування нового способу філософського мислення, особливу підструктуру чи системну цілісність усіх особистісних психічних рис і властивостей. К. Поппер запропонував потрійний поділ всього суцього на самостійно існуючі світи – природи, соціальності і знань, останній з яких цікавив його найбільше [369, с. 87].

У концепції системного пізнання людини Б.Г. Ананьєва провідну роль у становленні індивідуальності як саморегулюючої системи відіграє особистісний світ, що охоплює самосвідомість людини, оригінальну систему ціннісних орієнтацій, суб'єктивно організовані образи, переконання й вірування. Змістонаповнення внутрішнього світу – комплекси цінностей (життєвих планів і перспектив, глибоко особистих переживань), певна системна організація образів і концептів, домагань і самооцінки. У внутрішньому (особистісному) світі людини інтегруються всі враження від прожитого відтинку життя, узагальнюються й систематизуються переживання, оцінюються поведінкові реакції та власні вчинки. В ньому концентруються оціночні судження, передбачувані результати і реальні досягнення особистості як суб'єкта діяльності в кожен момент буття [17, с. 328].

Особистісний світ людини є результатом психодуховної проекції її власного Я у соціальне повсякдення, наслідком якого є життєтворення. Його специфіка зумовлена сприйняттям, відтворенням і збереженням Я в умовах і процесах буття конкретної особи як індивідуальності та універсума. Реалізація даного функціонального призначення особистісного світу як специфічного досвіду життєздійснення уможлиблюється чотирма етапами ціннісно-сміслового самопроекування. Перший становить планування (прогноз) життєвих ситуацій, який полягає в умоглядній перспективі зреалізування потреб буденної діяльності, продукуванні онтологічних смислів, що стають системотворчими чинниками особистісного світу; другий – безпосереднє мотивування, тобто проектування мисленнєво окреслених життєвих смислів, які постають особистісними “взірцями” (критеріями) бажаного – очікуваними результатами життєпроживання у зв'язку із зовнішніми, у тому числі соціальними, умовами [60]; третій

– безпосереднє діяння або вчинок, тобто уособлене в актах співвіднесення власного Я зі світом з урахуванням вартісного спрямування свідомості й культурного оточення людини; нарешті четвертий – рефлексія як усвідомлення власних думок, переживань і прогностичність наслідків діяльності. Рефлексія, як відомо, – це унікальна здатність до самовідображення психікою самої себе, результатом якої є виникнення феномену самосвідомості. Завдяки рефлексії особистість спроможна осмислено, цілеспрямовано керувати всіма іншими психічними процесами, контролювати і скеровувати їх у русло гармонізації й самовдосконалення.

Водночас учинкове діяння особистості у світі безпосередньо пов'язане з *ціннісною творчістю* як формою здійснення власне людського способу існування, що й постає вершинним засобом реалізації творчої сутності буття людини, засобом її задіяння до культурно-історичного розвитку як об'єкта цього процесу. В учинковому акті людина стверджує нову цінність, ідею, ідеал, еталон, підносячи їхній зміст до рівня узагальненого взірця, орієнтира у повсякденному діянні, до канону. Творення цінностей – це не лише процес раціонального продукування особистістю певних розумових узагальнень, а й синтезований вияв її життєвих (сутнісних) сил, таланту сприймати, чуттєво переживати світ та його складові, надихати смыслом кожний момент, фрагмент чи цілісну подію, етап свого буття, насичувати його індивідуально-неповторним змістом [281].

Узмістовлення ціннісного плину буття особистості розгортається в двох онтологічних просторах: індивідуальності та культурно-історичного становлення всього людства. У першому випадку людина створює ціннісний контекст власної буттєвості, виявляючи свою автентичність, а в другому – збагачує і непересічно тлумачить вартості у ствердженні культури суспільного загалу, примножуючи людяність, забезпечуючи гуманістичні способи своєї взаємодії з довкіллям. Вона у процесі власного становлення – окультурення та соціалізації – здійснює ієрархізацію ціннісних пріоритетів, які реалізуються у подієвому ланцюзі вчинкових діянь. Зміст, процес і результат самого вчинку спричиняє подальший розвиток особистості, зумовлює можливість реально-практичного звершення її покликання та призначення, й отже є неодмінною умовою самоздійснення, зреалізування нею власної неповторної сутності [281, с. 717].

Вчинкове діяння детермінується певними онтологічними спонуканнями: особистісним тяжінням до самоствердження через цілісність і

довершеність, віднаходженням смислу життя та його конкретних упредметнень у вартостях, принципах, цілях, ідеях. Тому кожен учинок вже є звершеною індивідуальною цінністю та започаткуванням вартості культурно-історичної, змістовлення якої визначається нагальними запитами безпосереднього суспільного загалу. Поряд із цим конкретні продукти ціннісного творення (життєві орієнтири, домагання, еталони поведінки та професійного діяння тощо) сприймаються особою як життєво важливі вартості реального життя, а об'єктивний зміст цих особистісних надбань іноді може перевершувати простір та масштаб індивідуального життєдіяння самої особистості, при цьому індивідуальна цінність отримує новий рівень свого сутнісного виявлення. Якщо персональний здобуток учинкового діяння зумовлює саморух і самовдосконалення особистості, спричинює соціально зорієнтовану флуктуацію (зміну рангу в загальній ієрархії) людських цінностей, то цей поступ стає загально-прийнятною суспільною вартістю. Якщо ж індивідуальний зміст та результат учинкового діяння перевершують межі конкретного історичного етапу розвитку суспільства, його здобутки можуть набувати статусу культурно-історичної цінності, у якій відтворений вселюдський смисл буття, а здійснений спосіб учинення може підноситися до рангу канону [281, с. 718].

Індивідуальному способові вчинкового діяння особистості завжди властива своєрідна діалектика можливого та дійсного, що виявляє винятково неповторні механізми взаємодії конкретної особистості зі світом. Так, одна людина схильна вибудовувати свій учинковий акт, зважаючи передусім на освоєні засоби діяння й життєвий досвід, інша ж постійно експериментує, шукаючи самобутні шляхи особистісного зростання, нові способи та засоби осягнення власної сутності. Кожна людина більшою чи меншою мірою прагне до неповторного вияву своєї індивідуальності, що й виправдовує її існування, смисло-наповнює й змістовлює її повсякденне життя. Прагнення до неповторності, унікальності постає у її природі провідною тенденцією-закономірністю власного буття, адже саме непересічність особистості становить психоенергетичне джерело людського руху-поступу до саморозвитку й самовдосконалення [Там само, с. 824].

У типології вчинення, що ототожнюється з учинково-суб'єктною активністю, В.О. Татенко виділяє наступні стадії-складові: 1) вчинок сутнісного *самопокладання*, який не тільки розкриває самостійність,

автономність у постановці мети, а й має суб'єкту ціннісно-смыслову спрямованість на створення нового й унікального в собі та світі; 2) вчинок *самопотенціювання*, що функціонально підпорядковується цілепокладанням та реалізується через зобов'язання виконання певних дій для досягнення настанов і домагань; 3) вчинок *самовизначення*, котрий утверджує формування намірів і рішень суб'єкта щодо можливості практичного втілення проєктів сутнісної самореалізації у власному бутті; 4) вчинок *самоактуалізації*, що постає принциповою позицією й способом реалізації наміру самоствердження і самодостатності, здійснюється через втілення задуманого у діяльності; 5) вчинок *самооцінювання*, який віддзеркалює результати виконання суб'єктом його смисложиттєвої програми, зважає з рефлексивної позиції ступінь реалізації домагань у різних сферах буття, об'єктивує внутрішній ресурс і потенціал у подальших досягненнях; 6) вчинок *самоанерцепції*, котрий фіксує результати і способи особистісного становлення в індивідуальному досвіді особи, у її сутнісних самоперетвореннях, що в подальшому слугують підвалинами наступних діянь; 7) вчинок *самовиховання*, що означає потребу і можливість трансценденції людини у глибини власної самості і переживання того, наскільки її реальне емпіричне існування відповідає її людській сутності [326], а також від себе додамо: 8) *вчинок самотворення* як глибинно-вершинне екзистенціювання власної спонтанності, самоактивності, креативності, духовності.

В етичній концепції А. Швейцера та гуманістичній етиці Е. Фромма зазначається важливість виховання таких цінностей, які сприятимуть повномірному розгортанню людських здібностей і стимулюють становлення індивідуальності, розкриваючи весь потенціал кожного через внутрішню активність і самоактивність. Головне тут – вирішити проблему досягнення людиною такого рівня внутрішньої свободи, що дозволив би їй жити “автентичним” своїй самості життям [343, с. 384]. Суголосно постають у даному аспекті ідеї Т.М. Титаренко про те, що “людина розбудовує свій особистісний світ, оприлюднюючи, оголюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, інтереси і потреби”, а “внутрішній світ є скоріше ціннісним середовищем, що забезпечує можливість самовиявів, саморозвитку самої людини” [328].

Змістовне наповнення ціннісного світу постає у свідомості людини через смисли, які ототожнюються із значеннєвими, вартісними упо-

добаннями особи, її тлумаченням важливості і пріоритетності зреалізування життєвих домагань. Загальнолюдські цінності буття виокремлюються з соціокультурного середовища, відрефлексовуються, породжуючи тим самим особистісні смисли [90]. З іншого боку, останні постають засобами визначення власної особистісної позиції суб'єкта щодо всіх життєво важливих явищ і значущих подій у світі, причому ці позиції не тільки ідеально-мисленнєві, а й практико зорієнтовані – діяльні, вчинкові. В основі смислів перебувають конкретні установки стосовно оцінки довоколишніх подій, обрання життєвих планів, цілей і способів життєдіяльності, вибору чітких засобів і форм поведінки у конкретній суспільній ситуації. Суб'єкт свідомо вибудовує своє життя, керуючись власним розумінням бажаного й належного, у фундаменті цього усвідомлення знаходиться світогляд, що, своєю чергою, визначає горизонт холістичного бачення світу людиною. Специфіка світогляду (індивідуальна картина світу) розкривається через визначення (осягнення) життєвої позиції особистості, окреслення специфіки самосвідомості, через опосередкованість її духовно-практичним відношенням до дійсності. Поряд із цими характеристиками, світогляд постає як суб'єктивно орієнтована система поглядів, яка ґрунтується на знаннях, досвіді, результатах уявлень, переконань та є феноменологічно цілісним надбанням людини.

Ціннісно-орієнтаційна (аксіологічна) функція світобачення особистості є однією з провідних, адже навколишній світ відображається через призму персональних інтересів, уподобань, цілей, завдяки чому сама особа стає здатною перетворювати дійсність відповідно до власних потягів, мотивів, бажань, вірувань. Постаючи загальним орієнтиром у житті людини і регулятивним чинником її фактичної поведінки, світогляд означає та смислово упрозорує розуміння й оцінку найважливіших явищ суспільного життя.

Саме специфікою суб'єктної свідомості і можливостями розуму пояснюється ідея існування *особистісного світу* як особливої надіндивідуальної сфери людського буття. Дана наукова думка розкривається Е. Гуссерлем у завершальній прижиттєвій праці – “Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія”. Філософ уводить в інтелектуальний обіг поняття “життєвий світ”, яким окреслює світобудову людських значущостей, горизонт суб'єктних потреб, цілей, домагань, утілюваних у тій чи іншій формі у предметах,

реаліях і зв'язках особи з безпосереднім довкіллям і культурним надбанням суспільства в цілому. Життєвий світ розглядається ним як універсум інтерсуб'єктних смислів, відносин, апріорних щодо різноманітності свідомих, зокрема наукових, схематизацій (упредметнень) людської діяльності й мислення [96].

Соціокультурне середовище є всеохватною буттєвою сферою суб'єктної ідентифікації і водночас універсальним чинником (активатором) формування особистісного світу людини. Воно спонукає суб'єкта до реалізації власного Я в навколишньому оточенні, продукує особистісні смисли і цінності, які, зрештою, й утворюють її внутрішній духовний світ і породжують інтенційність життєтворчого самостановлення. Звідси закономірно, що особистісне зростання є активним процесом самотворення, коли людина бере на себе відповідальність за своє життя, соціально-культурний і професійно-діяльний шляхи свого зреалізування [357].

На основі розуміння сутності онтології людського буття як специфічного виду активності В.М. Ямницький пропонує виділити окрему її категорію – *життєтворчу активність особистості* [53, с. 63]. Вона трактується автором як сполучна ланка, крізь яку, за наявності рефлексії, здійснюється взаємозв'язок між процесами адаптації й творчості на рівні самореалізації (саморозвитку, самоактуалізації) як прикінцевої мети адаптивних процесів, з одного боку, та креативності як інтегральної характеристики життєвої активності – з іншого. На думку Д.О. Леонтьєва, одним з компонентів життєтворчості є понятійне уявлення про картину чи образ світу – індивідуальної системи уявлень (у т. ч. загальних і конкретних знань) особи про те, як влаштована довколишня реальність за присутності людини у світі (див. [171]).

Понятійно концепти особистісного світу й світогляду багато в чому схожі, хоча й мають певні семантичні розбіжності. Світогляд – це сукупність поглядів і переконань, оцінок і норм, ідеалів і принципів, які визначають ставлення людини до дійсності і регулюють її поведінку у повсякденному житті. Особистісний світ є складним психодуховним інтегральним утворенням, яке не тільки окреслює індивідуальний підхід до сприйняття довкілля, а й спонукає людину до виокремлення себе як суб'єкта навколишньої дійсності, спосіб бачення і розуміння власних життєтворчих можливостей, осягнення буттєвих ресурсів. Він, опонуючи світу зовнішньому, “вміщує у собі все” (В.А. Роменець,

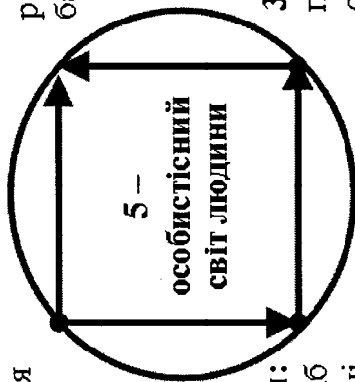
П.А. М'ясоїд). Тож світогляд – це єдність знань і переконань, розуму і віри, емоційного й інтелектуального, оцінок і норм, світовідчуття і світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, індивідуального і суспільного. Характер уявлень про дійсність сприяє постановці та конкретизації цілей, після відрефлексування котрих систематизуються життєві плани, породжуючи особистісний світ – узагальнену світоглядну картину, що містить вчинкову складову. А це означає, що особистісний світ людини – це не тільки зміст, а й спосіб усвідомлення дійсності й така система спонук, принципів життя, що визначають характер діяльності з подальшою рефлексією вчинків і корекцією цільових домагань. [297, с. 8].

Реальний зміст людської екзистенції охоплюється понятійним конструктом “життєвий (або особистісний) світ людини” (Ф.Ю. Василюк [69]). На думку Т.М. Титаренко, саме зазначена дефініція виражає співвідношення між світом зовнішнім і внутрішнім, репрезентує унікальну цілісність усвідомлюваного й неусвідомлюваного психічного життя та його зовнішніх буттєвих утілень [328]. Особистісний світ слушно розглядати як певну концептуальну модель багатовимірного відображення дійсності, адже він є феноменологічним локусом, що інтегрує пройдений життєвий шлях як осягнених і реалізованих людиною у вирі подій повсякдення індивідуальних смислів та буттєвий простір як сферу її творчого самоствердження (рис. 1.2).

Світовідчуття слугують безпосередній перцепції навколишнього середовища, за якої світ і ставлення людини до нього відтворюються у чуттєво-емоційному формовияві. Світосприйняття – організована та впорядкована у свідомості людини предметна реальність, яка, систематизуючи знання, утворює узагальнений образ навколишньої дійсності. Одночасно це також опосередкований досвідом спосіб тлумачення реальності, форма пізнання довкілля через чіткі уявлення особи про світ і власне місце в ньому. Світогляд – система знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють її ставлення до світу і впливають на вибір напрямків діяльності та якість учинків. Він становить основне ядро особистості, тому що формує підґрунтя для намірів та планів, окреслює вагомні життєві домагання, продукує норми її поведінки та життєву позицію. Образ чи картина світу – складноструктурована цілісність, особлива форма систематизації знань, якісне узагальнення і світоглядний синтез різнопланових уявлень про довко-

1 – світовідчуття: безпосередні переживання, оцінка дійсності, емоційне забарвлення довкілля

4 – картина світу: цілісний образ світу, системна якість розуміння, рефлексивного бачення законів життя

2 – світосприйняття: накопичення досвіду, спосіб пізнання дійсності, конкретні уявлення про світ, метод формування уявлень

3 – світогляд: сформовані переконання, судження, особисте тлумачення реалій буття, власні принципи, чіткі прагнення і домагання

Рис. 1.2. Компоненти особистісного світу людини

лишню дійсність. Всі зазначені елементи породжують цілісну систему уявлень-образів про загальні властивості, принципи і закономірності існування об'єктивної реальності в суголоссі з суб'єктивним їх баченням – особистісний світ людини.

У будь-якому випадку система особистісно прийнятих цінностей постає рушієм-чинником у процесі становлення всіх елементів життєвого світу людини. Формуючись під впливом загальнолюдських і суспільних вартостей, світоглядні переконання і життєві орієнтири дозволяють особистості ставати суб'єктом історичного процесу, здійснювати вплив на розвиток громади і соціуму. Ціннісна орієнтація – це завжди вибіркове ставлення до загальноприйнятої цінності чи блага, що воліє бути реальним предметом задоволення потреб окремої людини чи соціальної спільноти. Наявність усталених ціннісних орієнтацій свідчить про зрілість людини саме як особистості, оскільки в них акумулюється життєвий досвід і стратегічні можливості реалізації персонального потенціалу.

Своєрідною моделлю становлення ціннісних орієнтацій особи є її життєві плани, які становлять базову характеристику індивідуальної свідомості. Вони діалектично поєднують найближчі цілі з широкою програмою дій на віддалене майбутнє, суб'єктивний світ людини, її прагнення й ідеали з реальними буденними обставинами. Життєві плани – це відображення в індивідуальній свідомості панівних суспільних пріоритетів, специфіки соціальних станів, особливостей мікросередовища та інших чинників, які зумовлюють ймовірність реалізації задумів особи. Названі плани можуть спонукати людину до діяльності чи вчинків задля подолання меж свого наявного буття, оскільки під впливом суспільного загалу формуються чіткі цілі, прагнення, відповідні настановлення, домагання, пріоритетні завдання. У цьому розумінні життєві плани не тільки відображають об'єктивні обставини, але певною мірою і створюють їх [53].

Переконання становлять основу соціогенних мотивів і втілюють усвідомлені потреби особистості діяти відповідно до сформованої внутрішньої позиції, погляду, принципів. Водночас світогляд як серцевинна ланка взаємовідносин людини зі світом – це, передусім, свідоме ставлення до дійсності, яке охоплює теоретичні знання, оціночні судження і рефлексивність діяльності. Таким чином, життєтворчою основою світоглядних знань і переконань людини є її ціннісно-орієнтаційні спрямування й детерміноване ним волевияв-

лення. Саме рефлексивне усвідомлення фундаментальних цінностей перетворює людину з об'єкта, якому довкілля прищеплює світоглядні й суспільні норми та правила поведінки, на суб'єкта життєтворчості, котрий здатен звільнити власну творчу і вольову енергію, визначити глибинні мотиви і спонуки як своїх мисленнєво-чуттєвих, так і діяльно-практичних проявів, а в підсумку дає змогу утвердитися як повноцінній особистості.

Розвиток особистості – це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей, талантів, свідоме вдосконалення себе людиною, а також особливе, індивідуальне життєсприйняття, спосіб буття, заснований на чіткому розумінні власних цінностей і цілей, що дозволяє вибудовувати гармонійні взаємини, відчувати повноту й осмисленість життя. При цьому неабияке значення у процесі особистісного розвитку відіграє зміст діяльності людини, що окреслює особливості функціонування нормативно-конативної сфери, глибину усуб'єктнення поведінки і вчинків, дієвість переконань і суспільних домагань, визначаючи повномірність їх соціальної значущості й доречності. Ціннісно-смысловий розвиток окремої особи визначається мірою переживання безпосередності контакту з надособистісними цінностями, що привласнені й трансформовані у значення і смисли, а останні організуються у певне синергійно-ієрархічне утворення – *аксіосферу*.

Особистісний розвиток взаємодоповнює буттєвий, рефлексивний та духовний складники-нашарування, кожен з яких містить по чотири компоненти. Так, буттєвий вимір існування складається із психофізіологічного, психоархетипного, психоонтичного і психоментального змістовлень; рефлексивний охоплює психопрактичний, психодіагностичний, психосоціальний й егодинамічний компоненти; духовний – психоіндивідуальний, психогуманний, психохолістичний і трансперсональний чинники [94]. Духовний рівень найзначущий у розвитку й саморегуляції зрілої особистості, основними мотиваційно-значеннєвими віхами становлення якої є вищі людські цінності. Духовність – це спонтанне переживання особою нагальної потреби екзистенційного втілення у вчинках надособистісних смислів.

Основоположник гуманістичної психології А.Г. Маслоу запропонував як модель розвитку особистості самодостатню людину, яка відповідально і вільно робить свій життєвий вибір, стала і йде шляхом самоактуалізації. Уникнення ж свободи та відповідальності унемож-

ливилює досягнення особистісної автентичності. На думку автора, недоцільно зосереджувати увагу на детальному аналізі окремих подій, реакцій, переживань, слід вивчати кожну людину як єдине, унікально організоване системне ціле, тобто як мікросвіт. Основною метою життя людини, котра прагне душевного здоров'я і самореалізації, є самовдосконалення, що припускає наявність сприятливих соціально-історичних умов. Це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, здійснення своєї місії, або покликання, прийняття власної природи, невпинне прагнення до гармонізації чи внутрішньої синергії різновекторних домагань особистості [194].

Людина за своєю природою – позитивне свідоме створіння, тому в кожній особі закладені потенційні можливості для самозростання та самовдосконалення. Причому тут пріоритетність належить творчим резервам особистості. А.Г. Маслоу перший висловив тезу, що креативність є універсальною характеристикою людини, її невід'ємною сутністю. Творчі здібності притаманні індивіду від природи, всі люди від народження без винятку володіють потенціалом творення, який здебільшого згасає у результаті соціалізації та “окультурення”. Людина – це істота бажань, яка рідко і ненадовго досягає повного задоволення всіх вроджених потреб. У неї загалом не залишилось сильних інстинктів у тваринному розумінні цього слова, а лише їх рудименти, залишки, які легко нівелюються під впливом освіти, культурних табу, страху невдач, осуду з боку суспільного загалу. Автентична самість у її центральній ланці – глибокому розумінню власних бажань і потягів – постає як здатність чути ці слабкі внутрішні голоси-імпульси, що покликані скеровувати активність особистості на шляху саморозвитку і самовдосконалення. А творчість – універсальний чинник, що самоплекає всі види її саморозкриття і самоактуалізації [195].

Передумовою виникнення певних типів поведінки особи, джерелом її діяльності є потреба. Здійснення діяльності контролюється шляхом порівняння досягнутих проміжних і підсумкових результатів з тим, що було заздалегідь запрограмоване. Задоволення потреби знімає мотиваційне напруження і, викликаючи позитивну емоцію, підтримує рішення про обраний вид діяльності чи вчинення. Незадоволення потреби викликає негативну емоцію, посилення мотиваційного напруження і водночас активізує пошукову діяльність, проблематизує ситуації повсякдення. Отож потреби – це нестача чого-небудь конче відсутнього для підтримки життєдіяльності організму, особистості,

соціальної групи, суспільства в цілому, а також внутрішня детермінанта активності й самоактивності [193].

Суб'єктами потреб можуть бути соціум в цілому, етнос, соціальна група, окрема людина як усупільнений індивід. Традиційно вирізняються суспільні (соціальні) та індивідуальні (особисті) потреби. Між ними, як відомо, існує взаємний, але неоднозначний й почасти суперечливий зв'язок. В особистих потребах знаходить відображення сприйнята й усвідомлена людиною частина суспільних домагань, котрі є інтегрованим вираженням значущих для громадськості цінностей. Соціальні потреби трансформуються в особисті та конкретизуються у персоніфікованій діяльності. Тому чим повніші особисті потреби членів соціальної спільноти, тим різноманітніша, складніша й ефективніша їхня діяльність, що приносить користь як окремій людині, так і суспільному загалу. Тож існування конкретних видів діяльності як соціальних орієнтирів загальнолюдської культури визначається розвитком нагальних потреб кожної особистості. За концепцією А.Г. Маслоу людські потреби організовані ієрархічно: фізіологічні (задоволення нужд тіла); в безпеці, надійності та захисті (стабільності, прогностичності майбуття, впевненості у завтрашньому дні); в любові та причетності (приналежності до сім'ї, громади, кола друзів, бути коханими); у повазі, похвалі, самоповазі (престиж, визнання, репутація, статус, поцінування, прийняття суспільним загалом); у свободі, важливій для повного розвитку всіх задатків та талантів, для реалізації самості, самоактуалізації. Причому закономірністю тут є те, що кожній людині треба спочатку задовольнити нижчі потреби, щоб потім бути здатною до реалізації потреб наступного рівня [Там само].

Задоволення ієрархічно нижчих нужд забезпечує усвідомлення значущості досягнення потреб більш високих рангів та їх мотиваційну активізацію для реалізації людиною власних ресурсів, талантів, обдарувань. Існують поодинокі випадки, коли творчі особистості можуть проявляти свій талант, не звертаючи уваги на серйозні соціальні проблеми, завдяки особливостям своєї біографії, здатності віднайти свій шлях до задоволення всього ланцюга потреб. В цілому ж очевидно, що чим нижче за рангом нужда, тим вона більш виражена та пріоритетніша в її реалізації, та людина зазвичай мотивується одночасно потребами декількох рівнів у їх взаємозалежності і супідрядності.

Всі мотиви людини А.Г. Маслоу слушно поділяє на дві глобальні групи: дефіцитарні (або Д-мотиви, що ототожнюються з біологічними

цінностями) і мотиви зростання (або буттєві, Б-мотиви, співвідносні з духовними вартостями). Перші є стійкими детермінантами поведінки, спрямовують особу на задоволення станів певної організмичної нехватки чи дискомфорту (спраги, голоду, холоду та ін.); їх відсутність викликає хворобливі стани і продукує невротизацію поведінки. Отож Д-мотивація націлена на зміну несприятливих, фрустраційних умов, які викликають напруження у взаєминах людини зі світом. Друга група мотивів характеризує метапотреби, які, хоча й мають окремі цілі, все ж пов'язані з прагненням особистості актуалізувати свій потенціал, використати якомога ефективніше внутрішні ресурси. Саме вони збагачують життєвий досвід, розширюють кругозір, не зменшуючи, як у випадку з Д-мотивами, а навпаки посилюючи психічне напруження, котре й спонукає людину до самовдосконалення. Прикладами мета потреб, що є аналогом цінностей особистості, є цілісність, вчинкова активність, краса, добро, любов, істина, унікальність, довершеність, духовні запити-діяння та ін.

Вищі рівні мотивованості людини виявляються у прагненні до самоактуалізації, що тлумачиться А.Г. Маслоу як процес поміркованого прийняття рішень і перманентне прагнення особистості проявити та зреалізувати весь свій потенціал в дихотомії визнання непересічності власного Я. Самоактуалізація – це серцевина особистості з її максимальним самовираженням, маркер глибинної природи у набутті внутрішньої самості, виховий чинник реалізації завуальованих здібностей і потенційних можливостей. Вона передбачає самокритичність до своїх недоліків, недосконалості власної фізіологічної природи включно, але за умов конструктивного і цілісного сприйняття свого Я [195].

Істинної самоактуалізації досягають, на думку науковця, менше одного відсотка людей, оскільки більшість просто не знає про власний творчий, ресурсний потенціал, сумнівається в собі, боїться проявляти здібності і таланти. Це явище отримало назву “комплексу Іони”, що характеризується страхом успіху, негативним самосприйняттям, які заважають людині воліти самовдосконалення. Перешкодою на шляху до самоактуалізації може бути надмірне тяжіння до безпеки, але ж процес саморозвитку потребує постійної готовності до ризику, помилок, відмови від звичних форм і ригідності поведінки. До того ж реалізація потреби в самоактуалізації потребує від людини мужності і відкритості новому досвіду [196].

Серед цінних ідей, висловлених у наукових працях А.Г. Маслоу, слід назвати і положення про роль *пікових переживань* в особистісному зростанні. Завдяки ним здійснюється трансценденція, вихід за межі самої особистості і спонтанне переживання, наближення до своєї істинної, довершеної сутності. “Пікові відчуття тільки позитивні і жадані, це переживання чистої радості, що приймаються людиною з благоговінням, піднесенням чи одухотворенням. В моменти пікових переживань індивід подібний Богу в своєму люблячому, щирому сприйнятті світу і людських істот у їх повноті та цілісності” [Там само, с. 96].

У теорії К. Роджерса за визначальну рушійну силу становлення особистості розглядається потреба у реалізації своїх вроджених потенційних можливостей на основі суб’єктивного досвіду, відносно якого інтерпретується довколишня дійсність. Причому найнеобхіднішим моментом тенденції актуалізації є прагнення людини до повнофункціональності (аналог самодостатності), тобто нестримне бажання реалізувати свій потенціал з метою максимально задіяти власне Я у всеможливі аспекти буття. Спробувавши досягти повноти, людина осмислено сприймає життя, воліє віднайти духовні її складники, тим самим набуває екзистенційності – невимушеності в насолоді пізнання себе та світу [274].

Водночас зауважимо, що повномірна актуалізація потенціалу не є прикінцевою метою особистісного розвитку, вона швидше постає як безперервна система самозмін і самовдосконалення. Повнофункціональність – поняття, яке використовує К. Роджерс для позначення людей, котрі спроможні оптимально використати свої здібності і таланти, повноцінно реалізувати свої обдарування та неупинно рухатися до пізнання універсумних засновків світу. Автор обстоює п’ять основних особистісних характеристик, які є маркерами для позначення перманентного руху-поступу до повнофункціональності [274]. Передусім найвагоміша характеристика динамічного процесу самовдосконалення особистості – це відкритість новітнім переживанням, коли людина здатна слухати себе, відчувати весь спектр вісцеральних, сенсорних, емоційних та когнітивних переживань; тоді вона чітко усвідомлює свої найглибші думки та почуття, не намагаючись їх спростити чи знівельовати. Фактично всі переживання чітко символізовані у їх повномірному усвідомленні, не спотворюються і не ігноруються.

Друга характеристика повнофункціональної людини – екзистенційний спосіб життя, а відтак конкретне буття за принципом “тут і тепер”, коли особа повноцінно відчуває, переживає й духовно наповнює кожен момент власної життєактивності та пізнає радість соціальних взаємодій. Мовиться про набір тенденцій жити всебічно насичено, щомиті відчувати вагомість свого існування, де кожне переживання сприймається як свіже й унікальне. Такі люди лабільні, адаптивні, терплячі, безпосередні, постійно поглиблюють і вдосконалюють власний досвід життєздійснення.

Наступна риса повнофункціональності – організмична довіра, котра найвиразніше виявляється під час прийняття рішень. Чимало людей, діючи відповідно до вимог ситуації, керуються соціальними нормами (пропагованими певною групою чи громадою), відтак на їхній вибір стилю взаємодій з оточенням вирішальний вплив справляють зовнішні чинники, а не зважена внутрішня позиція. Довіра власним органам чуття як надійному джерелу інформації, усвідомлення своїх переживань дають змогу чітко визначитися з поведінкою і нести повну відповідальність за власні вчинки. Інакше кажучи, такі люди ніколи не живуть заради соціальних традицій і норм, а, сповідуючи їх, використовують для власного культурного розвитку і самовдосконалення.

Четверта особливість актуалізованої людини – емпірична свобода, що проповідує життя без внутрішніх обмежень і заборон. Суб’єктивне розуміння волі – це спроможність особисто владарювати над ситуативністю буття, на основі власного досвіду й знань робити вибір стратегій і технік життєдіяльності. Керуючись свободою, особа спроможна самостійно, співвідносно з обстоюваним світобаченням визначати пріоритетність дій, свідомо-розсудливо приймати рішення, відрефлексовувати вчинки.

Остання, п’ята характеристика, пов’язана з оптимізацією активності і потягом до самовдосконалення – з креативністю, тобто з творчим потенціалом особистості. Продукти творчості (ідеї, проекти, дії, вчинки) і творчий спосіб життя загалом притаманний людям зі зрілою життєвою позицією, котрі прагнуть самостверджуватися конструктивно і довершено, всебічно зреалізовуючи свої домагання шляхом гнучкого пристосування до мінливих умов оточення. Водночас творчі особистості не обов’язково адаптовані до навколишньої культури, оскільки не схильні до конформності (не піддатливі впливам), вони є членами суспільства і

його наступниками, але незалежні від загалу в своїй самотності. Повноцінно функціональні люди – це провісники майбутнього, які здійснять очевидний прорив у розвитку цивілізації і примножать властиву природі людини відкритість, щирість, доброту та любов, що життєво необхідні для виживання і, сподіваємося, процвітання людства [274].

Особистісний світ людини невід’ємно пов’язаний з усвідомленням часопростору власного буття, що, своєю чергою, уособлюється у триєдності досвідних структур свідомості (сліди або потенції минулого), безпосереднього світовідчуття (екзистенція теперішнього) та умоглядного проектування власного Я у змінену буттєвість (інтенціювання майбутнім). А це означає, що людина відрефлексовує своє перебування одночасно в усіх трьох площинах часопростору. Так саме вона самозвітує про власну життєактивність у кількох свідомісних вимірах: а) вітальному, що слугує задоволенню біологічних потреб; б) соціальному – людина і суспільство обопільно впливають на розвиток одне одного; в) психічному, тотожному самоусвідомленню життєвого світу, власних вітакультурних і духовних домагань. Подібні наукові тлумачення обстоювались свого часу А.В. Петровським, який виділяв три простори особистісного світу: внутрішньоіндивідуальний, інтеріндивідуальний і метаіндивідуальний [248]. Останній містить ментальну складову, з допомогою якої здійснюється інтеграція домагань людини у русло суспільної свідомості та моралі як вартісного середовища, що забезпечує можливість особистісного розвитку і самовдосконалення.

Усвідомлення себе людиною через суспільні запити породжує високоморальні форми її спілкування, опосередковує пізнання, спричинює діяльність, зумовлює творчість і детермінує саморозвиток. Моральна сторона міжособистісних відносин є своєрідним мірилом ціннісного бачення людиною довколишньої дійсності, що слугує уособленню себе з реципієнтом і водночас носієм вітакультурного спадку суспільства.

Отже, особистісний світ людини є категорією системо-функціональної єдності аксіопсихологічних, потребо-мотиваційних, конативних, світоглядних структур свідомості, що спричинює долучення людини до системи загальної соціальної культури, де розкривається її потенціал, гармонізуються відносини з довкіллям, здійснюється самоплекання і самовдосконалення. Він означає людину як суб’єкта поведінки, діяльності, спілкування, вчинків і характеризує її ціннісно-смісловий вимір буття.

Особистісний світ – це водночас інтегральний чинник, форма і спосіб психокультурного розвитку людини як суб’єкта, індивідуальності та універсума [362]. Він канонізується у тому разі, коли особа, покроково у форматі життєвого шляху виокремлюючи себе з усезагального світу, проходить шерег “учинкових спіральних” сходжень (В.А. Роменець): у повсякденних ситуаціях актуалізується певна просторово-часова конфігурація сил, смислів, взаємовпливів та відбувається “розкопування у глибину”; мотивація наповнює ситуації персоніфікованою інтенційністю, усвідомленими спонуканнями й триває до постановки конкретної мети й підпорядкування її особистісній волі потенційного діяча; вчинкова дія як актуальний акт учинення є вмотивованою реалізацією ресурсів і потенцій під час його здійснення, змінюючи характеристики ситуації, втамовуючи мотивування й динамізуючи міжособистісні стосунки; нарешті післядія уможливорює рефлексію скоєного вчинку як події, осмислюючи його результати і створюючи нову ковітальну ситуацію. Відтак особистісний світ “уміщує в собі все”, хоча саме психічне, як відомо, не можна пояснити до кінця, вичерпно повно й однозначно.

1.4. КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В АКсіОЛОГІЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У сучасних зрушеннях психологічної науки завжди актуальною залишаються питання розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості. Злободенність означуваної проблематики диктується надмірною плінністю і нестабільністю вартостей суспільства, що опосередковуються низькими стандартами життя у нашій державі, за яких нормативність стосунків соціального довкілля відзначається примітивністю, прагматизмом, конс’юмеризмом (споживацтвом). Загалом людина сучасності, будучи тотально оповита проблемністю життєвих банальностей, стає заручником матеріального облаштування буденності, котре набуває глобальних масштабів. Тому проблема формування моральних орієнтирів і духовних цінностей особистості, їх соціокультурне спрямування постає як найактуальніша в умовах сьогодення.

На підвалинах розвитку напрацювань вітчизняної і світової психологічної думки відома дослідниця людської психіки Зіновія Степанівна Карпенко (нар. 1959 р.) пропонує новітнє бачення й теоретико-методологічне обґрунтування ціннісно-сислової сфери особистості (див. [125-128]). Для поіменування нового напрямку досліджень під завісу ХХ століття вона вводить у науковий слововжиток термін “аксіопсихологія”. Системне висвітлення концептуальних засад пізнання *аксіосфери людини* здійснено нею у монографії 1998 року “Аксіопсихологія особистості”, у якій досліджується розмаїття ціннісно-орієнтаційних пріоритетів, настановлень, уподобань, спонук, формоутворень. Причому *об’єктом* дослідження постає *аксіопсихіка*, а його *предметне* ядро утворюють онтологічні виміри *ціннісної свідомості* особистості.

Примітно, що для встановлення розмірності вартісного простору, в якому відбувається самовизначення людини як духовного суб’єкта, znana дослідниця скористалася *системним підходом*, за яким особистість постає структурною (змістовою) і функціональною єдністю, котра здійснює певне духовне поривання. Водночас відомою дослідницею обґрунтовано *принцип інтегральної суб’єктності*, що пояснює процес мотивації і ціннісного самовизначення особи й на цій основі встановлено п’ять іпостасей людини як суб’єкта духовно-психічної активності: суб’єкт як індивід чи організм; суб’єкт як діяч; особистість як носій моралі чи соціально утверджені поведінки; індивідуальність як суб’єкт творчої діяльності; універсальність як ідеал самовдосконалення [128, с. 121, 196].

Основним *методом*, обстоюваним у названому монографічному дослідженні, возвеличеним у ранг *технології* постановня ціннісної свідомості особистості, є *аксіопсихологічна герменевтика*, що дозволяє глибинно осягнути, зрозуміти і пояснити генезу, телеологічно спрогнозувати (окреслити модель ціннісної картини свідомості) та визначити функціональне призначення і рівні оприявлення вартісної складової у змістовому, смисловому, спонукально-діяльному її аспектах [Там само, с. 122]. Запропонована З.С. Карпенко авторська концептуальна модель ціннісної свідомості особистості охоплює ієрархію духовних поривань, зорієнтованих на: 1) вартості вітальної активності індивіда; 2) цінності істини, справедливості і користі; 3) добро як основоположний чинник морально-етичної взаємодії з довкіллям; 4) утвердження індивідуальної творчої діяльності з її орієнтацією на прекрасне; 5) загальне благо як верховне устремління

людської екзистенції, що формовивяється у відданості справі життя, служінні істині. Очевидно, що у підґрунті побудови цієї моделі покладено ідею *системологічного моделювання особистості* В.А. Богданова [126], модифіковану дослідницею з огляду на: а) функціональні особливості індивіда, які характеризують його як суб'єкта діяльності, б) змістовні риси-якості людини, котрі конституують її як особистість.

Динамічна система смислових утворень, на переконання З.С. Карпенко, є конститууючою підставою особистості, яка, своєю чергою, є змістовленим виявом (характеристикою) людини. Дослідниця відстоює позицію, за якою суб'єктність становить визначальний спосіб реалізації людиною свого духовного потенціалу, котрий репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення у просторі мотиваційно-ціннісних відношень [127, с. 45]. Тому аксіопсихологія особистості – це одночасно новий формат теоретизування та предмет методологічної рефлексії принципів конструювання гармонійної, збалансованої теорії особистісного зростання чи суб'єктної само-реалізації й самотворення [Там само, с. 60-61].

Оновлена у 2010 році концепція аксіологічної психології З.С. Карпенко базується на твердженні, що “аксіогенез особистості являє собою цілісний процес розвитку ціннісно-смислової сфери людини, наділеної відповідними біологічними, психічними, соціокультурними і духовно-трансцендентними можливостями”. Причому потенціал цієї сфери реалізується через: 1) мотиваційні ставлення (суб'єктивні, смислові); 2) диспозиційні утворення (атитюди, ціннісні орієнтації); 3) мотиваційні чинники (потреби, інтереси, ідеали, спонукання, спрямованість); 4) емоційно-ціннісні характеристики процесу безпосереднього переживання явищ довколишньої дійсності; 5) життєві вибори особистості в різних сферах її самовизначення [128, с. 10].

Та все ж, на наш погляд, у повномасштабному описі аксіопсихіки, варто відзначити непересічну вагомість діяльнісного компоненту функціонування вартісної системи і на його вершинному рівні – *вчинку* (В.А. Роменець). Адже вчинок становить сутнісне ядро людського буття, є одиницею культурно-історичного поступу, утворює осередок особистісного самопізнання і самотворення [261, с. 110]. Предметним колом психології є вивчення системи сутнісних особливостей людини, що змістовлюється у ціннісно-смисловій сфері, віховим осереддям якої є вартості і сенси, самотутність сприйняття довкілля, автентичність розуміння свого Я, котре, своєю чергою, практично реалізується

через вчинення. В.А. Роменець розглядає вчинок як “логічний осередок психічного”, як вищу форму душевно-духовної активності, наповнену для суб’єкта конкретним життєвим смыслом. Вчинок – це обов’язково високоморальне, відповідальне, вільне, творче діяння, це спосіб автентичного буття, канон будь-якої форми людської діяльності, серцевинний перетин зв’язку особистості з матеріальним світом. У повноцінному вираженні він завжди є водночас й акцією духовного розвитку індивіда, й творенням моральних цінностей. Тож *учинковий підхід*, на нашу думку, є найдоцільнішим методологічним засобом при вивченні й описі аксіопсихіки особистості [Там само].

З.С. Карпенко виділяє основні аспекти аксіопсихології: 1) культурно-історичний, що постулює процес присвоєння індивідом заданих суспільством духовних цінностей як зразків соціально бажаної поведінки; 2) психодинамічний, який відстежує зворотний бік аксіогенезу як знаходження шляхів актуалізації вроджених духовних інтенцій у просторі соціальних зв’язків особистості; 3) феноменологічно-рефлексивний, що уможливорює взаємне проникнення обох вищевказаних напрямів дослідження і заснований на уявленні про нерозривну єдність об’єктивних і суб’єктивних джерел аксіогенезу особистості та їх представленість у внутрішньому (феноменальному) світі людини, вищим проявом якого є ціннісно-смыслова свідомість з притаманними їй рефлексивними атрибутами [128, с.11].

Зауважимо, що бігевіористські засади функціонування ціннісно-смыслової сфери також відіграють вагомий роль у репрезентації особою власного Я в повсякдення. Адже вона може бути за всіма декларованими рисами-якостями доброю, чуйною, толерантною, відвертою, та як тільки потрапляє у проблемне чи агресивне середовище, поводить себе зухвало, нечемно, агресивно чи зверхньо. Тож поведінковий компонент реалізації цінностей у життєздійсненні є найвагомим, оскільки слугує справжнім мірилом, істинним маркером функціонування аксіопсихіки особистості [345]. До прикладу, Е. Шостром приділяв неабияку увагу можливостям сутнісного розкриття вартостей особистості у буденній поведінці, його тлумачення самоактуалізації безпосередньо пов’язане з дихотомією внутрішніх домагань і ступенем їх реалізації у повсякденні, синергією тілесного і духовного, бажаного і дійсного, мисленнєвого і діяльного [396].

Універсальним психологічним механізмом аксіогенезу особистості є інтеракція, завдяки якій відбувається інтеріоризація чужих персоніфі-

кованих смислів і формування знаково-символічної структури її свідомості. При суб'єкт-суб'єктній взаємодії відбувається своєрідне входження Іншого в духовний світ Я як опонента, партнера чи навіть можливого взірця саморозвитку. Саме через особистісні смисли людина спроможна осягнути глибину і часопростір власного буття, котрі визначають її спрямованість, соціальну позицію, функціональну зрілість самосвідомості, масштабність світогляду, психокультурний потенціал.

За концепцією З.С. Карпенко, суб'єктом аксіогенезу є особистість, котра розуміється як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенціональностей (потреби, мотиви, смисли, установки тощо), до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін.). Відома дослідниця, аналізуючи напрацювання В.О. Татенка [327], висновує про слухність ототожнення суб'єктності як форми творення людиною себе з концептом психічної активності як властивості живих істот мати у собі джерело самозмін і якісних перетворень. Загалом же в літературі переважає тенденція зведення суб'єктності до набутої якості індивіда, нерозривно пов'язаної зі свідомістю і можливістю здійснення ним соціально значущих перетворень дійсності (Б.Г. Ананьєв, О.М. Леонтьєв, В.О. Татенко, Д.І. Фельдштейн та ін.).

Зважаючи на широкий змістовий спектр визначень суб'єктності, З.С. Карпенко допускає існування людини як *інтегрального суб'єкта*, що акумулює різні плани її буття і вартісного самовизначення. На думку авторки, суб'єктна іпостась особи дозволяє системно розглянути її духовно-ціннісну природу, кристалізовану в категорійному понятті “особистість”. Загалом суб'єктність є способом реалізації людиною свого духовного потенціалу, що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення у просторі мотиваційно-ціннісних ставлень. За своїм змістом суб'єктність становить розгалужену систему з різнотипними зв'язками між її структурними компонентами й, перш за все, функціональними і генетичними, що репрезентують каузальний (причинно зумовлений) і телеологічний тип їх детермінації [127]. Суб'єктність – це саморушна причина суцього, універсальний принцип переходу можливих станів суб'єкта в дійсність інтенціональних предметностей з використанням психофізіологічних ресурсів

організму й можливостей соціокультурних контекстів. Сама ж особистість становить змістове (ціннісне) визначення суб'єкта як носія і самопричини духовної екзистенції людини, яка водночас постає її загальною, родовою ознакою [128].

На підґрунті зазначених теоретико-методологічних засад, авторка засвідчує, що в основу концепції аксіогенезу особистості покладено *принцип інтегральної суб'єктності*, як той методологічний засіб, що уможлиблює вивчення шляху сходження людини до вершин духовної досконалості через послідовні, еволюційно вмотивовані стадії біологічного індивіда (відносного суб'єкта), суб'єкта предметної діяльності (моносуб'єкта), суб'єкта соціально розподіленої діяльності (полісуб'єкта), суб'єкта суспільно корисної творчої діяльності (метасуб'єкта) й абсолютного суб'єкта, котрий уособлює універсальні духовні цінності (див. **рис. 1.3**).

У підсумку аргументовано доводиться, що аксіогенез особистості – це розгортання її суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої окреслює індивідний, власне суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних поривань людини. Причому розвиток ціннісно-сислової сфери у змістовлюється через реалізацію її здатності до самоактуалізації, що повно виявляється у висхідній телеологічній перспективі: рівнів розвитку суб'єктності, вершинним досягненням якого є абсолютний суб'єкт як втілення універсальних властивостей духовного єства людини [128, с. 11].

Рівень моносуб'єкта зосереджує увагу на категорії діяльності як цілеспрямованій предметній активності індивіда з досягнення бажаного результату. Така іпостась людини-діяча найчастіше пов'язується з її функціональними особливостями (О.М. Леонт'єв, В.Ф. Сафін та ін.) як “розпорядника душевних сил” (В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв) із погляду впливу на навколишній матеріальний світ.

Рівень полісуб'єкта задає умови розвитку особистості внаслідок інтерналізації суспільних цінностей і суб'єктивних смислів інших людей та оформлення власної ціннісно-сислової (за змістом) і знаково-символічної (за формою) свідомості. Особистість – це сутнісна, змістовлена характеристика людини, що визначається системою її ставлень до дійсності й рівнем домагань. Даний щабель – це точка відліку самопрезентацій духу, вольових зусиль, спрямованих на забезпечення гідного життя людини. Тому поняття особистості, – резю-

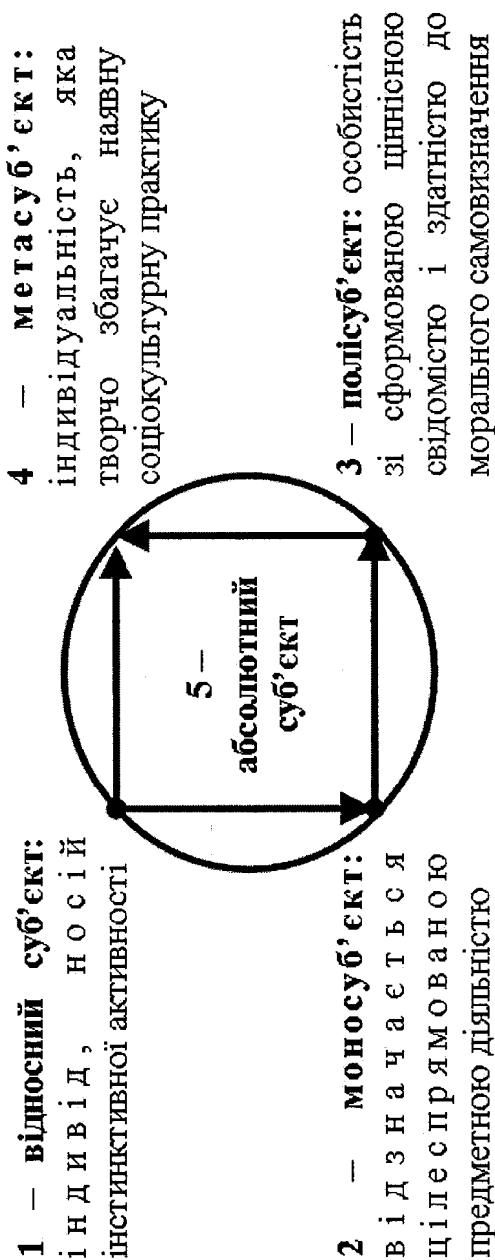

Рис. 1.3. Стадії суб'єктного аксіогенезу, за концепцією З.С. Карпенко

мує Зіновія Степанівна, – охоплює не лише сферу свого конституювання – спілкування і внутрішньогрупову взаємодію, а й інші феноменальні прояви інтегрального суб'єкта [127].

Рівень метасуб'єкта репрезентований категорією “індивідуальність”, засвідчує наявність у людини неповторної системи анатомо-фізіологічних, морфологічних та змістово-функціональних рис-якостей. На цьому рівні духовне буття людини опосередковується творчими запитами як оригінальними, нестандартними формами її діяльності. Індивідуальність – це інтегральне поняття, що виражає особливу форму буття людини, у рамках якої вона оволодіває внутрішньою цілісністю і відносною самостійністю, активно і своєрідно (творчо) проявляє себе в навколишньому світі на основі розкриття особистих задатків і здібностей. Як індивідуальність людина є автономним і неповторним суб'єктом свідомості і діяльності, здатним до самовизначення, саморегуляції, самовдосконалення, що здійснюється за участі і підтримки довколишнього суспільного загалу [128].

Найвищим щаблем розвитку суб'єктності, що акумулює в собі попередні рівні, є Абсолютний суб'єкт як носій духовності, котрий осмислюється через ідентифікацію з божественним началом і проявляється в широсердному розумінні сенсу життя, в усвідомленні своєї причетності до світу, у відчутті духовної єдності з Універсумом (Богом) [313, с. 372]. Рефлексія людиною своєї духовної динаміки є єдиним абсолютним критерієм її поступу до гармонії і досконалості.

Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування і задоволення її моральних, інтелектуальних та естетичних запитів й інтересів у процесі активної життєдіяльності. Духовно багатою вважають ту людину, яка живе в гармонії з собою і світом зі сформованими вищими цінностями, котрій притаманні життєві установки і прагнення до ідеалу. У зв'язку з цим І.Д. Бех пише, що інтеріоризація суспільної цінності в особистісну залежить від суб'єктного ставлення (внутрішнього вартісного мотивування). Причому ціннісні ставлення до матеріальних чи ідеальних предметів – це переживання їх бажаності для людини. Саме інтенційне пристрасне пережиття задіяних в орбіту індивідуального повсякдення суспільних вартостей становить суб'єктивні надбання особистості [46].

Крім того, І.Д. Бех приділяє неабияку увагу особистісній рефлексії у формуванні ціннісно-сислової самосвідомості суб'єкта. З огляду на духовно перетворювальні можливості, дослідник виокремлює такі

її типи: 1) регулятивна рефлексія – це активність суб'єкта, метою якої є свідома регуляція продуктивності психічних процесів; 2) визначальна – виявляється в осмисленні суб'єктом свого Я, розумінні внутрішніх чинників саморозвитку; 3) синтезувальна – об'єднує сформовані цінності в цілісне “духовне ядро”; 4) створювальна – регулює духовно-моральний розвиток особистості, змістовлює її самосвідомість [47, с. 48]. У зв'язку з цим науковець охарактеризував перехід особистості від нижчого до вищого рівня морально-духовного розвитку, який потребує організації науково обґрунтованого виховного процесу з урахуванням певних законів: випереджувального морально-духовного розвитку; провідної мотивації учіння; розвитку вищих емоційних переживань; оволодіння науковими знаннями в контексті людської культури; пріоритетності піклування людини про навколишній матеріальний і соціальний світ; руху від ідентифікації вихованця зі значущим дорослим до ототожнення з ним; занурення в емоційні стани, відповідно до яких наступник вправляється у переживаннях почуттів [47, с. 170].

Сутнісна характеристика людини кристалізується в центральних теоретичних конструктах, що фіксують взаємозв'язки і взаємоперетворення в динамічній ціннісно-смісловій системі. Ними є відповідне життєве ставлення, смислоутворювальний мотив і диспозиційні моделі поведінки. В людині розвивається вища системна цілісність усіх її найскладніших суперечливих рис-якостей й, першочергово, психічних процесів, станів, цінностей, матерії її свідомості й несвідомих змістовлень, будь-яких типів і рівнів її активності загалом [128, с. 110].

У наукових дослідженнях Д.О. Леонтєва увага центрується довкола динамічних процесів розвитку *сміслової сфери* особистості, серед яких автор виділяє три різновиди: 1) смислоутворення – надає відображуваний в індивідуальній свідомості дійсності особистісного смислу, означаючи тим самим специфічне його бачення і розуміння; 2) смислоусвідомлення – віднаходження змістовних зв'язків між особистісно значущими об'єктами смислового наповнення; 3) смислопобудова – переосмислення і перелаштування життєвих ставлень і смислових структур. Останній процес породжується трьома групами процесів: критичними життєвими ситуаціями, особистісними внесками значущого суспільного загалу і катарсичними ефектами власних життєвих переживань [165]. Проте названий перелік процесів смислової сфери особи є неповним. Зокрема, зважаючи на вимоги *принципу*

квінтетності (див. [364], [370]), є методологічні підстави виокремити ще два важливі процеси – *смислопродукування* і *смислотворення*, що потребує окремого дослідження. Хоча нам цілком імпонують фундаментальні напрацювання у цьому плані Ю.В. Романенка [277], В.А. Роменця [278], А.В. Фурмана [362], С.К. Шандрука [388] та ін.

У міждисциплінарних пошукуваннях З.С. Карпенко обстоє *системний підхід* у вивченні індивідуальної свідомості, що дозволяє виділити базові ціннісні орієнтації особистості в структурі її життєдіяльності на індивідному, груповому і суспільному рівнях. При цьому визначеним рівням суб'єктивного становлення відповідають вартості, що спрямовують особистість на реалізацію тієї чи іншої духовної цінності, яка є насуцною в конкретній соціальній ситуації. Так, цінностями індивідуального рівня буття людини є істина, справедливість і значущість, які досягаються в пізнавальній, комунікативній і практико-перетворювальній діяльності. Вартостями, виробленими у процесі групових взаємодій, є добро як об'єктивний засновок моралі. Адже там, де задіяні інтереси кількох осіб чи групи, об'єктивно з'являється потреба в нормативно-ціннісній регуляції поведінки на підставі спільно вироблених критеріїв розуміння взаємного блага. Тільки в умовах внутрішньогрупової взаємодії з'являється феномен морального вибору, оскільки у міжособових стосунках складається індивідуальна ієрархія цінностей. Вершинною вартістю людської екзистенції є краса як вільний вияв досконалості, як ідеальний образ, що пронизує собою реальну дійсність [128, с. 99]. А краса, за Г. Гегелем, – це “чуттєве просвітлення ідеї” [81].

Вказані цінності формовиявляються у безпосередній діяльності, мають жорстку індивідуальну орієнтацію, тому передусім реалізують суб'єктно-об'єктні ставлення людини до світу (див. **рис. 1.4**). Наскрізною ж цінністю людського життя (у її тривимірності: індивід, група, суспільство) є благо, що охоплює розвиток особистісного потенціалу, окреслює сенсовність, змістовлює буття загалом [128, с. 100].

Результатом аксіогенезу особистості є *ціннісна свідомість* з таким спектром диспозиційно-мотиваційних утворень: предиспозицією “передчуваю”, що регулює ефективність організмичної активності відносного суб'єкта; диспозицією “треба”, яка забезпечує нормовідповідну поведінку в пізнавальній, трудовій і комунікативній діяльності й орієнтована на освоєння монособ'єктом критеріїв істини і справедливості; диспозицією “мушу”, зорієнтованою на добродійність

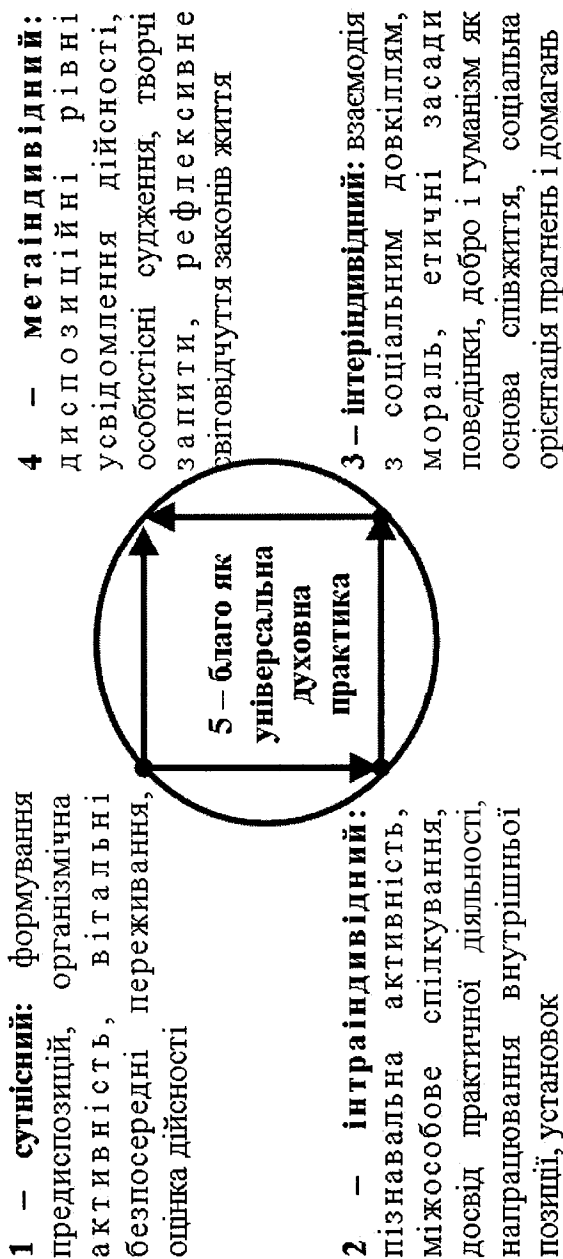

Рис. 1.4. Компоненти ціннісно-смісловної свідомості, за концепцією З. С. Карпенко

як умову продуктивної сумісної взаємодії полісуб'єкта; диспозицією “буду”, націленою на творче оволодіння дійсністю метасуб'єктом за критеріями прекрасного; супердиспозицією “приймаю”, що досягається духовною практикою людини як абсолютного суб'єкта, орієнтованого на загальне благо [125-128].

Теоретичне конструювання предметної площини аксіологічної психології особистості вимагає вибору релевантного засобу, що б виконував функцію надійного індикатора визначення ціннісної якості феноменального світу людини. На думку З.С. Карпенко саме *принцип суб'єктності* визнається у теоретичній психології тією гносеологічною підставою, яка дозволяє виокремити різні онтологічні, а не тільки аксіологічні, площини буття людини. тому виправданим є розгляд психічних явищ через категорію *суб'єкта*, що єдино спроможний забезпечити інтегративність психологічного пізнання [128, с.109]. Воднораз релевантним *методом* дослідження аксіогенезу є аксіопсихологічна герменевтика (Н.В. Чепелева, З.С. Карпенко) з механізмами первинного інтуїтивно-емоційного вчування і вторинного феноменологічного рефлексування суб'єктивної реальності особистості, що забезпечує цілісний підхід до розуміння і тлумачення аксіопсихічних феноменів у взаємозв'язку їх доцільних, каузально (причинно) зумовлених і синхронно спостережуваних змін (див. [127, 128]; [385]).

Однак, на нашу думку, розгляд розвитку аксіопсихологічних атрибутів особистості не повинен обмежуватися гносеологічними засадами їх вивчення, коли особистість розглядається через формат інтегральної суб'єктності (що пропонує авторка як найдоцільніший у вивченні аксіопсихіки). Адже рух-поступ пізнання за схемою “суб'єкт – об'єкт” керується лише емпіричними здобутками на відміну від епістемологічних зрушень, які за точку відліку в надбанні знань обирають сам об'єкт. Скажімо, епістемологія першочергово зацентровує увагу на ірраціональних способах пізнання (інтуїції), обстоюючи абстрактну структуру самого знання. Визнаючи недосяжність абсолютної істини, людина стикається з проблемою оцінки достеменності дійсності, що породжує розрізнення абсолюту і відносності у розумінні світу. Так, з епістемологічної позиції, людина є мірою всіх речей, але інструментом виміру слугують цінності як взірєць належного чи істинного.

Чотиривимірність (поєднання економічної, соціальної, політичної і духовної підсфер) розгляду будь-яких наукових зрушень у *сферному*

підходи дозволяє орієнтуватися в багатоманітності соціальних проявів і розглядали суспільство як органічну єдність, тоді як системний підхід обстоює цілісність розгляду множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, обмежуючись тим самим конкретною площиною дослідження. Ефективність системного підходу залежить від характеру застосовуваних загальних закономірностей, що встановлюють зв'язок між параметрами означуваної системи. Сферний же підхід постає у пізнанні як більш методологічно цілісний, адже, сполучаючись, сфери буття дають не просто системно-площинне, а об'ємне бачення функціонування конкретних її елементів [300; 355].

У філософсько-психологічній концепції людини і світу С.Л. Рубінштейна суб'єкт – ініціатор активності, схильний до самодетермінації, саморозвитку та самовдосконалення. Принцип суб'єктності дозволяє розглядати людину не як сукупність окремих її психічних функцій і психологічних параметрів, соціальних характеристик та особливостей поведінки, а як єдине ціле з усіма її індивідуальними рисами-якостями і проявами, коли сама особистість розвиває, організує і контролює свою діяльність. Суб'єктність передбачає обстоювання особистісної позиції творця власного життєвого шляху, ініціює до життя всі види людської активності – від поведінкових актів до повновагомих учинків – і сприяє її результативності. Та все ж суб'єктне ставлення людини до власної життєдіяльності характеризується націленістю свідомості на свої погляди і переконання, її спрямованістю на внутрішні резерви, можливості вибору засобів здійснення діянь на підґрунті взаємодії вже сформованих навичок саморегуляції та компонентів власного досвіду. Тоді як раціональне знання приймає як аксіому те, що речі, явища і світ у цілому пізнаються як частини об'єктивної реальності, незалежної від людини та її свідомості.

Абсолютні цінності, на думку Г. Ріккерта, В. Віндельбанда, – вічні й незмінні, не залежні від суб'єкта, існують поза індивідуальною свідомістю, але обов'язково мають більше чи менше значення для самої особистості. У напрацюваннях К. Поппера чітко вирізняється концепція “об'єктивного” знання, за якою науковець розрізняє три світи або універсуми: 1) світ фізичних об'єктів або станів; 2) світ свідомості чи розумових станів; 3) світ об'єктивного змістонаповнення мислення, зокрема наукового, поетичного і творів мистецтва [89]. “Третій світ” має багато спільного з платонівським світом ідей та із геґе-

лівським об'єктивним духом, а самі знання на думку філософа – безсуб'єктні.

Цінності як регулятори діяльності людини мають буттєве підґрунтя й оприявнюються у спрямуванні організації її життєвого шляху, а система вартостей – це світ практичних діянь, у яких відтворюється ідеальний образ мети і сенсу активності суб'єкта. Вони є основою у здійсненні особою раціонального вибору засобів та інструментів досягнення позитивних результатів своїх діянь, тоді як сам процес чи процедура вибору відбувається на фундаменті оцінної функції цінностей. Тому предметний безмір вартостей становить своєрідний підсумок усього розмаїття діяльностей і вчинків людини як сукупності матеріальних і духовних домагань, складної ієрархії ідеалів і смислів, значущих для неї як особистості в контексті конкретного суспільного загалу.

Наступним шаблем у порівняльній характеристиці наукових підходів до вивчення аксіосфери особистості є розрізнення ноуменального і феноменального. Для І. Канта ноуменальне знання не дається в акті інтелектуальної інтуїції чи якогось інсайту, воно здобувається на засадах послідовності, доказовості й методичної виваженості, не передбачає миттєвого проникнення у сутність речей, а потребує чітких, зважених кроків свого розгортання, доказів, перевірки чи спростування. Ноумени – це першочергово приписи, атрибути суб'єктивного бачення світу. Тільки феномени можуть служити об'єктами пізнання, тоді як ноумени залишаються предметом віри – постулатами практичного розуму (див. [121]).

Для Е. Гуссерля фундаментальна реальність – спонтанно-сміслове життя свідомості, тому предметом феноменології є опис актів свідомості в їх ставленні до об'єктів, а сама свідомість розуміється як “чиста”, тобто як трансцендентна, абстрагована від людини і суспільного доквілля. Мислитель протиставляє “чисті феномени”, тобто очищені феноменологічною редукцією від всіляких характеристик, приписуваних їм повсякденно свідомістю й стверджує, що оптимальним методом феноменологічного пізнання є пряме інтуїтивне споглядання сутностей у процесах ідеації (див. детально [96]).

Оволодіння індивідом своєю мотиваційно-сміською сферою означає її усвідомлення, що постає механізмом самовизначення особистості. Результатом такого усвідомлення є трансформація особистісних смислів у ціннісні орієнтації, що становлять найвищий рівень диспозиційної саморегуляції поведінки [347]. Цим рівнем

можна вважати *габітус* – цілісну систему диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації та дій, результат досвіду та інтеріоризації індивідом соціальних структур, які носять неусвідомлений характер. Габітус – сукупність сталих надбаних схильностей або система патернів як множини стереотипних (шаблонних) поведінкових реакцій чи послідовність певних дій.

Формовивав епістемологічного осягнення ціннісної системи у філософії смислу Ф. Гватарі і Ж. Дельоза здійснюється через поняття *ризому* – динамічного утворення, уособлюваного з корневищем (цибулиною), що містить абсолютне пояснення істини, всередині якого швидкості постійно то зростають, то зменшуються, сингулярності скупчуються, актуалізуються, детериторизуються [97]. Ризома, на думку названих мислителів, не має меж, хоча в ній усе відбувається, стається посередині, передусім фіксується принципово неструктурний і нелінійний спосіб організації цілісності, що залишає відкритою можливість для іманентної автохтонної рухливості і, відповідно, реалізації її внутрішнього креативного потенціалу самоконфігурування. Даний концепт є стрижневим у формуванні об'єктивних цінностей і слугує укоріненню рефлексивної системи оцінки дійсності [361, с. 84].

Рівень суб'єктивного розуміння навколишнього світу завжди опосередковується приписами самої людини (Н.В. Чепелева [385]), її оціночними судженнями, специфікою бачення ситуації, призначенням і перспективою можливого використання об'єктів довкілля у власних цілях та інтересах. Іншими словами, суб'єкт керується у виборі цінностей сенсовими вподобаннями й уявленнями, сприймаючи дійсність через призму своїх бажань та устремлінь. Сенс – це особливий зміст, яким людина наділяє вияви своєї життєдіяльності, надаючи їм певного значення; це своєрідний орієнтир саморозкриття людини, незалежно від обставин і часу. Епістемологічні наукові розвідки постулюють породження об'єктивованих цінностей і смислів, орієнтованих на глибинне бачення людиною сутності речей, розуміння їх змістонаповнення, єства. Смысл визначає місце феномену в деякій цілісності; також це зміст поняття, його внутрішній зміст і загальне значення, що досягається розумом.

Наукове осмислення цінностей вперше розпочато М. Вебером (див. [70; 71]). Аналізуючи дії людей, науковець виходив з неокантіантської передумови, за якою кожний людський акт стає осмисленим лише в

співвіднесенні з цінностями, у зіставленні з якими визначаються норми поведінки людей та мета діяльності. Тож цінності – будь-який матеріальний або ідеальний об'єкт, який має значення для людини і суспільства, це спроба об'єктивного бачення навколишнього світу в проекції на розуміння сутності загального блага чи істини, заради якого чи якої вона діє і живе.

Аксіосфера з центральним її поняттям цінностей – це система уособлених психічних утворень свідомості й самосвідомості особистості, що стає підґрунтям соціально-психологічних настанов, відповідних дій, учинків, основою спрямованості діяльності людини, її суспільної, моральної активності. Ціннісні орієнтації носять індивідуалістичний характер через суб'єктивну оцінку довколишньої дійсності з урахуванням особистісних рис-якостей і властивостей. Вони уособлюють вибіркове ставлення до вартостей з урахуванням життєвого досвіду людини.

Цілісне дослідження розвитку людини дозволяє осягнути всю множину задіяння свідомісних структур у становленні особи, щонайглибше зрозуміти детермінацію, збагнути сутність і специфіку даного процесу, осмислити принципи і критерії вибору орієнтирів на цьому шляху. Становлення людини у досягненні самості як вищого ступеню її розвитку передбачає ціннісне зорієнтування особистості, чим постулює рух-поступ до самовдосконалення через систему сформованих вартісних уподобань, суспільних установок і смислів, життєвих диспозицій.

Важливим у вивченні цінностей є безпосередній їх зв'язок з особистісними рисами-якостями, котрі відіграють посередницьку роль у формуванні домагань людини як доладної системи її діяльних спрямованостей і суспільних форм та моделей активності. Реалізація особою вартісної складової передбачає всеохватне розуміння значущості, доцільності і подальшої прогностичності використання окреслених свідомістю конкретних цінностей. Орієнтація людини у вирі вартостей слугує засновком в обранні конкретних форм поведінки і вчинення, оцінковим мірилом наслідків дій і чинником завбачливості діяльності та розумності вчинків.

Складна і багатогранна структура ціннісних орієнтацій особистості передбачає значну кількість стратегій, принципів, критеріїв і параметрів їх дослідження. Таке надскладне завдання постає у розрізі теоретико-прикладного пояснення цілісного бачення проблеми становлення

людини у площині вартісних пріоритетів. Тож особливе місце у вивченні ціннісного зорієнтування особистості посідають доробки методологічного характеру. Йдеться перш за все про світоглядно-логічні засади теоретичного та емпіричного пізнання соціально-психологічних процесів, явищ, подій.

Найпривабливішим у цьому випадку вбачається *сферний підхід*, основні загальнотеоретичні постулати котрого розроблені Л.М. Семашком – фундатором *тетрасоціології*. У наукових доробках автор постулює поняття “сфера” з позицій вічності та фундаментальності, виділяючи чотири основні: соціальну, інформаційну (духовну), організаційну і технічну. Означений розподіл виник на противагу діалектико-матеріалістичному вченню і є абсолютизацією системного підходу (першочергово називався системно-сферним). Тетрасоціологія як соціологічне вчення поєднує чотири сегменти знання: соціальну статистику – вчення про ресурси суспільства; динаміку – постулати про процеси відтворення, продукування; структуратику – теорії про сфери як структурні компоненти суспільства; генетику – вчення про стадії соціального розвитку. Основний віховий замисел тетрасоціології – закон соціальної гармонії сфер, а в доробках автора ключовою постає ідея гармонізації зносин суспільства і людини [301].

Засновки сферного підходу були запропоновані ще в середині ХІХ ст. К. Марксом та Ф. Енгельсом, які розглядали суспільство як органічну, єдину систему, що поділяється водночас на чотири основні підсфери: економічну, соціальну, політичну та духовну [300]. Такий розподіл дозволяє орієнтуватися в багатоманітності суспільних феноменів. Економічна сфера забезпечує задоволення основних нужд і потреб людини; політична здійснює загальне керівництво суспільством завдяки функціям прийняття рішень та мобілізації ресурсів на їх виконання; соціальна регламентує споживання і розподіл всіх благ, виконує функції інтеграції, соціального контролю, самореалізації людини у площині міжособових стосунків; духовна слугує мірилом моралі, релігії, культури, освіти, науки, творів мистецтва тощо. Всі названі сфери тісно пов’язані та, взаємодіючи одна з одною, обопільно впливають на ступінь їх діяльної присутності у повсякденні.

Фундаментальною першоосновою сферного підходу є також відомі доробки В.І. Вернадського – вчення про біо- та ноосферу. Подальші ж доопрацювання цього вчення, класифікації й уточнення понять у його лоні споглядаються в працях О.Л. Чижевського – психосферний

підхід, П.О. Флоренського – пневматосферний, Е. Леруа, П. Шардена – ноосферний. Збагачення постулатів сферного підходу здійснили В. Самнер, А. Келлер та Т. Парсонс, які вводять у науковий обіг і змістовно наповнюють поняття “соціетальний” (від англ. – societal) для характеристики суспільства в цілому, тобто всієї множини суспільних відносин (побутових, міжособових, економічних, суспільних, політичних тощо) [Там само]. Соціетальна система постійно відтворює суспільну рівновагу своїх підструктур і, відповідно, риси-якості осіб і громад, які задіяні в їх функціонування. На соціетальному рівні суспільство розглядається як стійке, взаємопов’язане, інтегральне ціле, котрому притаманна культурна і соціально-структурна диференціація.

Основні сфери людської життєдіяльності продукуються функціональним призначенням суспільства, яке полягає в: 1) забезпеченні і відтворенні матеріально-економічних умов життя (продукуванні благ для задоволення вітальних потреб, зростанні добробуту, матеріального статку, підвищенні рівня комфортності життя); 2) регуляції і організації суспільних відносин (забезпеченні соціально-політичних і етичних гарантій виживання людства, упорядкуванні і нормалізації міжособових стосунків); 3) акумуляції, збереженні і подальшому відтворенні людської духовності в формовиявах науки, мистецтва, релігії, філософії тощо [301].

Існує певна упередженість розгляду сферного підходу у ракурсі структурності, а не цілісності, що вважаємо не зовсім доречним, адже, сполучаючись, сфери буття дають системне бачення функціонування конкретних її елементів, що у взаємодоповненні гармонізують увесь розвиток особистості. А це як сам організм людини, де всі органи і системи виконують свою чітку роль, так і психодуховний вимір її буття, що у біфункціонуванні й становить життя як таке.

Сферний підхід до соціально-філософського осягнення фундаментальних чинників розвитку особистості дозволяє простежити природу, з’ясувати специфіку, передбачити (спрогнозувати) сутнісні характеристики людини, виходячи з її задіянь у суспільне буття. Спираючись на наукові здобутки означеного підходу до розуміння гармонізації розвитку суспільства і людини в ньому, пропонуємо модель посферної організації ціннісного зорієнтування особистості (див. **рис. 1.5**).

Емоційно-почуттєва сфера містить оціночні судження про явища навколишньої дійсності, що безпосередньо сприймаються особою і,

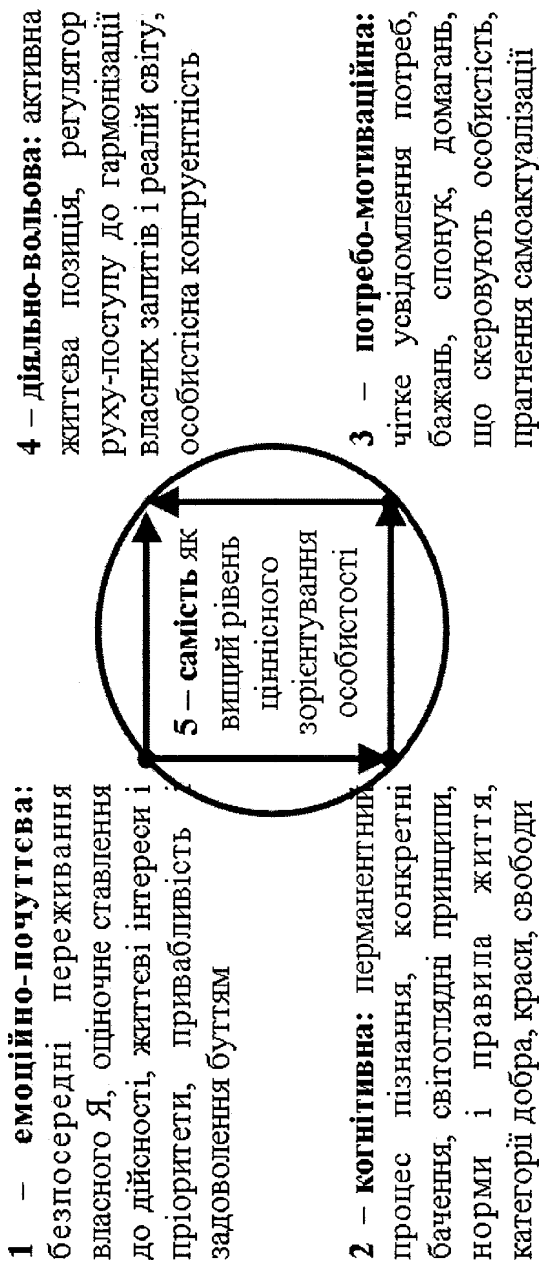

Рис. 1.5. Сфери реалізації ціннісно зорієнтованої особистості

забарвлюючи ситуації проживання враженнями, слугують формуванню сталого погляду на насиченість (вартісність) буття. Когнітивна складова охоплює сферу теоретичного пізнання, тобто науковий поступ від емпірії до теорії буття суспільства, вона постає у даному розрізі як своєрідний гностичний ідеал, кінцева мета пізнавального процесу. Потребо-мотиваційна сфера розуміється як “простір відтворення повсякденного життя”, в якій формується особистість і її світоглядні установки, що слугують вектором для самоздійснення людини. Діяльно-вольова складова означає співвідносність досвіду, самоусвідомлення і діяльних проявів особистості у всій повноті буття, затверджує автентичність поведінки людини.

Сучасні наукові здобутки намагаються пояснити вартісну спрямованість особистості лише через суспільні взаємодії як лінійну (площинну) систему, а в руслі цілісного (сферного) осмислення людина постає у багатогранності і множинності власних іпостасей. Суспільство при цьому розглядається як поле для активної зреалізації себе у світі, як часопростір формування вільної особистості, котра прагне самості. На основі раніше виголошених автором ідей особистісного становлення [355], теоретичних постулатів аксіогенезу З.С. Карпенко [128] і методологічних доробок культуротворчого зреалізування людиною свого потенціалу А.В. Фурмана [362], пропонується квінтесенція наукового осмислення формування ціннісно зорієнтованої особистості (див. **табл. 1.1**).

Отже, ціннісне зорієнтування особистості упредметнює її світогляд через конкретизацію суджень, переконань, оцінок, поглядів та принципів, які, своєю чергою, визначають найзагальніше бачення та розуміння світу і місце людини в ньому, її життєві позиції, стратегії поведінки та діяльності. Передусім ціннісний світогляд – це процес чуттєво-практичного відношення людини до світу, властивий свідомості спосіб бачення нагальності об’єктів довкілля, інструмент вартісного сприйняття дійсності. Ціннісно зорієнтована особистість у рефлексивному тлумаченні власних домагань намагається отримати істинні знання, відкрити об’єктивні закони світу, передбачити тенденції його розвитку, зрозуміти синергетичну єдність макрокосму і власного Я як універсуму.

Таблиця 1.1

Становлення ціннісно зорієнтованої особистості

Рівні особистісного розвитку	Стадії суб'єктності (за З.С. Карпенко)	Сфери зrealізації людини	Принципи становлення особистості	Показники сформованості ціннісного зорієнтування
Мікрорівень	Відносний суб'єкт	Емоційно-почуттєва	Ґрунтового аналізу	Оцінка дійсності, вибірковість уподобань, специфічна значущість об'єктів довкілля
Мезорівень	Моноsub'єкт	Когнітивна	Рефлексивного напруження	Зваженість думок, об'єктивовані судження, переконання, усвідомлення дійсності
Екзорівень	Поліsub'єкт		Розуміння та передбачення наслідків діяльності	Вартісність, сталі установки, нормативи поведінки, чіткі прагнення, активна позиція, автономність тлумачення світу
Макрорівень			Потребо-мотиваційна	Чистого мислення
Мегарівень	Метасуб'єкт	Діяльно-вольова	Культуротворення	Атитюди, мораль, соціальна значущість і альтруїстична спрямованість, взірці соціальної взаємодії
Метарівень			Продукування (самотворення)	Ціннісно-духовна зорієнтованість, системна діяльність по самовдосконаленню, самодостатність
Ідеал	Абсолютний суб'єкт	Самість	Екзистенціали (життєтворення)	Універсум

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

1. Особистісний розвиток є перманентним процесом реалізації людиною власних ресурсів, свідоме вдосконалення свого Я в усіх іпостасях суб'єктивної реальності (індивід, суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум), а також сутнісно становить самобутнє світосприйняття та унікальний, власне, *вособистіснений спосіб життя*, заснований на чіткому розумінні власних цінностей і цілей, що дозволяє особі вибудовувати гармонійні взаємини з довкіллям, відчувати повноту й осмисленість повсякдення. *Особистість – це онтофеноменальна даність*, оприявнення людської екзистенції у світі, котра формовиявляється у системі індивідуально-психологічних характеристик (процесів, станів, рис-якостей, здібностей, тенденцій), упредметнюється в учинковому діянні, охоплюючи ситуаційний, мотиваційний, дійовий і післядійовий компоненти-складники, ознаменовується зреалізуванням особистісного ресурсу в русі-поступі особи до смислових обривів життєактивності, в репрезентації-творенні ціннісних орієнтацій, інтенцій та потенцій самопізнання й самовдосконалення.

2. Особистість формовиявляється в нескінченності людських спрямувань, думок, переживань, усеможливих уявлень про предметно-смислове багатство довколишньої реальності, що форматується сприйняттям, запам'ятовуванням, мисленням, свідомістю й онтофеноменально становить особистісний світ конкретної людини. Особистість – це складноутворений продукт щонайменше чотирьох інгредієнтів – культури, суспільства, конкретних соціальних взаємостосунків і власного індивідуального досвіду Я людини як опрацьованих й опрацьовуваних нею задатків, потенцій, ресурсів, здібностей.

3. Ставлення людини до дійсності та соціального довкілля опосередковується внутрішньо прийнятими цінностями, які становлять екзистенційне осереддя її буття. Акіосфера особистості – система смислових обривів життєактивності людини, що упорядковує її інтенційні та потенційні запити до самопізнання і самотворення. Система цінностей особистості відображає основні принципи і закономірності соціального життя, формовиявляється у творенні нових ковітальних форм людського існування, оприявненні наявних і можливих смислів і

значень, котрі регулюють поведінку, діяльність, спілкування і вчинки людей та забезпечують подальшу передачу новітніх кодових систем (цінностей), знаків (смыслів), символів (значущостей) прийдешнім поколінням.

4. Свідомість є способом існування особистості у світі, що ознаменований учинком як діалектичним осередням співвіднесення людини і дійсності в актах самопізнання, самовизначення і самоствердження (головно через комунікаційні канали соціальної взаємодії) в екзистенційній цілісності її індивідуальних, соціальних і власне духовних моментів. Особистість, миследіяльно виокремлюючи себе з усезагального світу як метасистемного співвіднесення людей, речей, явищ, концептів, під тиском зовнішніх умов суспільної життєдіяльності конструює свій самобутній внутрішній й, власне, *особистісний світ*, що просякнутий канонічними способами її буттєвості – усвідомленістю, вмотивованістю, удіяльненням, самопізнанням, учиненням, рефлексуванням.

5. Пізнання власного Я – багатогранний процес віднаходження людиною свого місця у світі зі спробою осягнення власної особистісної сутності, що викристалізовується у духовних домаганнях і пріоритетних життєвих пориваннях, учинково підтверджених ціннісних орієнтаціях. Істинне призначення людини як особистості – прагнення самісної екзистенції, себто повноцінного проживання, через яке особа пізнає себе і світ, стверджує власне майбуття й укорінює засади духовності прийдешніх поколінь. Творення цінностей – це і процес раціонального продукування особистістю певних розумових узагальнень, і синтезований вияв її життєвих (сутнісних) сил, таланту сприймати й чуттєво переживати світ та його складові, надихати смыслом кожний момент, фрагмент чи цілісну подію свого буття, насичувати його індивідуально неповторним змістом.

6. *Особистісний світ* людини є результатом психодуховної проєкції її власного Я у соціальне повсякдення, наслідком якого є *життєтворення*, він постає інтегральним чинником, формою і способом психокультурного розвитку людини як суб'єкта, індивідуальності та універсума. Цей світ твориться у вчинковій циклічності повсякдення та у процесах рефлексування як унікальної здатності до самовідображення психікою самої себе, результатом якої є виникнення феномену *самосвідомості*. Змістовне наповнення особистісного світу постає у свідомості людини через смысли, які ототожнюються із

значенневими, вартісними уподобаннями особи, її тлумаченням важливості та пріоритетності зреалізування життєвих домагань. Він спричиняє долучення людини до системи загальної соціальної культури, де розкривається її потенціал, гармонізуються відносини з довкіллям, здійснюється самоплекання і самовдосконалення. Через його посередництво уможлиблюється усвідомлення дійсності, систематизуються спонуки, життєві переконання, що визначають характер діяльності з подальшою рефлексією вчинків і корекцією цільових настановлень особистості.

7. Загальнолюдські цінності буття виокремлюються із соціокультурного середовища, відрефлексовуються кожним громадянином, породжуючи тим самим особистісні смисли, в основі котрих перебувають конкретні установки стосовно оцінки довоколишніх подій, обрання життєвих планів, цілей і способів життєдіяння, вибору чітких засобів і форм поведінки у конкретній суспільній ситуації. Особистісні смисли людини слугують осягненню нею глибин і змістових ніш чи контекстів власного буття, визначають її спрямованість, соціальну позицію, функціональну зрілість самосвідомості, масштабність світогляду, психокультурний потенціал. Особистість становить змістове (ціннісне) визначення суб'єкта як носія і самопричини духовної екзистенції людини.

8. Системне висвітлення концептуальних засад вартісної складової людини здійснене З.С. Карпенко, яка розглядає розмаїття ціннісно-орієнтаційних пріоритетів, настановлень, уподобань, спонук, формоутворень у постанні-розвитку аксіопсихіки як об'єкта наукового пошукування, що, своєю чергою, упредметнюється в онтологічних вимірах *ціннісної свідомості* особистості. Методологічні засади вивчення аксіопсихічної активності особи-суб'єкта окреслені герменевтикою як методом-технологією глибинного осягнення, розуміння і пояснення генези та функціонального призначення рівнів оприявлення ціннісної картини свідомості у змістовому, смисловому, спонукально-діяльному обрїях зреалізування персоніфікованої буттєвості. Сама ж особистість – це завжди ціннісно-змістовий спосіб зорієнтування людини як суб'єкта життєдіяльності й водночас досягнутий щабель її саморозвиткового спричинення як виразника одухотвореної екзистенції. Причому досягнення цього здійснюється через послідовні, еволюційно вмотивовані стадії біологічного індивіда (відносного суб'єкта), особи, задіяної у предметну діяльність (моно-

суб'єкта), утримувача соціально розподіленої діяльності (полі-суб'єкта), наступника суспільно корисної творчої діяльності (метасуб'єкта) й абсолютного суб'єкта, котрий уособлює універсальні духовні цінності.

9. Найвагомішим рушієм-чинником аксіопсихіки є діяльність як буттєва іпостась оприявлення вартісного визначення особистості у повсякденні її існування. Вершинним рівнем задіяння особистості у живильний вир взаємодій і відносин зі світом є *вчинок*, що становить сутнісне ядро людського буття, постає одиницею культурно-історичного розвитку, ознаменовуючи тим самим кульмінаційні формовияви особистісного самопізнання і самотворення. В.А. Роменець розглядає вчинок як “логічний осередок психічного”, як вищу форму душевно-духовної активності, наповнену для суб'єкта конкретним життєвим смислом. Учинок – це обов'язково високоморальне, відповідальне, вільне, творче діяння, це спосіб автентичного буття, канон будь-якої форми людської діяльності, серцевинний перетин зв'язку особистості з матеріальним світом. У повноцінному вираженні він завжди є водночас й акцією духовного розвитку людини, й творенням моральних цінностей.

РОЗДІЛ 2 ПСИХОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЯК ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

“Система цінностей, що відповідає моєму погляду, заснована на тому, що Альберт Швейцер назвав «благоговінням перед життям». Цінним і благодатним вважається все, що сприяє більш повному розгортанню специфічно людських здібностей і що підтримує життя. Негативним чи поганим є все, що пригнічує життя і паралізує внутрішню активність людини...”
(Еріх Фромм [343, с. 286–287])

2.1. ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНІ ЧИННИКИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО І ПСИХОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ ЯК СУБ'ЄКТА ТА ОСОБИСТОСТІ

Система цінностей є провідною характеристикою зрілої особистості, тому що перебуває у центрі змістового відношення “Я – світ” та визначає потребо-мотиваційний вектор її соціальної поведінки й ефективність життєдіяльності. Ціннісні орієнтації як елемент структури і складова аксіосфери особистості відображають внутрішню готовність людини до здійснення обраного акту дії, спрямовані на задоволення потреб та інтересів, а тому вказують на стратегічні моделі її поведінки, орієнтовані на повномірну самореалізацію.

Складний механізм співвідношення соціальних цінностей особистості, зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки визначають

виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм діяльності. Особливу роль тут відіграють цінності, що інтеріоризуються особистістю через сферу сприйняття об'єктивної реальності зовнішнього світу і в подальшому формовиявляються як учинковий компонент життєдіяльності. Вважається, що розмежовуються не окремі буттєві моменти, а загальні цілі діяльності людини; саме вони упорядковані у ціннісній ієрархії відповідно до їхньої ролі у становленні і розвитку особистості [74; 117; 208; 239].

Цінність – будь-який об'єкт (у тому числі й ідеальний), що має життєво важливе значення для суб'єкта (індивіда, групи, етносу). В широкому розумінні у ролі цінностей можуть поставати не тільки абстрактні привабливі смисли чи ситуативні вартості, а й конкретні матеріальні блага. Введенню терміна “цінність” людство завдячує І. Канту, який використовував його для позначення загальних нормативів моралі [121; 255]. У більш вузькому значенні прийнято розглядати цінності як *духовні ідеї*, що містяться у поняттях, яким властивий високий ступінь узагальнення, з урахуванням нагальних вимог середовища (вони усвідомлюються у процесі освоєння соціальної культури).

Кожне суспільство має унікальну ціннісно-орієнтаційну структуру, в якій знаходить відображення самобутність конкретної культури [36; 207; 276; 384]. Оскільки набір цінностей, що присвоюється індивідом у процесі соціалізації, “транслює” сам соціум, то дослідження системи ціннісних орієнтацій особистості є особливо актуальною проблемою у ситуації кардинальних соціальних змін, коли має місце певна “розмитість” суспільної структури вартостей, ослаблюється дія соціальних норм, а у прийнятих масовою свідомістю ідеалах з'являються суперечності. В науковій літературі існує безліч різних визначень дефініції “цінність”, причому їх настільки багато, що, на думку Н. Решера [379], бажання різних авторів [110; 251; 332; 403; 416] навести концептуальний лад у сфері вивчення цінностей є, схоже, єдиною точкою опори для їх вивчення.

Цінності (аналог вартості) – це ідеї, ідеали, цілі, яких прагне людина і суспільство. Вони формовиявляються у спрямованості свідомості особистості на конкретний об'єкт дійсності, оприявнюються у принципах поведінки, керуючи самоздійсненням людини у повсякденній життєдіяльності [260]. Існують загальнолюдські цінності: *універсальні* (любов, престиж, повага, безпека, знання, гроші, речі, національність, воля, здоров'я), *внутрішньогрупові* (політичні, релігійні й ін.),

індивідуальні (особистісні). Цінності поєднуються у системи, визначаючи собою певну ієрархічну структуру, що змінюється з віком та соціокультурними обставинами. Водночас у свідомості людини існує не більше десятка цінностей, якими вона реально керується в буденних ситуаціях життя. Не можна протиставляти цінності та поведінку, адже вона відображає життєві пріоритети і сама собою становить цінність. Функції вартостей різноманітні: вони є орієнтиром життя людини, тому потрібні для підтримки громадського порядку, діють як механізм соціального контролю, втілюються у ситуативній поведінці і спричинюють виникнення норм та орієнтирів людського життєздійснення [22; 42; 115; 206; 287].

Теорія цінностей – узагальнена назва множини проблем, загальних для етики, естетики, психології, політології, антропології, соціології, етнології. Спеціалізація усе більше розділяє ці науки, ізолюючи їх одна від одної, тоді як аксіологія (грец. *axios* – цінність, і *logos* – учення) діє у зворотному напрямку, окреслюючи проблеми, загальні для всіх соціогуманітарних упредметнень. Розмаїття підходів до вивчення цінностей породжує велику кількість критеріїв для їх класифікації і систематизації, точок зору щодо їх природи і розуміння. Зокрема, цінність розглядається: а) як предмет для задоволення тієї чи іншої потреби людини; б) як ідеал, до якого прагне особа; в) як норма, котрої потрібно дотримуватися; г) як значущість чого-небудь для особистості або соціальної групи [110; 117; 168; 207; 307].

Сучасна аксіологія виходить з того, що цінність – це поняття, що вказує на суспільне або особистісне значення (значущість) явищ, фактів, подій. Саме тому, аналізуючи його, традиційно застосовують критерій об'єктивності; у результаті цінності розподіляються на об'єктивні та суб'єктивні (**табл. 2.1**). Причому в низці наукових підходів об'єктивні, матеріальні вартості трактуються як первинні, основні чи базові. Внаслідок цього, духовні, суб'єктивні або внутрішні цінності особистості вважаються вторинними, похідними від базових (К.О. Абульханова-Славська, Л.М. Архангельський, А.Г. Здравомислов, А.Г. Маслов, В.С. Мухіна, Л.М. Мітіна, В.М. Сагаатовський, К. Хорні, С.М. Шалютін, Н.Ф. Шевченко). Такий підхід нерідко призводив до нівелювання багатьох важливих аспектів у дослідженні цінностей, таких як воля, емоції, переживання, віра, почуття, ідеали та ін.

Очевидно, що будь-яка класифікація цінностей є умовною, адже класи формуються за певними ознаками, а в такій складній сфері,

Таблиця 2.1

Класифікація цінностей за критерієм об'єктивності

Об'єктивні цінності	Суб'єктивні цінності
Предмети матеріальної та духовної діяльності, творчі запити	Диспозиції, ціннісні орієнтації
Суспільні відносини, міжособові взаємини	Установки, атитюди
Природні явища, які мають значення для людини і використовуються для задоволення її нужд, потреб, бажань	Ідеали, цілі
	Оцінки
	Базові вартості
Кожна людина як соціальний індивід (сукупність всіх сторін особистості, її внутрішня єдність)	Пропріум (людина як цінність)

якою є ціннісна, виявити усталені риси досить важко. Це стосується і класифікації за критерієм об'єктивності. Дійсно: чи існують суто “об'єктивні” цінності насправді, якщо люди з часом змінюють свої вартісні уявлення на протилежні? Особливо гостро це питання постає у періоди глобальної переоцінки вартостей, коли виникає сумнів у значущості раніше набутих. Зауважимо, що на пострадянському просторі ця переоцінка охопила навіть саму методологію аксіологічних досліджень. Численні спроби класифікувати та структурувати світ цінностей не досягають своєї мети, тому що абсолютизують той чи інший аспект ціннісної сфери (наприклад, надають перевагу об'єктивним або суб'єктивним вартостям). Зрештою, цінності не є дійсністю ні фізичною, ані психічною. Сутність їх полягає у значущості, а не в їх фактичності. Водночас для вивчення будь-якого феномена, предмета чи явища застосування методу аналізу його складових видається безперечним.

Особистість як соціальний феномен – це продукт історичного розвитку суспільства, носій соціальних властивостей людства. Вона здебільшого сприймається як конкретний індивід, котрий досяг певного рівня розвитку, або розуміється як наукова абстракція

(теоретичний конструкт), що використовується для розуміння і пояснення соціальних рис людини. В останньому випадку особистість – структурно-функціональна модель, котра має можливість спрямовувати уявлення про соціальне життя на внутрішній світ індивіда з образом його родових невід’ємних ознак, а також пояснити і спрогнозувати його поведінку [46; 58; 67; 126; 181].

Цілісність, стабільність особистісної структури окремої людини визначається багатьма чинниками, серед яких важливе місце посідають спосіб її життя та множина соціальних ситуацій, у котрі вона задіяна. Тому психологічне пізнання конкретної людини, процесу становлення її як особистості завжди організується як культурно-історичний аналіз (Л.С. Виготський [77]), що передбачає цілісне біографічне дослідження життєвого шляху персони, її творчих спроможностей і того впливу, який вона здійснювала на перебіг подій і долі інших людей [133]. Водночас соціально-психологічний аспект розгляду особистості центрується довкола поняття про соціальний потенціал людини, де критерієм останнього є міра сприяння розвитку духовних сил і здібностей інших, рівень самореалізації та актуалізації їхніх природних творчих можливостей [224; 239; 257; 338].

Структура особистості як соціального феномена може бути охарактеризована через її стрижневі властивості, котрі виокремлюються як найголовніші у масовій свідомості певної культури, нації. Дані базові властивості свідчать про наявність загальнопсихологічних закономірностей регуляції поведінки людей різних культур та цивілізаційних уподобань. Тоді структурними одиницями особистості, що дають змогу простежувати й аналізувати усі види діяльності людини, пояснювати зміну її внутрішніх психологічних спонувань, є щонайперше цінності, настановлення, норми, установки, диспозиції, ціннісні орієнтації.

Для означення множинності, багатогранності понятійно-категорійного апарату З.С. Карпенко ввела термін “аксіопсихологія особистості” та обґрунтувала аксіопсихологію як методологічний стрижень суб’єктної парадигми, а також запропонувала структурну модель ціннісно-сміслової свідомості та висвітила психологічні засоби розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості [126]. Зокрема, вона проаналізувала п’ять рівнів суб’єктності, з урахуванням здобутків теорії Ф.Ю. Василюка [68] про типологію життєвих світів, критичних ситуацій та принципів їх переживання, – відносний суб’єкт, моносуб’єкт, полісуб’єкт, мета-

суб'єкт, абсолютний суб'єкт (див. детально підрозділ 1.4; [126, с. 177-184]).

Критичний аналіз вищезазначених та інших [28; 75; 204; 307; 404] наукових праць дає підстави виокремити *аксіосферу* як предмет психологічного пізнання, що є структурно і, відповідно, змістовно складним. Дослідження аксіосфери особистості має передбачати вивчення особливостей потребо-мотиваційних характеристик, структур самосвідомості та соціально-психологічних умов їх формування. Основна увага даного пошукування спрямована на вивчення ціннісних орієнтацій як теоретичного конструкту, що конкретно-тематично реалізує “предмет теоретичної психології – саморефлексію психологічної науки” [247, с. 5]. Так, на наш погляд, *аксіосфера як теоретичний конструкт* охоплює (містить) принаймні чотири компоненти (сфери) (рис. 2.1).

Для з'ясування змісту потребо-мотиваційної сфери зупинимося на уточненні її сутності. Мотиви (лат. *moveo* – рухаю) – те, що спонукує діяльність людини, заради чого вона відбувається [73; 166; 193; 228; 378]. У сучасній психології термін “мотив” застосовується для позначення різних явищ і станів, котрі викликають активність суб'єкта. Потребо-мотиваційна сфера – це складна система взаємозалежних компонентів, що знаходяться в ієрархічній супідрядності. До основних належать потреби й інтереси, потяги й емоції, цілі й установки, ідеали і вартості. Воднораз мотивація – процес надихання людини до здійснення тих чи інших учинків (перехід задуму у свідомо скоєну діяльність), який вимагає аналізу й оцінки альтернатив (смысло-наповнення), вибору і прийняття рішень (рефлексивна позиція). Мотивацію, як відомо, часто зіставляють з діяльністю в цілому, а мотиви – з окремими діями [21; 74; 193]. Будь-яка цінність є певним чином мотиваційним рушієм, що опосередковується потребою і сукупністю дій, спрямованих на задоволення цієї потреби [73; 166; 338].

Діяльнісно-операційна сфера характеризується цілеспрямованою активністю і реалізацією потреб (у тому числі вартостей) суб'єкта. В основу даного компонента аксіосфери покладено принцип інтерналізації, який припускає свідоме й активне сприйняття навколишнього світу, а також активне відтворення особистістю прийнятих норм і цінностей у своїй діяльності [165; 169; 218; 378]. Ціннісні орієнтації, привласнювані у процесі розвитку, залежать від того, до якої діяльності долучена особистість, при цьому формування аксіосфери на різних

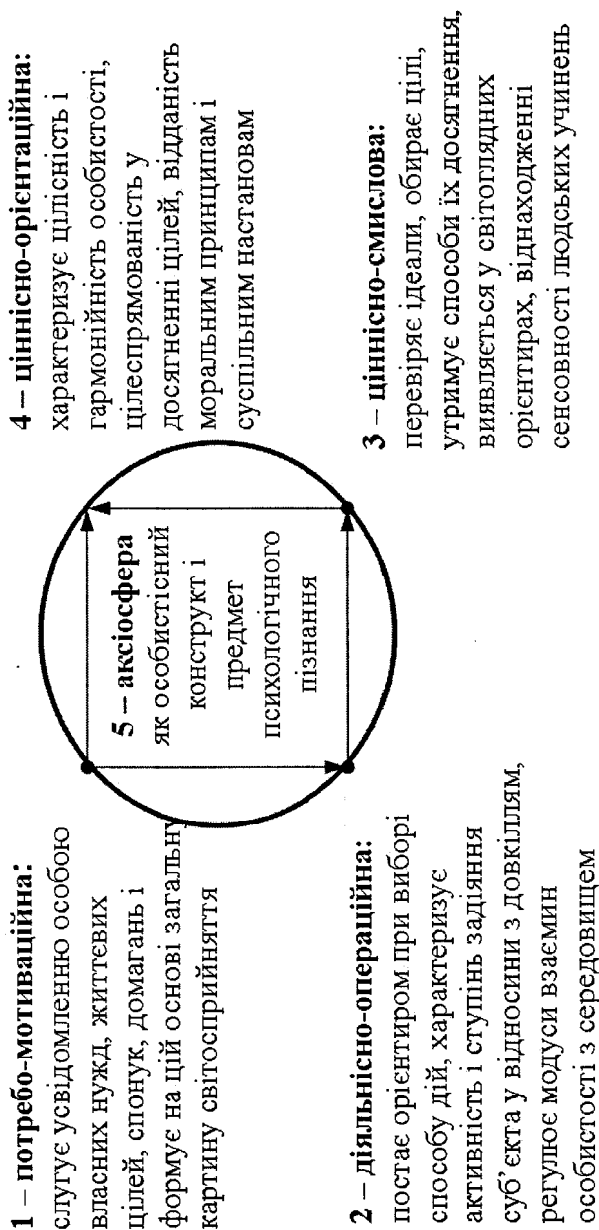

Рис. 2.1. Складові аксіосфери як предмета психологічного пізнання

етапах соціалізації неоднозначне, її характер і зміст змінюються під впливом багатьох факторів. Отож не варто розмежовувати оцінно-смыслову і творчо-пошукову діяльність, котрі знаходяться в су- підрядній залежності одна від одної, обопільно впливаючи на загальний розвиток усіх сегментів особистості.

Причетність суб'єкта до соціуму багатосторонньо опосередковує його відносини зі світом і вимагає дотримання відповідної моделі поведінки. Крім того, діяльнісно-операційний компонент припускає прийняття на себе групових норм, цінностей, ритуалів, що призводить до їхньої асиміляції у вигляді інтеріоризованих механізмів регуляції діяльності людини. Загалом особистісна самореалізація має ціннісно-смыслову організацію, що сприяє активному обранню людиною своєї позиції щодо суспільно виробленої системи ціннісних спрямувань й окресленню на цьому підґрунті змісту свого існування. Процес формування особистісних смислів має вартісну природу, згідно з якою ціннісні орієнтації уможлиблюють проектування людиною власних домагань у майбуття. Відтак саме у пошуках змістовності життєздійснення у найбільш загальній формі виявляється ціннісно-смыслова природа особистісного самовизначення. В. Франкл розглядає прагнення до пошуку і реалізації людиною сенсу свого життя як вроджену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям, котра становить основу її життєдіяльності [212; 339].

В основі регуляції соціальної поведінки й діяльності людини перебуває система ціннісних орієнтацій, структурно-динамічна модель якої інтегрує різні підходи до витлумачення закономірностей її внутрішньої організації і розвитку, реалізуючи базові для психології принципи системності й розвитку. Ціннісно-нормативна складова регулює поведінку людей і соціальних груп, означає орієнтири при виборі способу дій, перевіряє ідеали, обирає цілі, утримує способи їх досягнення [37; 53; 287]. Отож цінності і норми є складовою свідомості як окремої людини, так і суспільного загалу та культури загалом. Цінності – це переважно соціологічне поняття, що набуває психологічного сенсу у зв'язку з аналізом мотивів і вчинків окремої особистості. Як стверджував В. Томас, цінності – природний об'єкт, що у дійсності здобуває соціального значення і може бути об'єктом діяльності. Відтак цінності – основа і буття, і людського світу культури [14; 63; 276]. Вони життєво важливі для розвитку і підтримки соціального порядку, хоча найчастіше це абстрактні ідеали, тобто уявлення людини про

ідеальні способи поведінки й прикінцеві цілі. Звідси природно, що цінності співвідносяться з ідеями, значущими об'єктами і домаганнями; вони здебільшого бажані, а їх досягнення позитивно санкціонується соціумом. Коли відомо, яким ідеям служить людина, то можна відповісти на запитання, саме *заради чого* вона поводить себе так чи інакше. Норми переважно асоціюються зі способами досягнення цілей, шаблонами взаємодії і відповідають на запитання “як потрібно поводитись?”. І все ж норми як соціальні правила інколи відіграють роль упредметнених цінностей (наприклад, справедливості, милосердя, гуманності, доброзичливості).

Ціннісні орієнтації – це основна форма функціонування цінностей, що характеризує момент переходу останніх у діяльність. Вони ототожнюються у свідомості людини з фундаментальними суспільними інтересами і тим самим визначають її соціальну спрямованість, життєві принципи і світогляд загалом. Ціннісні орієнтації є найважливішими елементами структури особистості, котрі визначають змістовну сторону її поведінки і діяльності, детермінують мотивацію, впливають на стиль мислення і життєдіяльності. Ціннісно-орієнтаційна сфера характеризує цілісність і гармонійність особистості, активність у досягненні цілей, відданість моральним принципам і суспільним настановам. Стрижневим поняттям тлумачення загальної системи цінностей є *аксіосфера* – особистісний конструкт, який об'єднує всі чотири вищезазначені підсфери: потребо-мотиваційну, діяльнісно-операційну, ціннісно-смыслову та ціннісно-орієнтаційну.

В аналітичному аспекті теоретичних розвідок здійснена спроба розглянути і зіставити позиції різних авторів, які стосуються проблеми цінностей, а також реалізоване намагання системно висвітлити питання ціннісного зорієнтування юних наступників, передусім у проекції на принципи організації їх власного життя і зміст подальшої практичної спеціалізованої діяльності. Більшість авторів виділяють дві найважливіші характеристики цінностей: а) значущість (Є.О. Клімов, Н.Ф. Наумова, А.О. Ручка, В.П. Тугаринов, І.Т. Фролов); б) характер і міра їх реалізації у діяльності, який є вторинним, або похідним від людського буття (Л.М. Архангельський, А.Г. Здравомислов, Л.О. Коростильова, С.Л. Рубінштейн, В.О. Ядов). Крім того, доречно виділити особливості дослідження цінностей у предметному форматі різних наук. Так, для філософського дослідження притаманні: 1) глобальність, а також 2) розгляд цінностей у різних контекстах – історичному,

культурному (Л.І. Божович, М.С. Каган, С.Б. Кримський, Д.В. Пивоваров); тоді як для соціального й особливо соціально-психологічного дослідження типовими слушно назвати: а) прагнення чітко розмежувати поняття “цінність”, “потреба”, “ціль”, “норма”, “ціннісні орієнтації” і т.п., б) спроби класифікувати цінності на різних підставах (В. Білські, І.М. Попова, М. Рокич, Ш. Шварц), в) виділення психологічної структури власне цінностей особистості (К.О. Абульханова-Славська, З.С. Карпенко).

Цінності (норми, принципи, ідеали, уявлення про добро, справедливість, відповідальність, почуття дружби, любові тощо), що виникають та існують у суспільстві, сприймаються свідомістю людини, кристалізуючись у її ціннісні орієнтації, переконання, соціально-психологічні домагання, і зреалізуються у стратегіях діяльності, вчинках та життєвому шляху особистості. Світ цінностей – це насамперед світ культури у широкому розумінні, це сфера духовної діяльності людей, їхньої моральної свідомості, особистих уподобань – тих оцінок, якими виражається міра духовного багатства людини (Г.О. Балл [38]).

Мораль як складне соціальне явище має загальнолюдський і конкретно-історичний зміст, і тому містить у собі цінності, що зумовлюють особливості духовного розвитку всього народу (нації, етносу і т.д.). Загальнолюдські вартості зорієнтовують особистість на ідеали гуманізму, толерантності, справедливості, тобто на ставлення до людини як до вищої цінності і мети суспільства, на обов'язковість оцінки її вчинків, поведінки з позицій добра і справедливості на свідомих і добровільних засадах. Усі складові моралі й етики і, перш за все особистісні цінності, задають і формують цілі духовного самоплекання людини, критерії оцінювання власної і довоколишньої поведінки, постають у ролі ціннісно-сміслового ядра культури суспільства в цілому [Там само].

Одне з провідних місць у забезпеченні координованого впливу на формування і функціонування морально-етичної культури суспільства і на її адекватну проєкцію у соціально значущі моделі поведінки і діяльності відіграють цінності і смисли, котрі причинно-психозмістовно і формовітально збагачують життєактивність соціальних ситуацій, подій, оргсистем. Останнє відбувається на тлі цілої множини як персоніфікованих (особистісних), так і зовнішніх чинників економічного, політичного, духовного та соціально-психологічного походження [1]. Для стабільного морально-етичного зростання

громадянського загалу кожне суспільство явно чи напівусвідомлено прагне зберегти автентичність власного шляху культуротворення при спробах інтегрувати в ній різноманітні фрагменти власного позитивного досвіду, тобто транслювати цінності високої етики і моралі. Це має своїм наслідком забезпечення повної реалізації основних функцій будь-якої соціосистеми – адаптації, інтеграції, цілепокладання, соціалізації та окультурення [290]

Однією з віхових проблем сучасної наукової психології є розвиток і функціонування системи морально-етичних цінностей особистості, що відображають духовний потенціал як конкретного громадянина, так і культури цілої спільноти. Система окреслених вартостей у даному разі постає на перетині двох підсистем – системотворчого спричинення і самоорганізації мислення (когнітивний компонент), з одного боку, та саморегуляційного (поведінковий компонент) механізму вчинення особистості – з другого. Тоді повнота функціонування цінностей передбачає самоаналіз, самодослідження особою свого внутрішнього світу й діяльності у зв'язку з настановами довкілля, у результаті чого відбувається співвіднесення власних почуттів і переживань з домаганнями інших, аналізу, оцінки і розуміння адекватності власних поведінки, діянь, учинків [13; 62; 125].

Упредметнення морально-етичної культури особистості здійснюється через рефлексивне співвіднесення власної життєвої позиції з соціальними очікуваннями, коли людина визначається стосовно конкретних процедур учинення, оцінки інших, стилів і форм їх взаємодії з довкіллям, норм і правил поведінки, загальнолюдських вартостей і смислів. Тому вміння свідомо й адекватно оцінювати події реального життя визначально впливає на психодуховну складову діяльнісної саморегуляції, ланцюжка актуальних соціальних зносин особистості та її самоприйняття і самопереосмислення. На цьому шляху саме цінності здебільшого зумовлюють кардинальну внутрішню перебудову структур свідомості, діяльності, поведінки, спілкування, окреслюючи якісно нові горизонти психічної екзистенції людини, стимулюють розгортання самоаналізу, формування волі, становлення особистісної зрілості, нарешті уможливають розвиток її сутнісних сил і творчих спроможностей [42; 206].

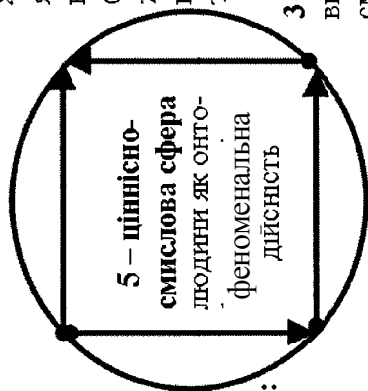
Внутрішньо прийнята інтерналізована вартість здатна перебудувати, переструктурувати морально-етичну культуру особистості загалом, а відтак спричинити зміни у поведінці та діяльності,

актуалізувати внутрішні потенції духовного саморозвитку, вивільнити механізми творчості [36]. Морально-етична свідомість репрезентується у *цінностях* (уявленнях про добро, честь, справедливість), *нормах* (моральних кодексах, інструкціях, правилах, еталонах) та *знаннях*, що розкривають та обґрунтовують сутність і призначення вартостей як квінтесенції загальної культури суспільства. Але адекватність моральних позицій людини врешті-решт визначається характером дій-виборів між моральними і неморальними (з погляду суспільного загалу) ціннісними уподобаннями.

Процес розвитку ціннісної сфери особистості повно описується поняттям “аксіогенез” (З.С. Карпенко [126]), який охоплює такі рівні (стадії) онтогенетичного розвитку аксіосфери: відносний суб’єкт, моносуб’єкт, полісуб’єкт, метасуб’єкт, абсолютний суб’єкт [125; 128]. Системно-категорійний аналіз ціннісно-сислової сфери (за впровадження інноваційно-освітніх технологій) також запропонував А.В. Фурман. Так, на його думку, інваріанти становлення і розвитку системи вартостей особистості містять такі компоненти: а) когнітивні або інтелектуальні цінності (вартісні усвідомлення моралі і етики); б) соціальні цінності (нормативно-регуляційна або діяльнісна складова); в) екзистенційні (світоглядні морально-естетичні значущості); г) абсолютні (духовні спонуки, універсальні домагання) [367].

Формування суспільної культури вимагає освоєння і закріплення цінностей на психологічному рівні самоорганізації суб’єкта, а також усвідомлення її у контексті ідеології. Без першого суспільні наративи залишаються порожніми фразами, без другого мораль виявляється неспроможною регулювати діяльність і поведінку людини у складних, нестандартних ситуаціях ціннісного вибору. Узагальнення теоретико-методологічних досліджень дає підстави виокремити ціннісно-сисловою сферу особистості як основу її екзистенції, що містить принаймні чотири компоненти: *вартісно-орієнтувальний* передбачає усвідомлення життєвих домагань, цілей та цінностей; *нормативно-регуляційний* оприявнює поведінково-операційну спрямованість особи у конкретні дії та вчинки; *суспільно-моральний* регламентує культуру відносин з суспільним загалом; *духовно-етичний* (посідаючи найвищий щабель у поданій ієрархії) ознаменовує автентичність самої особистості, її активність у досягненні цілей самореалізації, самовдосконалення, психодуховного саморозвитку (див. **рис. 2.2**).

1 – вартісно-орієнтувальний:
 усвідомлення і внутрішнє
 прийняття особою життєвих
 орієнтирів, цінностей, смислів

4 – духовно-етичний:
 характеризує цінність особистості як представника певної епохи і конкретного соціуму, визначає формат як її усунульненої життєактивності, так і досягнення цілей психодуховного розвитку та самореалізації

2 – нормативно-регуляційний:
 задає тенденційний коридор життєактивності, ситуативно визначає поведінково-операційну спрямованість особистості

3 – суспільно-моральний:
 внутрішньо організує ціннісно-смислову сферу людини і забезпечує змістовно окультурене її наповнення як суб'єкта особистості

Рис. 2.2. Компоненти ціннісно-смилової сфери як онтофеноменальної діяльності

У контексті вищезазначеного зрозуміло, що формування ціннісно-сислової сфери особистості – це чи не найважливіший чинник процесу соціалізації, завдяки якому людина стає повноправним членом суспільства в усій повноті своїх соціальних функцій, ролей, статусів. Набуваючи особистісної значущості, такі цінності формуються у процесі практичного опанування особою реального змісту суспільних диспозицій, об'єктивованих у здобутках матеріальної і духовної культури. Важливою складовою ціннісно-сислової сфери є соціальна спрямованість (орієнтація на пріоритети громади) діяльності особи як механізм дії-перебігу самоусвідомлення (саморефлексії) і водночас як акт дослідження свого внутрішнього світу, власних домагань і поведінки у зв'язку з соціальними вимогами, настановами, очікуваннями. Людина, звісно, визначається і самовизначається стосовно конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей і соціальних груп, загальноприйнятих норм і правил, що й формує її особистісну систему цінностей-орієнтацій-смислів. Саме морально-етичні цінності розкривають способи бачення довкілля, а тому є світоглядними, ідеологічними орієнтирами, відіграють вагому спонукальну роль у життєтворчості та ковітальному самовизначенні особистості [239; 245].

Морально-етичні цінності – це водночас і категорія культури, і світоглядна універсалия, якій властива інваріантність у її семантичному витлумаченні. Зазначимо найголовніші з них: 1) осмислення суспільних домагань; 2) аналіз і розуміння загальнолюдських цінностей та перетворення їх у особисті орієнтири діяльності; 3) оцінка власної поведінки та її співвіднесення із соціальними настановами; 4) орієнтування на внутрішню психічну діяльність, пов'язану з рисами-властивостями і станами особистісної системи цінностей; 5) здатність до саморефлексії. Як специфічна психічна реальність в емпіричному і суто прикладному ракурсах, морально-етичні цінності можуть бути категорійно осмислені як: 1) ступінь переходу суспільних настанов у вособистісену систему поведінкових орієнтирів; 2) принцип організації і розвитку деонтологічних (нагально необхідних) психодуховних процесів; 3) компонент структури суспільно значущої поведінки і діяльності; 4) рівень ієрархічно організованого мислення – усвідомлення власних установок, атитюдів, диспозицій; 5) детермінанта саморозвитку і самоствердження особистості у зв'язку із соціальними уподобаннями [206; 348].

Воднораз способи і критерії, на підставі яких виробляються самі процедури оцінки сформованості морально-етичних цінностей, за-

кріплюються в суспільній свідомості і культурі (настановлення й оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, відображені у формі нормативних уявлень) та відіграють роль орієнтирів життєактивності соціуму. Саме у ціннісних категоріях виражені межові орієнтації знань, інтересів і переваг різних націй, етносів, груп, особистостей. Причому кожне конкретне суспільство характеризується специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких становить найвищий рівень психосоціальної регуляції явних і прихованих взаємин. У ній зафіксовані ті критерії соціального визнання (при дотриманні суспільно прийнятних форм поведінки), на основі яких розгортаються більш конкретні і спеціалізовані системи нормативного впливу на свідомість суб'єктного довкілля. Звідси постає одна з важливих функцій особистості – безперервний пошук, обґрунтування та перегляд власної вартісної системи у зв'язку із постійним оновленням соціальних запитів. Тому привласнення системи цінностей окремою особистістю – фактично вирішальна умова її успішної соціалізації, прогресивного окультурення та підтримки приписів моральності в суспільстві [160; 345].

Морально-етичні цінності мають яскраво виражену синтетичну природу, інтегруючи в собі і духовні, й естетичні, і раціонально-логічні складові. Саме на вищих рівнях свого розвитку вони формовиявляються як судження та ідеали особистості, життєві позиції та цілі діяльності, а тому набувають логічного завершення та усвідомлення смислу (у т. ч. й сенсу) буття в цілому [245]. Основне їх призначення – зорієнтування особи стосовно законів, правил і норм певної культури, уможливлення еталонного оцінювання предметів, об'єктів, учинків інших людей, суспільних процесів і власних актів поведінки, а відтак і розкриття “психодуховної картини” внутрішнього світу конкретної особистості [347].

Видатний науковець В.О. Ядов запропонував *диспозиційну концепцію соціальної регуляції поведінки* індивіда [403]. Головна її ідея полягає в тому, що будь-якій людині притаманна складна система різних диспозиційних утворень, що організовані ієрархічно та регулюють її поведінку і діяльність. Кожен рівень цієї системи містить три компоненти: а) потреби, класифіковані з погляду задіяння індивіда до різних сфер соціальної діяльності; б) ситуації, в яких діє індивід і які співвідносяться з його певними потребами; в) диспозиційні утворення, котрі регулюють поведінку і діяльність індивіда. Система

ціннісних орієнтацій формується тільки на вищому рівні розвитку особистості, окреслює формовияви її вчинень у найбільш значущих ситуаціях соціальної активності, в яких виявляється ставлення суб'єкта до цілей життєдіяльності і засобів їх задоволення.

Багато дослідників приділяли значну увагу проблемі сформованості в індивіда системи персоніфікованих цінностей. Так, наприклад, Л. Колберг досліджував стадії морального розвитку особистості і пов'язував їх зі стадіями розумового розвитку, встановленими Ж. Піаже [412]. П.М. Якобсон, виділяючи психологічні аспекти дозрівання людини й досліджуючи критерії її соціальної зрілості, обґрунтовував важливу роль динамічних зрушень у ядрі особистості, пов'язаних з відкриттям і присвоєнням цінностей, норм, вимог, законів і правил суспільства [36; 211].

Найбільш цікавим з погляду формування системи ціннісних орієнтацій особистості є старший підлітковий і юнацький вік, коли соціальний розвиток головно організується під час навчання у закладах освіти. Особливу значущість тут набуває специфічна ситуація вітакультурного розвитку. Зокрема, саме у цьому віці починає окреслюватися стійке коло інтересів, що є психологічною базою ціннісних орієнтацій наступників. Відбувається переключення інтересів із приватного і конкретного на відсторонене і загальне, спостерігається зростання зацікавленості світоглядними питаннями, релігією, мораллю й етикою, нарешті з'являється мотивація до власних психологічних переживань і хвилювань інших людей. Найчастіше період переходу від підліткового до юнацького віку припадає на старші класи школи і перші курси університетів, тому "соціальний стрибок" від дитинства до дорослості завжди пов'язаний з актуалізацією потреби у самовизначенні, вибором життєвого шляху після закінчення школи [67; 140; 262].

Найважливішими детермінантами формування особистості, що регулюють процес її суб'єктного задіяння у соціум і персоніфікований зміст системи ціннісних орієнтацій, є потреба у *спілкуванні* й водночас у *відокремленні*. Спілкування у цей період набуває специфічних рис, тому що розширюється життєвий простір контактних груп, у які входить особа, зростає вибірковість соціальної взаємодії, що виявляється, зокрема, у чіткій диференціації груп-комунікацій на товариські (з досить широким контингентом учасників та обмеженою інтенсивністю спілкування усередині них) і дружні (з якими особа ідентифікує себе і які вона прагне використовувати як стандарт для самооцінки і

як конкретне джерело цінностей). Природно, що Л.І. Божович, І.С. Кон, А.В. Мудрик пов'язують перехід від підліткового до юнацького віку з різкою зміною внутрішньої позиції, суть якої полягає в тім, що орієнтація на майбутнє стає основною спрямованістю особистості [55; 144; 213].

Під відокремленням А.В. Мудрик розуміє внутрішнє виділення себе із соціуму, до якого належить людина, що є наслідком досягнення нею певного рівня самосвідомості [213]. Як поза процесом спілкування неможливе присвоєння суспільного досвіду, так і без процесу відокремлення нездійсненне його ґрунтовне особистісне освоєння. Спілкування сприяє зануренню особистості у соціум, у конкретну групу, що надає їй відчуття власної захищеності, причетності до життя громади, почуття емоційного благополуччя і стабільності, значення яких особливо цінне для студентства, тому що саме в цьому віці зростає роль розуміння, співпереживання, емоційного контакту в міжособових стосунках [95]. Культура спілкування фахівця соціогуманітарного профілю передбачає вміння використовувати різноманітні засоби й методи впливу на клієнта, адекватно сприймати й розуміти його, налагоджувати ефективну взаємодію, орієнтуватися на партнера як рівноправного суб'єкта комунікації. Вона базується на взаємосприйнятті, зіставленні, інтерпретації особистісних характеристик (намірів, думок, здібностей, емоцій, установок, цінностей тощо) і поведінки інших людей, становить зміст професійного та особистісного спрямування, спонукаючи юних наступників до персональних (індивідуалістичних і професійних) здобутків у зв'язку з соціальними очікуваннями. Отож відокремлення особистості дає змогу їй персоніфікувати себе, усвідомити власну індивідуальність.

І.С. Кон вважає головним психологічним надбанням ранньої юності відкриття свого внутрішнього світу, усвідомлення своєї унікальності, неповторності і несхожості на інших. Це відкриття безпосередньо пов'язане з відокремленням особистості і переживається нею як ціннісне настановлення, проходить інтеріоризація вартостей у свідомість та подальше їх використання у власній діяльності [146].

Отже, формування системи цінностей особистості є предметом пильної уваги дослідників і різноаспектного наукового вивчення. При цьому особливе значення при вартісно-орієнтаційному становленні особи належить студентським рокам, тобто тому періоду онтогенезу, коли відбувається інтенсивна переоцінка й усталення (у зв'язку з

соціальними запитами) ціннісних орієнтацій особистості, що забезпечує їхнє функціонування як особливої системи, котра справляє визначальний вплив на її спрямованість та активну соціальну позицію й у такий спосіб спричинює належну продуктивність професійного майбуття.

Тож у даній площині постала проблема розробки шляхів удосконалення професійної підготовки майбутніх фахівців соціогуманітарної сфери, засобів оптимізації їх самовизначення у процесі особистісного самоплекання (С.К. Шандрук [389], Н.В. Чепелева [387]). Показовим у цьому контексті може бути перелік завдань, що пропонується з огляду на підвищення якості підготовки студента: фундаменталізація освіти шляхом поглибленого засвоєння теоретичних знань, гуманітаризація, забезпечення єдності загального і професійного розвитку, впровадження інтерактивних методів навчання, пошук критеріїв і принципів оцінки професіоналізму, поглиблення професійно-практичної підготовки, впровадження новітніх технічних засобів, активне залучення студентів до дослідницької роботи і прикладної творчості тощо [36; 74; 85; 136; 305; 388].

Для глибокого і всебічного аналізу ціннісно-орієнтаційної сфери будь-якої діяльності, у тому числі навчальної і практичної, потрібно насамперед уточнити суть і зміст базових понять. Так, під діяльністю розуміємо специфічну людську форму активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої утворюють процеси його доцільної зміни і перетворення [56; 112; 253]. Будь-яка діяльність містить предмет, мотив, ціль, засіб, результат і сам процес діяння, котрий свідчить про її осмисленість. Якщо підставою діяльності є свідомо сформульована ціль, то підґрунтя самої мети знаходиться у сфері людських мотивів, ідеалів, атитюдів, ціннісних орієнтирів.

Існують різноманітні класифікації форм діяльності – матеріальна (практична) і духовна (теоретична), виробнича і дозвілленнева, фізична і соціальна тощо. Важливе місце в ієрархії різновидів діяльності молоді посідає навчальна, що зумовлено її особливою соціальною значущістю. З погляду творчої ролі діяльності, у соціальному розвитку студента виняткове значення має розподіл її на: а) репродуктивну (спрямовану на одержання уже відомого результату знайомими способами і з допомогою знаних засобів) та б) продуктивну, творчу, котра пов'язана із суб'єктивним продукуванням нових цілей і відповідних засобів та способів їх досягнення [101; 229; 238; 373].

На всіх етапах навчально-практична діяльність студентів щодо присвоєння норм, умінь і навичок професійної компетентності неподільно пов'язана з теоретичною, мисленнєвою. Тому діяльність – це єдність двох її сторін – суб'єктивної й об'єктивної. Першу становить людина як суб'єкт з її мотивами, знаннями, навичками, мисленням, нарешті діями та операціями, другу – сукупність освітніх ситуацій, що забезпечують задіяння кожного учасника навчання у продуктивну співпрацю з довкіллям і виокремлюються як предмети, засоби і результати діяльності. При цьому очевидно, що зміна суспільної організації життя призводить до трансформації особистості, стимулює її розвиток як суб'єкта діяльності, збагачує мотиваційну, емоційну та ціннісно-смыслову сфери актуального профдіяння [36; 354; 385]. Тоді останнє стає “предметною вартістю”, об'єктом ціннісного ставлення й оцінюється з позицій добра чи зла, припустимого чи забороненого, справедливого чи несправедливого і т. п.

Водночас, способи і критерії, на підставі яких виробляються самі процедури оцінювання результатів діяльності, закріплюються в суспільній свідомості і культурі (установки й оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, відображені у формі нормативних уявлень) та відіграють роль орієнтирів життєдіяльності соціуму. Саме у ціннісних категоріях виражені граничні орієнтації знань, інтересів і переваг різних націй, етносів, груп, особистостей. Кожне конкретне суспільство може характеризуватися специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких становить найвищий рівень соціальної регуляції. У ній зафіксовані ті критерії соціального визнання (при дотриманні суспільно прийнятних форм поведінки), на основі яких розгортаються більш конкретні і спеціалізовані системи нормативного впливу на свідомість студента, за що несуть відповідальність суспільні інститути і власні цілеспрямовані дії навколишніх. У зв'язку з цим треба наголосити, що одна з важливих функцій особистості – безперервний пошук, обґрунтування та перегляд власної вартісної системи у зв'язку з соціальними нормативами. Тому присвоєння системи цінностей окремою особистістю – одна з вирішальних умов її успішної соціалізації і онтофеноменальної присутності суб'єкта в екзистенційному акті життя.

2.2. РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ЦІННІСНОГО ЗОРІЄНТУВАННЯ У ПРОЦЕСІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ

В духовному світі людини її цінності організовані системно, хоча й мають різний рівень вияву в практичній діяльності та характеризуються різною значущістю для самої людини, що спричинено середовищем її безпосереднього існування та індивідуальними особливостями і характеристиками розвитку. Групові цінності пов'язані з колективною діяльністю, єдиними цілями, громадянською самосвідомістю, переживаннями і почуттями, які виникають на основі взаємодії індивіда з найближчим оточенням. Індивідуальні та групові цінності можуть співпадати, взаємопосилюватися і, водночас, спроможні перебувати у конфлікті, частково нейтралізуючи внутрішню дію супротивних.

Традиційною класифікацією цінностей у вітчизняній психології є їх розподіл на: 1) загальнолюдські; 2) загальносоціальні; 3) соціально-групові; 4) особистісно-індивідуальні [62; 110; 208; 237]. Також існує розподіл цінностей на: а) наявні, тобто актуальні, які мають місце у процесі формування і розвитку особистості й відіграють істотну роль у її повсякденному житті; б) потенційні, себто ті, потреба в досягненні котрих ще існує (людина тільки прагне до них, але ще не керується у повсякденні) [117; 133]. У цьому, на наш погляд, полягають труднощі психологічного дослідження цінностей: як перейти від вивчення бажаних і схвалюваних суспільством ідеалів і цілей до реальних – тих, які відображаються свідомістю особистості й у подальшому структуруються у певну систему ціннісних зорієнтувань.

Основні підходи щодо розуміння природи цінностей та життєвих орієнтацій, що концептуально об'єднуються в аксіосферу особистості, можна поділити на декілька груп залежно від школи та наукової традиції, до якої приналежний дослідник [17; 61; 126; 333; 403]. В гуманістичній психології типологія ціннісних орієнтацій співпадає із типологією потреб (за А.Г. Маслоу), до яких належать вітально-біологічні вартості, вартості безпеки, ідентифікації, індивідуалізації, самоактуалізації [120; 195]. В екзистенційно-феноменологічній концепції В. Франкла цінності поділяються на вартості досягнення, відношення і переживання [212; 339]. Перші є цілепохідними і визна-

чаються ефективністю діяльності, ступенем адекватності мети та результату; другі відіграють роль настанов сприйняття унікальності іншого, а тому задіяні в комунікацію та діалог; треті відображають екзистенційно-афективну сторону особистості, її спроможність до життя за будь-яких обставин.

Інший класифікаційний вимір спостерігається в розподілі цінностей на: а) природні – об'єктивно існуючі, незалежні від людського загалу, і б) соціальні – зумовлені суспільним характером життя людини [22; 58; 304]. Прикладною класифікацією цінностей є їх розподіл на матеріальні, що пов'язані із задоволенням практичних потреб у зв'язку з інстинктивними прагненнями, природними потягами особи, і духовні, які породжують, розвивають, а в подальшому й характеризують запити людей стосовно вищих форм особистісної свідомості (свобода, істина, добро, краса, совість, моральність тощо). Людині, крім давно відомих предметно-практичного і пізнавального споглядання світу, притаманне ще й ціннісне ставлення до об'єктивної реальності, що гносеологічно стосується категорійного поняття “цінність”. У зв'язку з цим Г. Олпорт (на основі теорії В. Шпрангера) класифікував цінності на: 1) теоретичні, 2) соціальні, 3) політичні, 4) релігійні, 5) естетичні, 6) економічні. У його теорії є й конфліктні цінності, які, своєю чергою, можуть бути джерелом розвитку [230].

Увага та дії людини, спрямовані на об'єкти зовнішнього світу, у співвідношенні з власним духовним життям, індивідуальними внутрішніми переживаннями породжують систему загальнолюдських норм її суспільної свідомості. Ставлення суб'єкта до дійсності та її оцінка знаходять прояв в активному, цілеспрямованому характері людської діяльності. Існуючи об'єктивно, цінність підлягає оцінці з боку соціального суб'єкта, де знання про вартісний об'єкт підпорядковується знанням про ставлення до нього. Тільки визнані цінності спроможні виконувати свою найважливішу функцію – бути орієнтиром поведінки.

Сучасна психологія розрізняє два класи цінностей – цінності-цілі (*термінальні*) і цінності-засоби (*інструментальні*). Найважливішими є термінальні цінності, за яких основоположні цілі людини упредметнюють довгострокову життєву перспективу, визначають сенс її життя, вказують, що для неї є надважливим і надзначущим. Першочергове ж функціональне призначення інструментальних вартостей безпосередньо пов'язане з самим способом досягнення глобальних

цілей життєздійснення та технологіями зреалізування тактичних прийомів у здобутті стратегічних вершин самовдосконалення [416; 417].

Термінальні цінності варті того, щоб кожен громадянин спромігся досягти їх як кінцеву мету індивідуального існування. Інструментальні, до яких відносяться, наприклад, моральні цінності і вартості компетенції, постають у ролі переконань, які з загальноприйнятого та особистісного поглядів є найефективнішими в аспекті переваг образу соціально значущої людської діяльності над індивідуалістичним, егоїстичним. З функціоналістської позиції інструментальні цінності активізуються як критерії чи стандарти при оцінці і виборі лише модуса поведінки, а термінальні – при оцінці і виборі як цілей діяльності, так і можливих способів їх досягнення. Тож виходячи з ціннісного підходу до вивчення особливостей формування свідомості особистості, всі явища дійсності, у тому числі і вчинки людей, можна характеризувати з точки зору втілення вартостей, які відображають суб'єктивну оцінку особою цих явищ з огляду на їхню потребовість та вагомість у задоволенні її інтересів.

Узагальнюючи вищенаведені факти вияву цінностей особистості у суспільному житті, слід зазначити їх неабияку значущість в аспектах формування адекватних, соціально визнаних поведінкових реакцій як найважливішого утворення у сфері становлення свідомості особистості, а відтак і саморегуляції її діяльності. Система суспільних пріоритетів зорієнтовує світогляд, переконання і судження у річище гуманізованого ставлення до довкілля, сприяє оптимізації розвитку і самовдосконаленню особистості. Ось чому прояв позитивно спрямованих цінностей посідає одне з провідних місць у поведінці людини, є її найістотнішим орієнтиром у міжособових відносинах.

Вартості відображають вищий рівень індивідуальних потреб, які, набуваючи суспільної значущості й усвідомлюючись особистістю, перетворюються у ціннісні орієнтації та регулюють соціальну активність людини. Водночас саме через сталу систему вартостей відбувається суб'єктивізація відношень з навколишнім середовищем і суспільним довкіллям та ефективна взаємодія людини зі світом. Дані психологічні утворення призводять до перебудови всієї структури особистості, змінюючи систему її ставлень до своєї діяльності та до самої себе. Сформовані ідеали, почуття, суспільні прагнення, соціальні оцінки та інтереси у своїй гармонійності впорядковують спрямованість суб'єкта ковітальності навколо ціннісно-сміслової сфери [1; 52; 79; 382].

Привласнені цінності і норми поведінки виявляються у взаємовідносинах людини з довкіллям у процесі її адаптації та інтеграції з соціумом. Сучасними науковцями адаптація розглядається переважно як пасивне пристосування до вимог громади і його вимог з перевагою соціально-психологічних моментів [116; 169; 214]. Інтеграція обіймає соціальні аспекти життя і співвідноситься з активною взаємодією індивіда із середовищем, яка передбачає свідомий вибір альтернатив і готовність змінити ситуацію, якщо в цьому є потреба. Умовою успішної інтеграції тут постає адекватне розуміння особистістю суспільної значущості і відповідної важливості певних дій, учинків і діяльнісних операцій, котрі спрямовані на благо людства.

Провідну роль у формуванні цінностей відіграє міжособистісне *спілкування*, яке задає тон у визначенні основних ліній розвитку суспільно-моральних, духовних і матеріальних цінностей. Здебільшого утверджується критеріальне спілкування, яке конкретизується у відборі співбесідників, форм комунікації, видів поведінки, що базуються на певних інтересах, уподобаннях, бажаннях. Особою вибирається еталон та похідні взірці для наслідування, що визначають зміст цінностей та їх формовияв у життєдіяльності. Однією з ознак міжособистісного розуміння є його адекватність, яка передбачає точність і об'єктивність відображення психічного образу іншої людини. Адекватність сприйняття у професійній діяльності фахівця соціогуманітарної сфери, психолога в тому числі, є основою психодіагностики й успіху психокорекції. Сформовані відповідні запитами суспільного середовища цінності збільшують групову та соціальну активність індивіда, що дає змогу правильно організувати, сприяти і коригувати загально значущі види його діяльності.

На засадах цінностей виникають індивідуальні установки суб'єкта, що так само мають складну ієрархічну структуру. Як елемент внутрішньої організації особистості, вони відображають діалектичну єдність загального, особливого та індивідуального в думках, почуттях, поведінковій практиці. На основі теорії установки Д.М. Узнадзе, Ш.О. Надирашвілі запропонував ідею трирівневої регуляції психічної активності людини [218; 333], в якій її вищий рівень – вольова активність – регулюється цілковито цінностями індивіда.

Висновок про вирішальну роль вартостей у саморегуляції поведінки підтверджений і соціологічними дослідженнями, проведеними під керівництвом В.О. Ядова [404]. Цей учений виділяє чотири рівні

регуляції соціальної поведінки (діяльності), що, зі свого боку, співпадають з диспозиційною концепцією регуляції соціальної активності особистості Д.М. Узнадзе: 1) елементарні фіксовані установки (виникають на основі вітальних потреб у звичних ситуаціях і регулюють елементарні реакції суб'єкта); 2) атитюди (формується на підґрунті потреби людини у спілкуванні в малій групі); 3) базові соціальні установки – суспільно спрямований інтерес особистості щодо конкретної сфери активності; 4) ціннісні орієнтації особистості, котрі реалізуються у її поведінці в найбільш значущих ситуаціях та обставинах [332].

Загалом управління поведінкою людини здійснюється на двох рівнях: а) свідомості – з допомогою системи цінностей та соціальних настановлень, б) несвідомого – завдяки системі елементарних установок і фіксованих стереотипів. Водночас, людина вважає абсолютною, найголовнішою цінністю власного життя ту потребу, бажання задовольнити яку домінує в даний момент часу. Ця цінність або життєва мета справді існує і плекається у специфічному просторі культури окремого суспільства й підпорядковується індивідуальним особливостям громадян. Звідси спрямованість особистості – це сукупність домінуючих у внутрішньому світі людини соціальних настановлень і цінностей, яка визначає головну лінію її поведінки, діяльності, спілкування і вчинення. За даних умов дії людини зорієнтовані на досягнення конструктивних, позитивних результатів взаємодії з актуальним довкіллям.

Вищі цінності мають яскраво виражену синтетичну природу, інтегруючи у собі й етично-моральні, й естетичні, і раціонально-логічні компоненти. Саме на вищих рівнях вартості формовиявляються як судження та ідеали особистості, життєві позиції та цілі діяльності, а тому набувають логічного завершення та усвідомлення смислу (у т.ч. сенсу) буття в цілому. Цінності зорієнтовують особистість стосовно законів, правил і норм певної культури, оскільки вони є еталоном оцінки предметів, об'єктів, учинків інших людей, суспільних процесів і власних актів поведінки. У такий спосіб саме цінності виражають і розкривають внутрішній світ особистості, виконують регулювальну, організаційну, спрямовальну функції в розгортанні її діяльності, а відтак і її всезагального розвитку.

Особистість поділяє характерну для неї систему *духовних* цінностей, яка дещо відрізняється від морально-етичних запитів інших

соціальних груп. Тоді всі загальні ціннісні уявлення умовно можна розподілити на чотири підсистеми: а) універсальні цінності загальнолюдського характеру; б) ментальні цінності, котрі відображають інтереси і прагнення громадян нашого суспільства; в) цінності творчості, зумовлені конкретною діяльністю; г) духовні запити індивідуально-особистісного гатунку. Іншими словами, зміст поняття “духовні цінності” становлять ті логічні образи свідомості чи світогляду, котрі є стійким відображенням процесів практичної діяльності, суспільних відносин, об’єктивного світу, внутрішньоособистісного засвіту і мають вартісне наповнення [58; 92; 210].

Також зазначимо, що зміст духовних цінностей, які спричиняють істотний вплив на формування цілісного образу людини у форматі “тут-тепер-повно” окреслює ще одне питання наукових розвідок – проблему *сенсу життя* людини. Це питання постає у тій чи іншій формі та з різним ступенем гостроти і проблематичності перед кожним суб’єктом, який може на час забути про нього, занурюючись у справи і турботи сьогодення, вирішувати ситуативні завдання, однак виключити його назавжди зі сфери своєї свідомості неспроможний. Прагнення наповнити своє життя сенсом – це невід’ємна, суто людська властивість особистості [101; 153; 208; 212].

Термін “формування особистості” здебільшого вживається стосовно всезагального постання людини як суб’єкта цілеспрямованої усвідомлюваної діяльності та відображає процес, котрий відбувається насамперед під впливом способу чи стилю життя самої людини. Тож разом із впливом суб’єктивних умов, формування припускає і цілеспрямоване виховання та самовиховання під дією чинників зовнішнього середовища. Окремі вчені виділяють у формуванні цінностей практичний аспект, розуміючи під ним дослідження сукупності засобів особистісного утвердження суспільно значущих вартісних нормативів [37; 91; 287].

Потреби, інтереси, пріоритети, домагання й інші цінності, що є результатом формовияву суспільної й індивідуальної свідомості, відображають матеріально-економічну та інші сторони самозреалізування суб’єктів. У духовних цінностях безпосередньо та опосередковано присутні процеси і явища основних сфер життєдіяльності нашого суспільства, що мають плинний чи відносно стійкий характер. Водночас, позитивні і негативні події громадського життя характеризують дискретну динаміку формування морально-етичної спрямованості майбутніх фахівців соціогуманітарної сфери.

Другий аспект полягає у наявності суб'єктивного підґрунтя при переході від однієї системи духовних цінностей до іншої. Не можна розраховувати на те, що з нинішніх умов, скажімо, основна частина студентів зможе відразу переіменувати систему цінностей недавнього минулого на нову. До того ж, процесу формування певних видів діяльності притаманні внутрішні і зовнішні суперечності, що є дієвим джерелом особистісного розвитку. До внутрішніх варто віднести ті, які фіксують дилеми між рівнями формування цінностей, стихійними і свідомими процесами, особистісними і суспільними потребами та домаганнями, а до зовнішніх – протиріччя між досліджуваним процесом і становленням спонукальних мотивів інших суспільних угруповань (наприклад, студентства), розвитком таких сегментів суспільної свідомості, як настрої, соціальні почуття, думки, традиції тощо, нарешті між “суміжними” спричинювальними процесами формування, функціонування, реалізації тієї чи іншої діяльності.

Процес формування духовних цінностей є безупинним і характеризується не завжди постійним зростанням якісних і кількісних параметрів, надбанням нових особистісних рис-якостей. Духовні цінності утворюються на основі вже сформованої раніше системи ментальних вартостей, що може мати як позитивне, так і негативне спрямування. На їх розвиток безпосередньо впливають також знання і досвід перебування у суспільному оточенні, що продукує певні форми і стандарти поведінки, набуті у родині, школі, навчальному закладі, трудовому колективі [4; 96; 186].

Специфіка формування духовних цінностей за сучасних умов, антиномічність даного процесу пов'язані з негативними тенденціями у розвитку суспільної свідомості молоді [47; 63; 130; 257]. Тому доречно проаналізувати суперечливий стан формування мотивів професійної діяльності у ракурсі змісту системи цінностей студентства. Справді, виділення вартісних дихотомій досліджуваного процесу вимагає їхньої класифікації для використання у відповідній практиці діяльності суб'єктів. При цьому очевидно, що “живі протиріччя” у багато разів багатші, різнобічніші, змістовніші, ніж вони сприймаються нашою свідомістю. Але потрібно не тільки констатувати їх наявність у процесі формування професійної спрямованості, а ще й аналізувати їх, пояснювати походження і тенденції визрівання, шукати найбільш оптимальні і своєчасні способи їхнього здолання.

Отже, формування ціннісних орієнтацій, у процесі діяльності, позначене впливом низки суперечностей, основними з яких є не-

відповідність між змістом сформованого раніше світогляду і потребою його поновлення, постання нових життєвих поглядів. При цьому зводити всю систему протиріч при формуванні цінностей особистості до однієї з них, нехай навіть основної, як і в будь-якому процесі, неправильно: у кожній конкретній ситуації та чи інша група суперечностей має свою домінантність. На певному етапі формування профспрямованості студентів не тільки внутрішні, а й зовнішні антиномії можуть відігравати провідну роль, що особливо важливо мати на увазі педагогічному колективу вишу, який готує майбутнього психолога-практика.

Не заперечуючи очевидності і сили впливу різних чинників соціальної природи на розвиток особистості, формування її ціннісно-нормативної сфери, асоціально налаштовані дослідники (західна психологічна школа) [133; 226] розглядали вплив на індивіда як тиск, до якого він з більшим чи меншим успіхом пристосовується, тобто підкоряється, адаптується, приборкує, обходить тощо. Характер цього впливу завжди маніпулятивний: порушення вимог і заборон Супер-Его відображається у почутті страху, провини і сорому (за З. Фройдом [341]); невміння належним чином реагувати на стимули одержує від суспільства негативне підкріплення (за Б. Скіннером [335]); перекручування спонтанного розвитку організму порушують його автентичність і внутрішню гармонію (за К. Роджерсом [274]). Відтак у концепціях різних авторів констатується взаємозалежність і зв'язок особистісного та суспільного чинників у формуванні гуманістично неадекватної (девіантний прояв у поведінці) ціннісно-орієнтаційної сфери людини. Звідси головне правило конкретного навчально-виховного впливу: він покликаний підкріплювати істинні уподобання і домагання особистості для оптимальної реалізації людського потенціалу кожного в суспільно значущих формах і видах діяльності [46; 150; 377].

Не вдаючись до аналізу соціально-ідеологічних коренів цієї панівної парадигми Заходу, відзначимо її очевидний зв'язок із протестантською етикою опори на себе і культу індивідуального успіху. Природно, що надособистісні цінності виявляються “за межами особистості” та, існуючи лише в індивідуальному психічному житті, можуть виконувати тільки функцію об’єкта відносин, а вартості, які відрізняються “від індивідуальної оцінки” (К. Роджерс, Г. Олпорт), формовиявляються як утворення індивідуально-персонологічної

природи, а тому не мають ніяких коренів і відповідностей у соціальній реальності [230; 274].

У вітчизняній психології, навпаки, панувала пансоціальність, тобто тенденція зведення процесу становлення особистості до її “формування” у форматі соціальних матриць [1; 18; 55; 77; 147; 181]. Цінності розумілися як утворення соціальні – *par excellence*, при цьому механізм регулювальної дії соціальних цінностей і норм на діяльність індивіда вбачався прямим. Звісно й соціальна регуляція поведінки розглядалася як зовнішня щодо особистості, а внутрішньоособистісні структури і механізми трактувалися як суспільні директиви, що “перенесені всередину” індивіда, тобто йдеться про ту ж зовнішню маніпуляцію, але добровільно і некритично прийняту.

Таким чином, в асоціальній парадигмі громадське з’являється як зовнішнє (далеке Я) – об’єкт боротьби, а у пансоціальній – як внутрішнє (невіддільне від Я), тобто об’єкт ототожнення. В обох парадигмах спостерігається наявність розмежування (відчуження) індивідуального і соціального, внутрішнього і зовнішнього, а також слабкий зв’язок психології і наук про суспільство. Міждисциплінарність, без якої серйозне дослідження проблеми цінностей неможливе, виявляється в таких підходах нереалізованою.

Окремі концепції, в яких співвідношення індивіда і соціуму розглядалося у більш конструктивному концептуальному форматі (Л.С. Виготський, Дж. Мід, К.Г. Юнг), виникли ще в 20-30-і роки минулого століття, але тоді вони не зробили більш-менш помітного впливу на “парадигму відчуження” ні у її асоціальному варіанті, ні у пансоціальному. З початку 70-х років у психології особистості й індивідуальності з’явилися нові тенденції, суть яких полягає у переході до уявлень про опосередкований характер соціальної регуляції індивідуальної поведінки, у розгортанні досліджень внутрішньоособистісних механізмів, котрі опосередковують цю регуляцію, у зміщенні акцентів із реальності суспільної на індивідуальну (за умов ослаблення і, нарешті, практично повного припинення ідеологічного контролю).

Нова, більш адекватна парадигма, для якої цілком придатним є поняття “культурно-історична психологія” [53; 77; 276; 322], припускає, що людина не тільки споконвічно знаходиться у соціокультурному оточенні, а й будує себе з нього як з будівельного матеріалу. Культура і суспільство – це не просто зовнішні умови, а ще й матеріал індивідуального розвитку, що полягає в їхньому присвоєнні, перетворенні

у власне надбання, в елементи внутрішньої організації особистості. Варто зауважити, що це не механічний, а складно опосередкований процес, котрий зазнає різноманітних трансформацій. Тільки за такого трактування поняття цінності може знайти своє місце у психології і, більше того, виявитися незамінним для розуміння ключових механізмів соціалізації особистості.

Понятійний образ особистості як цілісної властивості усуспільненого індивіда припускає наявність певного системотворчого чинника власного гармонійного розвитку. Таким центральним елементом, за нашим переконанням, виступає система особистісних смислів і ціннісних орієнтацій, що зумовлюють цілісність людини й опосередковують всю її життєдіяльність. Будучи компонентом складної структури особистості, система персоніфікованих орієнтацій сама постає складним динамічним утворенням.

Проаналізувавши різні тлумачення і визначення цінностей, що пропонувалися у філософії, соціології, етиці і психології, є підстави віднести це поняття до трьох різних груп явищ і сформулювати уявлення про три універсальні форми існування цінностей: 1) *суспільні ідеали* – вироблені масовою свідомістю і присутні в ньому узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах соціальних зносин, 2) предметне втілення цих ідеалів у *діяннях* чи *здобутках* конкретних людей і 3) мотиваційні структури особистості (“*моделі належного*”), котрі спонукають її до предметного втілення у своїй поведінці і діяльності суспільних ціннісних ідеалів (Д.О. Леонт'єв [169]).

Всі ці три форми наявності цінностей переходять одна в іншу. Спрощено ці переходи можна подати у такий спосіб: суспільні ідеали освоюються особистістю і як моделі належного спонукають її вчинкову активність, у процесі якої відбувається предметне втілення цих моделей; далі упредметнені цінності, зі свого боку, стають дієвим підґрунтям для формування суспільних ідеалів; даний процес здійснює рух-поступ цінностей за нескінченною спіраллю. Однак вживані нами поняття “*громадянське життя*”, “*суспільна свідомість*”, “*суспільні ідеали*” відносяться не до одного недиференційованого “*суспільства*”, а до всіх соціальних груп, які утворюють те чи інше громадське оточення.

Кожній окремій соціальній групі притаманні психологічні феномени і прояви, суб'єкт яких – група в цілому, а не її члени та їх взаємодії між собою. До числа даних феноменів можна віднести суспільну

свідомість (К. Маркс), колективне несвідоме (К.Г. Юнг), соціальний характер (Е. Фромм), колективні уявлення (С. Московічі), соцієтальну психіку (О.А. Донченко), психокультуру (А.В. Фурман), характерні для групи норми, ритуали, традиції, а також цінності як концентрований вияв досвіду життєдіяльності конкретної соціальної спільноти [18; 126; 277; 343; 367]. Ці феномени притаманні соціальній групі чи спільноті як колективному чи сукупному суб'єкту, котрий є споконвічним і справжнім активатором усіх форм діяльності (особливо предметно-практичної). Лише занурюючись в усе різноманіття колективних видів діяльності, індивід здобуває форму суб'єктності, форму активного і свідомого джерела-витоку своєї індивідуальної діяльності (В.В. Давидов).

Розгляду соціальної групи як єдиного сукупного суб'єкта в різних аспектах присвячені роботи Г.М. Андрєєвої, О.І. Донцова, В.О. Лекторського, В.М. Цапкіна [347] та ін. За такого багатогранного підходу до визначення видів і форм діяльності індивід постає не як ізольована одиниця, а як представник тієї чи іншої соціальної групи – родини, трудового колективу, професійної корпорації, нації, етнокультурної спільноти, демографічної когорти, спираючись у багатьох випадках не тільки і не стільки на індивідуальний, скільки на колективний досвід і групові регулятори поведінки, присвоєні під час соціалізації. Одночасна причетність особи до великої кількості соціальних груп різного масштабу і рангу багатосторонньо опосередковує його відносини зі світом. Інтенсивність цього задіяння може бути різною: від суто формальної належності та орієнтації до повного прийняття групових норм, цінностей, ритуалів, що призводить до їхньої асиміляції у вигляді інтеріоризованих механізмів регуляції діяльності особистості. Якісний аспект зазначеної причетності індивіда виражається змістом поняття “соціальна ідентичність особистості”.

Соціальна ідентичність характеризує те, членом якого соціального загалу індивід себе відчуває, стосовно яких громад він себе визначає і, відповідно, які групи є для нього референтними. Відомий тест “Хто я?” (М. Кун, Т. Макпартленд [156]) дає змогу виносити судження про соціальну ідентичність людини за її самоописами: “особа” означає ідентичність з людством у цілому, “чоловік”, “батько” – із сімейною групою, “психолог” – із професійним співтовариством, “православний” – з релігійною спільністю, “інтелігент” – із соціально-світоглядним загалом, “службовець” – із соціально-економічним прошарком,

“філателіст” – із групою за інтересами тощо. Ідентифікація індивіда з тією чи іншою соціальною групою чи спільністю феноменологічно постає як асиміляція ним громадського досвіду і колективної психології цієї групи, найбільш концентрованим вираженням яких і є групові цінності, суспільні орієнтири поведінки і діяльності.

Функціональна роль вартостей безпосередньо пов’язана із самим фактом життя людини в суспільстві. На питання: “Чому існують цінності?” – визнаний фахівець із цієї проблеми К. Клакхон відповідає: “Тому що без них життя суспільства було б неможливе; функціонування соціальної системи не могло б зберігати спрямованість на досягнення групових цілей; індивіди не могли б одержати від інших те, що їм потрібно в ракурсі особистих та емоційних відносин; вони б також не відчували у собі необхідної міри порядку і єдності цілей” [411, с. 48]. Механізм становлення особистісних відносин уже давно був описаний у поняттях інтеріоризації та інтеграції особистістю соціальних цінностей. Окремі автори, такі, скажімо, як Б.Г. Додонов, Е.О. Кюрегян [102; 158], відзначають, що усвідомлення певного предмета як суспільної цінності передує перетворенню його в особистісну вартість, котра є регулятором індивідуальної поведінки. “Переймаючи від навколишніх людей погляд на щось як на цінність, гідну того, щоб на неї орієнтуватися у своїй поведінці і діяльності, людина може тим самим закладати у собі підвалини потреб, яких раніше в неї не було” (Б.Г. Додонов [102, с. 12]).

Однак аж ніяк не всі соціальні цінності – усвідомлювані і навіть визнані індивідом – реально асимілюються ним і стають особистісними. Осмислення будь-якої вартості і позитивного відношення до неї явно недостатньо і, більше того, почасти й не потрібно. Необхідна умова цієї трансформації – практична діяльність, спрямована на реалізацію відповідної цінності. У зв’язку з цим Л.М. Архангельський відзначає, що проміжною ланкою, котра детермінує зазначений процес, є система вартостей референтної для індивіда малої групи [29]. Можна припустити, що присвоєння особою цінностей великих соціальних груп завжди опосередковано настановами малих для неї угруповань. Тому неабияк важливо саме у студентському колективі організувати таку систему співбуття, котра б надавала можливість кожному члену групи перейматися суспільно важливими інтересами, законами і нормами поведінки, соціально корисною діяльністю.

У підлітковому віці, коли оформлюються більш-менш стійкі компанії однолітків, останні стають другим, альтернативним каналом освоєння цінностей. Цим, зокрема, пояснюється можливість відтворення в суспільстві антигуманних й антигромадянських вартостей. Якщо девіантна група стає для індивіда референтною, то цінності більш широкого, “нормативного” загалу, у тому числі й загальнолюдські, сприймаються через формат вартостей референтної малої групи, а не навпаки.

Співвідношення цінностей суспільства та уподобань окремих індивідів нерідко описується як взаємодія ціннісного інваріанта і його варіантів, що виражаються не завжди в адекватних, соціально прийнятних формах поведінки (І.В. Блауберг, Е.Г. Юдін). Важливе уточнення вносить у це розуміння Ю.М. Жуков, який вказує, що цінності особистості, так само як і вартості групи, – це не просто варіант, а скоріше конкретизація ціннісних пріоритетів суспільства [406]. Близького погляду дотримується К. Клакхон, який виділяє клас особистісних значущостей, що є не чим іншим, як індивідуальною видозміною групових або універсальних вартостей [411]. Дані ціннісні орієнтири, не будучи індивідуально-специфічними, різняться інтерпретацією їхнього змісту і розстановкою акцентів, що проявляються у певних видах діяльності. “Немає двох індивідів у тому самому суспільстві, котрі мали б однакові цінності. Кожен десь щось додасть, десь щось зменшить, на одному зробить більш сильний акцент, аніж більшість навколишніх, а на іншому – більш слабкий” [411, с.48].

Отже, особистісні цінності є генетично похідними від вартостей соціальних груп різного масштабу. Селекція, присвоєння й асиміляція індивідом соціальних цінностей опосередковуються його етнонаціональною ідентичністю і вартостями референтних для нього малих контактних груп, що можуть бути як каталізатором, так і бар’єром до освоєння цінностей великих соціальних інститутів, у тому числі й загальнолюдських нормативів поведінки і діяльності. Персоніфіковані цінності формовиявляються як внутрішні носії соціальної регуляції, котрі укорінені у структурі людського єства і мають формотворчий вплив на всі сфери життєздійснення особистості.

2.3. ПОТРЕБО-МОТИВАЦІЙНІ ЗАСНОВКИ ОПРИЯВНЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦЯ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ

Критерієм зрілості особистості є сформована, відформатована соціокультурним середовищем система мотиваційних пріоритетів, потреб, інтересів, цілей, ідеалів, цінностей, життєвих орієнтирів і смислів. Формування і функціонування ціннісного зорієнтування особистості пов'язане з конкретною реалізацією її потенціалу на практиці. Воно зумовлене попередніми етапами становлення суб'єкта у вирі міжособових взаємодій і зорієнтоване на розвиток стійких, зрілих потреб, інтересів відповідно до конкретних суспільних вимог. Ось чому потрібна підвищена увага викладачів до ціннісно-смыслового наповнення життя студентів, не збільшення обсягу навчальної інформації, а її вартісне спрямування. Саме за цих умов відбувається процес особистісного визрівання і зростання: знання про світ перетворюються у переконання і ціннісні орієнтири вчинення. Сформовані раніше стилі поведінки здобувають нову якість під дією цілеспрямованого педагогічного впливу, а також у результаті самовиховання.

Запорукою оприявлення певних типів поведінки людини, джерелом її діяльності є потреба. Здійснення актів вчинення контролюється шляхом порівняння досягнутих локальних і стратегічних результатів з тим, що було заздалегідь запрограмоване. Задоволення потреби знімає мотиваційне напруження і, викликаючи позитивну емоцію, “затверджує” даний вид діяльності, долучаючи його у фонд “корисних дій”. Незадоволення потреби викликає негативну емоцію (фрустрацію), посилення мотиваційного напруження і, водночас, активізує пошукову діяльність. Отож потреби – це нестача чого-небудь необхідного для підтримки життєдіяльності організму, особистості, соціальної групи, суспільства в цілому та, водночас, внутрішня детермінанта активності [110; 193; 307].

Суб'єктами потреб можуть бути суспільство в цілому, соціальна група, окрема людина як самобутня особа. Відповідно виділяють суспільні (соціальні) та індивідуальні (особисті) потреби. Між ними існує взаємний, але неоднозначний взаємозв'язок. В особистих пот-

ребах відображається сприйнята й усвідомлена індивідом частина суспільних домагань, які здебільшого є інтегрованим вираженням соціально значущих цінностей. Соціальні потреби трансформуються в особисті та конкретизуються у персоніфікованій діяльності. Тому чим повніші особисті потреби членів соціальної спільноти, тим різноманітніша, складніша й ефективніша діяльність людини, яка приносить користь соціуму. Тож саме задіяння окремого індивіда в конкретні види діяльності й уособлення його з певною соціокультурою визначають віхові засади розвитку суспільства загалом і кожного громадянина зокрема.

В науці існує класифікація потреб, в якій виділяються три вихідні групи – біологічні, соціальні й ідеальні (духовні запити) [59; 89; 130]. Біологічні (життєві або вітальні) потреби покликані забезпечити індивідуальне і видове існування людини. Вони породжують безліч матеріальних квазіпотреб – у їжі, одязі, житлі; у техніці, необхідній для виробництва матеріальних благ; у засобах захисту від шкідливих впливів. До біологічних також належить потреба економії сил, яка спонукає людину до пошуку найкоротшого, найлегшого і найпростішого шляху в досягненні власних цілей. До соціальних відносять потреби належності до соціальної групи, в якій людина посідає певне місце, користується прихильністю й повагою довкілля, виступає об'єктом любові і вшанування. Духовні містять у собі потреби пізнання навколишнього світу в його окремих подробицях і свого місця в ньому, змісту і призначення свого існування на Землі.

Зазначені групи потреб, своєю чергою, поділяються на два різновиди – збереження і розвитку. Перші задовольняються в межах певних приписів, правил функціонування індивіда, а другі вдосконалюють ці норми і правила. В ідеальних потребах норма – реально досягнуте знання, сходінка на шляху нескінченного пізнання. Когнітивні запити задовольняють наука і мистецтво, причому їхнє походження із загального джерела поєднує їх, уподібнює одне одному. Наука виразно тяжіє до раціоналізації та ідеалізації дійсності й до кількісного аналізу досліджуваних явищ, що відрізняє її від мистецтва, котре відтворює якісну картину цілісного в унікальній єдності світу.

Також існує дворівнева класифікація потреб, що утверджує вітальні і соціальні нужди у життєдіяльності людини. Але вітальність і соціальність настільки переплетені, що їх важко розмежувати. Можна говорити лише про перевагу в певній потребі тієї чи іншої сторони. З

певним ступенем умовності доцільно розділити їх на біологічні, біосоціальні, соціобіологічні та суто соціальні [73; 166; 228]. Біологічні нужди – продовжити життя і рід – притаманні всім живим істотам, в їх основі перебувають інстинкт видового і родового самозбереження. Звичайно, ці потреби в людини соціалізовані. Біосоціальні – ті, у підґрунті яких знаходяться біологічні нужди, але вони більшою мірою суспільно зорієнтовані (потреба в їжі, житлі тощо). До соціобіологічних можна віднести потреби, котрі, хоча і зберігають біологічне підґрунтя, але їхньою головною метою є колективний розвиток і процвітання. До них можна віднести тяжіння до любові, пізнання, спілкування, активної і конструктивної діяльності, завдяки реалізації яких людина і стала розумною істотою. Соціальні потреби (власне людські, які не мають аналогу у світі тварин) – самопізнання, самоусвідомлення як у розумінні тілесному, так і духовному; це – реалізація природних і творчих потенціалів, досягнення певного рівня самодостатності особи.

Всі потреби традиційно розподіляються на дві групи – матеріальні і духовні. Перші виражають нужду людини в їжі, житлі, одязі тощо. Якщо вони не задоволені, то індивід не зможе існувати фізично. Їх неповне чи нерегулярне задоволення позначається на настроях людей, на їхній працездатності. Духовні потреби – це прагнення особи до пізнання навколишнього світу, до самореалізування у суспільно значущій праці, спілкуванні з іншими людьми, визнанні, прихильності і підтримці, культурі відносин. Якщо вони систематично не задовольняються, то людина фізично продовжує існувати, але не виконує свого людського призначення. Зрозуміло, що у поведінці кожного, звичайно, сполучаються різні духовні і матеріальні спонуки [378].

Потреби людини ієрархічно скомпоновані, тобто організовані як певна супідрядна система. Ієрархія індивідуальних потреб утворює основну відмінну рису особистості – її спрямованість. Але, незважаючи на значне розмаїття цих потреб, можна виокремити основну схему особистісних нужденностей. Так, усі окреслені рівні потреб взаємозалежні, регуляція людської поведінки одночасно взаємодіє з усіма рівнями, відбувається так звана “наскрізна регуляція”, пов’язана із різнорівневою взаємодією. Депривація однієї з потреб призводить до деформації життєдіяльності особистості в цілому [193].

Ієрархія особистих потреб видозмінюється з розвитком особистості, вищі її рівні “визрівають” лише до моменту досягнення інди-

відом психологічної зрілості. Вони, особливо потяги до самореалізації, самовдосконалення, починають відігравати системотворчу роль у структурі потреб, що є основою виникнення, розвитку і гармонізації всіх сторін особистості, вершинним рівнем якої є її ціннісне зорієнтування у формовиявах екзистенційності.

У процесі соціалізації кожна людина прагне віднайти своє місце у суспільстві, жадає поваги з боку довколишніх, хоче зрозуміти сенс саме свого існування. Це має велике значення для її адаптації до навколишнього середовища, інтеграції власних рис і властивостей у суспільно значуще русло. Фахівці, які досліджують базові потреби, котрі лежать у підґрунті мотиваційно-орієнтаційної та ціннісної сфер діяльності, пропонують наступну класифікацію (засновану на ієрархічній моделі потреб А.Г. Маслоу [196]): фізіологічні або базові потяги; запити безпеки і захисту; потреби належності, любові; прагнення самоповаги та прийняття іншими; потреби самоактуалізації, особистого вдосконалення. Названі поривання людини вроджені і згодом “соціалізуються”, організуються у внутрішньому світі особи у системні рівневі сегменти. В різних життєвих ситуаціях утворюється своя система домінування, ієрархії. Розвиток особистості є перетворенням потреб від фізіологічних до самоактуалізаційних. Такий рух-поступ за ієрархією потреб створює індивідуальність: чим вище людина знаходиться на сходинках потреб, тим більш вона самостверджується [194].

Відповідно до концепції мотивації В.Г. Врума усвідомлення потреб та інтенсивність мотивації через їх наявність сприяє підвищенню активності людини, котра характеризується такими моментами: самооцінкою результатів поведінки; ступенем її впевненості у тому, що ця поведінка призведе до бажаного результату (активне залучення до діяльності); очікуваннями – особистісною оцінкою досягнення бажаного після виконання певних дій [378].

Розвиток – це актуалізація, розгортання особистісного потенціалу. Психіка “людини самозреалізованої” – це єдність свідомого і несвідомого, хоча й при визначальній ролі свідомості. Особистість – складна динамічна сукупність раціонального й ірраціонального. Але ірраціональні процеси не є домінуючими. Самоактуалізація – процес розумного (доцільного) прийняття рішень і прагнення проявити та реалізувати весь свій потенціал й, водночас, визнання себе таким, яким є. Вона передбачає самокритичність до своїх недоліків, не заперечуючи

власну фізіологічну природу, але за умов конструктивного сприйняття себе (див. [195]).

Існує певна типологія поведінки, зумовлена системою ціннісних орієнтацій особистості. В основі першого типу головним чином лежить прагнення задовольнити існуючий внутрішній дефіцит вимогами оточення. Це стиль життя, інтегрований у свідомості для зниження напруження, підтримки рівноваги з довкіллям. Другий тип життєздійснення – це посилений ривок, коли людина використовує на повну силу всі свої задатки, схильності, здібності й обдарування; тоді вона більш зібрана, безпосередня, відкрита для переживань [196].

Для нормального соціального функціонування потрібне входження людини в діяльність, у якій вона знаходила б зміст і смислове значення свого існування. Звідси з'являється потреба у праці, творчості, в якій розкривалися б її основні здібності, таланти. Відсутність цієї фундаментальної людської потреби – основний показник соціальної деформації особистості. З іншого боку, якщо органічні потреби людини виникають поза спеціальним формувальним впливом, то соціальні утворюються лише у процесі настановчого виховання.

Наступною складовою ціннісно-орієнтаційної сфери людської діяльності є інтерес, під яким розуміється реальна причина соціальних дій, подій, здійснень, що постає за безпосередніми спонуканнями – мотивами, помислами, ідеями, намірами індивідів, котрі беруть участь у цих діях від імені соціальних груп, організацій, класів [110; 393]. Інтерес – феномен, властивий тільки людям. І саме як усвідомлення потреби він є безпосередньою причиною людських дій – індивідуальних і групових. Інтерес – це завжди вибіркоче ставлення до предметів і явищ як результат розуміння їхнього значення й емоційного переживання значущих ситуацій. Загалом інтереси визначаються генеральною спрямованістю особистості. Вони зумовлені її належністю до певної соціальної групи, ситуативно спричинені системою її потягів, хоча зв'язок інтересів з потребами має непрямолінійний характер.

Інтереси можуть бути позитивними і негативними. Вони не тільки стимулюють людину до діяльності, а й самі формуються в ній. Наявність певних інтересів у студентів є сприятливою передумовою їхньої майбутньої професійної діяльності, розвитку здібностей, успішного навчання та самореалізації у подальшому професійному житті.

Наступною ланкою в усвідомленні людиною власних запитів є мета (ціль) як один з елементів поведінки і свідомої діяльності суб'єкта,

що характеризує передбачення в мисленні шляхів, прийомів, засобів, технік і результату самого вчинення. Мета – спосіб інтеграції різних дій у деяку послідовність чи систему. Аналіз цілеспрямованої діяльності припускає виявлення невідповідності між наявною ситуацією і цільовою настановою. Тому здійснення мети – це процес подолання особистістю цієї невідповідності.

Цілепокладання виділяє щонайперше суспільну людину як суб'єкта дії. А ціннісні орієнтації є базовою основою прийнятих особистістю цілей і в проєктивному варіанті – випереджувальним відображенням дійсності. Крім того, цілепокладання специфічне на різних стадіях становлення професіоналізму (Ю.М. Швалб [393]). Відтак наміри, які постають перед людиною, досягаються нею у актах вчинення, окреслюючи загальну спрямованість діяльності, постаючи тим самим детермінантом становлення самобутньої особистості. Тож якщо знати цільові настанови, то можна точно передбачати окремі вчинки майбутніх фахівців соціопсихологічного профілю та їхню життєву лінію в цілому.

Вершинним виявом цілепокладання є ціннісні орієнтації (система вартостей) особистості. У літературі можна виділити три основних варіанти розуміння їх психологічної природи. Перший з них – трактування цінності поряд з такими поняттями, як думка, уявлення чи переконання (М. Рокич, А.О. Ручка, П. Штомпка [287; 288; 416; 420]). Цінності, що так розуміються, не володіють самостійною мотиваційно-спонукальною силою, черпаючи її з якихось інших джерел. За іншою інтерпретацією індивідуальні вартості або ціннісні орієнтації є різновидом чи аналогом соціальних установок (атитюдів) чи інтересів (Ч.В. Морріс, В.О. Ядов, Е. Шпрангер [397; 405; 414]). У такому розумінні їм приписується спрямувальна чи системно-структурувальна функція, до якої зводиться ефект вартісної регуляції. Нарешті, третій підхід зближає їх з поняттями потреби і мотиву, підкреслюючи їх реальну спонукальну, стимулювальну силу (Ф.Ю. Василюк, Г.Г. Дилигенський, Б.Г. Додонов, А.Г. Маслов, Ю.О. Шерковін [69; 102; 193; 307]).

Перше трактування цінностей виходить з описаної вище асоціальної парадигми, котра ототожнює соціальну, і в тому числі ціннісну, регуляцію із зовнішніми вимогами, які більш-менш рефлексуються індивідом і конфронтують з його внутрішнім езоповим спонуканням (захисний механізм раціоналізації), якщо останні взагалі приймаються до уваги. Друге витлумачення більш продуктивне, зважаючи на прак-

тичне значення даної парадигми в освітньому процесі: воно успадкувало від вивчення соціальних настановлень проблему розбіжності між декларуванням цінностей і реальним їх проявом у життєдіяльності особистості (М.І. Бобнева, О.І. Донцов, М.Б. Кунявський, І.М. Попова [52; 258; 406]). Крім того, розгляд цінностей і соціальних установок як однопорядкових утворень суперечить уявленню про особливий статус, місце і роль ціннісних орієнтацій у людському житті, характерних як для повсякденної свідомої регуляції поведінки певної особи, так і для проблеми функціонування значущих, позитивних вартостей у суспільстві в цілому (О.М. Леонтьєв [165]). Найбільшим пояснювальним потенціалом володіє, на наш погляд, третій підхід, що ставить поняття “цінність” на вершину ієрархії потребо-мотиваційної сфери, з урахуванням впливу когнітивної (свідомісної) і конативної (діяльно-суспільно орієнтованої) підсфер.

Осмыслити це співвідношення допомагає дворівнева модель мотивації, запропонована К.Ю. Патяєвою [74]. Розглянувши цілу низку сучасних підходів до розуміння структури мотивації, авторка констатує функціонування двох рівнів мотиваційних утворень. До одного рівня відносяться конкретно-ситуативні мотиваційні утворення, еквівалентні елементам одичної діяльності (О.М. Леонтьєв), а до другого – надситуативні, стійкі, узагальнені. Останні спонукають діяльність не безпосередньо, а беруть участь у породженні конкретно-ситуативних мотивів. Водночас, К.Ю. Патяєва виділяє два види впливів стійких мотиваційних структур на виникнення і функціонування конкретно-ситуативних мотивів. Перший вид – ситуативна конкретизація, наприклад, пізнавальної потреби в мотиві вступити у певний ВНЗ чи естетичної потреби в мотиві сходити до театру; другий – це “зсув” конкретної діяльності відповідно до окремих усталених принципів поведінки: скажімо, прояв у різних ситуаціях і, відповідно, в різних мотивах стійкої схильності до ризику чи високого рівня домагань або конформності, чи, навпаки, нетерпимості до недоліків. Критерієм, що дає змогу віднести ці особистісні тенденції до класу стійких мотиваційних структур, є те, що вони проявляються не тільки у процесі здійснення тієї чи іншої діяльності, а вже на етапі породження конкретно-ситуативних мотивів відображаються у їхній структурі і значеннєвій характеристиці [253]. Фактологічно, такий самий же поділ представлений у трирівневій схемі структури мотивації О.Г. Асмолова, котрий розрізняє джерела мотивації, детермінанти

спрямованості діяльності в конкретній ситуації і регулятори перебігу останньої [33]. Перші два рівні концептуально збігаються з виділеними К.Ю. Патяєвою.

За функціональним місцем і роллю у структурі мотивації особистісні цінності досить очевидним чином відносяться до класу описаних К.Ю. Патяєвою стійких мотиваційних утворень чи джерел мотивації. За О.Г. Асмоловим, їхня вмотивувальна дія не обмежується конкретною діяльністю, окремою ситуацією; вони співвідносяться з життєдіяльністю людини в цілому і мають високий ступінь стабільності; а зміна у системі цінностей є надзвичайною, кризовою подією у житті особистості [33; 253].

Потреби також характеризуються транситуативністю і стійкістю, здійснюють на конкретну діяльність “мотивотворчі” і “зміщувальні” впливи. З функціональних позицій особистісні цінності і потреби виявляються нерозрізненими. Ймовірно, у цьому полягає одна з об’єктивних причин того, що поняттю “цінність” у психології дотепер не вдалося затвердитися у самостійному категорійному статусі. Виникає питання: чи можна дійсно звести особистісні цінності та орієнтири діяльності до різновиду чи форми вияву потреб, адже між ними є розбіжності настільки істотні, що поняттю “потреба” доведеться поділити з особистісними цінностями функцію стійких джерел мотивації? У зв’язку з відповіддю звернемося до феноменології потреб, уподобань, принципів життя, намірів та особистісних ціннісних орієнтацій у своєму аналітичному намаганні виділити й описати основні розбіжності між ними.

Потреби – явище об’єктно-суб’єктне, вони визначені, надані людині соціальними відносинами, тоді як мотив – явище суто суб’єктивне, “моє” і нічого більше. Цінності – психологічне утворення, яке об’єднує в собі об’єктивні, суб’єктивні (індивідуалістичні) і соціальні чинники діяльності особистості (**табл. 2.2**).

З поданої таблиці можна зробити однозначний висновок, що потреби й особистісні цінності – це “дві сторони однієї медалі”. Відтак у структурі мотивації і смислової регуляції діяльності (перше варто розглядати як окремих випадок другого) потреби й особистісні цінності – далеко неоднорідні за змістом та обсягом поняття. Тому закономірно порушити питання про їхнє співвідношення як джерел мотивації в диференціальному і генетичному аспектах.

Таблиця 2.2

*Розбіжності між потребами й особистісними цінностями
за низкою кваліфікаційних характеристик*

Показник	Потреби	Особистісні цінності
Джерело	Індивідуальні відносини зі світом	Колективний досвід соціальної спільноти
Відносна значущість і спонукальна сила	Постійно змінюються	Незмінні
Залежність від моменту	Сильна	Відсутня
Суб'єктивна локалізація	«Всередині»	«Ззовні»
Характер впливу	«Відштовхують»	«Притягують»
Спрямованість	На бажаний стан	У бажаному напрямку
Насиченість і дезактуалізація	Тимчасово можливі	Неможливі
Форма репрезентації	У зв'язку з об'єктивними умовами життя	Ідеал («модель належного»)
Критерії потрібності	Індивідуальні	Соціальні (загальні)

Потреби є формою безпосередніх життєвих відносин індивіда зі світом (Д.О. Леонтьєв [165]). Вони діють “тут і тепер”, відображуючи актуальний стан цих динамічних і постійно мінливих відносин. При цьому спонукальні і смислотворчі процеси, які беруть початок від потягів і потреб суб'єкта, уможливають динаміку самого життя, актуальні вимоги поточного моменту, що пред'являє людині її життєвий світ. Особистісні цінності – це “консервовані” відносини зі світом, узагальнені і перероблені сукупним досвідом соціальної групи, котрі й перетворюються в ціннісні орієнтації індивіда. Вони асимілюються у структуру особистості, як це було описано вище, і надалі у своєму функціонуванні практично не залежать від ситуативних чинників. Через потреби людина переживає свої відносини зі світом “один на один”, через цінності вона відчуває свою належність до соціального цілого; у своїх потребах особа самотня, у ціннісних орієнтаціях, навпаки, завжди не одна. Якщо потреби являють собою у структурі

мотивації живе, динамічне, ситуативно мінливе, то цінності – стабільне, “вічне”, що не залежить від зовнішніх обставин, себто абсолютне.

К. Клакхон характеризує ціннісні орієнтації як “аспект мотивації, що співвідноситься з особистими чи культурними стандартами, не пов’язаними винятково з актуальним напруженням чи ситуацією” [411, с. 46]. Відповідно до спонукальної сили потреб постійно змінюється їхня системна дія, що характеризується “динамічною ієрархічністю”. Супідрядність особистісних цінностей – стабільна, її видозміна, як зазначалося, – це криза у розвитку особистості.

Інша група розбіжностей між потребами й особистісними цінностями пов’язана з характером їх мотивотворчих впливів [21; 166; 334]. Цінності здебільшого сприймаються як щось зовнішнє, тобто те, що стосується світу. Якщо регульовальна дія потреб виявляється в досягненні певного цільового стану, у вимогах принципу досяжного, то регульовальна дія ціннісних орієнтацій – у визначенні вектора діяльності, спрямованого в нескінченність. Діяльність може відповідати чи не відповідати цьому вектору, але вона не закінчується при досягненні конкретної мети, а веде далі до нових звершень. У цьому контексті й треба розглядати форму переживання і суб’єктивної репрезентації потреб та особистісних цінностей. Потреби (не похідні від них ситуативні мотиви, а потреби самі собою) безпосередньо переживаються як зв’язки зі світом, постають як взаємозалежності, нестатки чи бажання, напруження чи спокуси, котрі вимагають якихось зусиль, спрямованих у довкілля, щоб адаптуватися до даних станів чи, навпаки, пристосувати світ до своїх бажань.

На протигагу сказаному, цінності переживаються як ідеали – кінцеві орієнтири бажаного стану справ. При цьому варто враховувати дві обставини. По-перше, якщо потреби переживаються як втілення власного індивідуального потягу, то цінності – як “об’єктивно” бажаний стан речей. К. Клакхон із цього приводу розрізняє бажане і небажане, тобто те, перевага чого обґрунтована з погляду особистих чи суспільних стандартів. Критерії бажаності визначаються тут сумісністю настановлень зі стратегічними цілями і спрямованістю розвитку як особистості, так і соціальних груп і соціокультурних систем. По-друге, ціннісні ідеали не обов’язково цілковито осмислюються; усвідомленість не є сутнісною ознакою особистісної цінності. Сама людина може взагалі не усвідомлювати, чи здійснює вона

ціннісне ставлення до дійсності, і якщо так, то яке. Діяльна ж сила останнього від цього не втратиться. Тому точніше було б замість слова “ідеал”, що описує особистісну цінність з позицій її суб’єктивної феноменальної репрезентації, скористатися поняттям “модель належного” або “бажаного” за аналогією з поняттям “модель майбутнього”. Загалом М.О. Бернштейн ввів це поняття для позначення того факту, що людський мозок відображає не тільки події сьогодення і минулого, а й ситуацію майбутнього, причому останню в двох різних формах – прогнозу і програмування майбуття. Так була виявлена фізіологічна реальність “моделей майбутнього”, що дозволяє й нам говорити про “модель бажаного” чи “моделі належного” щодо форм існування особистісних цінностей у структурі особистості [393].

Для адекватного розуміння проблеми особистісного самовизначення важливою є така теза: ступінь розвитку особистості – це рівень ціннісно-сміслового спричинення існування у світі смислів і цінностей. Як указують Б.В. Зейгарнік і Б.С. Братусь, для особистості “основна площина поступу – морально-ціннісна” [61, с. 122]. Такий погляд на психологічну специфіку самовизначення поділяє й М.Р. Гінзбург та З.С. Карпенко [128; 181]. Стверджується, що перший момент – це сфера смислів і цінностей, у якій і відбувається взаємодія особистості і суспільства; образно кажучи, ці вартості і смисли є мовою цієї взаємодії. Другий важливий момент – провідна роль ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. Домагання в реалізації вартостей закріплює єдність і самототожність суб’єкта вчинення, надовго визначаючи собою його головні характеристики – людський стрижень, етику і моральність [23; 75; 206; 348]. Цінність знаходиться особистістю, оскільки “іншого способу оперувати нею, крім її цілісного особистісного переживання, не існує” [413, с. 16]. Відтак відкриття цінності тотожне віднаходженню особистості самої себе. Нарешті третій момент стосується виділених Б.В. Зейгарнік і Б.С. Братусем функцій смислових (семіотичних) утворень, а саме створення еталона, образу майбутнього й оцінка діяльності за моральними критеріями [61; 111].

Цінність як учинення – один з основних механізмів взаємодії людини і суспільства, особистості і культури (наприклад, поступитися літній людині місцем у транспорті – “вчинок поваги”). Це положення є центральним для так званого гуманістично-аксіологічного підходу до культури, відповідно до котрого сама культура розуміється як світ втілених цінностей. Ось чому сфера застосування поняття вартостей

– людський світ культури і соціальної дійсності [276; 367; 384]. Ціннісні орієнтації – це узагальнені уявлення людей про цілі і норми своєї поведінки, котрі втілюють історичний досвід і концентровано виражають зміст культури епохи, окремого суспільства і всього людства в цілому; це існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими вона узгоджує свої дії. У рамках даного підходу вдало розкривається питання про співвідношення цінностей і цілей: “Цінність першочергово є тим, що дає ідеальній (тобто реально ще не здійсненій) меті силу впливу на спосіб і характер людської діяльності, себто спонукальну енергетику” [30, с. 35]. Отож бо саме ціннісна свідомість перебуває в основі цільових настановлень. “Цільове спричинення людської діяльності – це ціннісне спричинення. Цілі можуть впливати на людську діяльність не реально-каузально, а як ідеальні цінності, реалізацію яких людина вважає своєю насущною потребою чи повинністю” [144, с. 84].

І.С. Кон вказує на певні розбіжності у виникненні уявлень людини про своє майбутнє як бажаної віддаленої реалізації цільових домагань і сьогоденним бажанням миттєвої насолоди життєздійснення. Автор розрізняє у складі життєвого плану або у контексті стилів життя два типи цілей – кінцеві (ідеальні) і допоміжні (реальні, конкретні, проміжні). Кінцеві цілі – це ідеали, котрі розуміються як стабільні цінності. Реальні ж цілі характеризуються конкретністю і досяжністю, вони можуть змінюватися залежно від успіхів або невдач [144].

Очевидно, що уявлення про власне майбутнє пов’язане з вартісною складовою особистості, котра за своєю природою є соціально-історичним постанням суб’єкта у часопросторі суспільних відносин. Ціннісні орієнтації водночас корелюють з уявленнями про сенс життя та постають у функціональному призначенні рушіїв-опцій для самоплекання і самовдосконалення особистості [224].

Система цінностей – це орієнтир у соціальному просторі зреалізування особистості, який багато в чому зумовлює рівень усталеної культури й оприявнюється у повсякденній життєдіяльності, обстоюючи вартісні пріоритети конкретної людини. У концентрованому вигляді цінності репрезентують потреби індивіда в доброзичливості, взаємоповазі, прийнятті як важливих чинниках вирішення особистих та суспільних проблем. У морально-етичному аспекті система особистісних вартостей – це сукупність оцінок, що безпосередньо чи опосередковано охоплює всю духовну сферу соціуму. Цінності, відображаючи

узвичаєні суспільні відносини, первинно сприймаються індивідом як соціально детерміновані якості, нормативно задані орієнтири поведінки, постають внутрішніми регуляторами і трансляторами особистісно та соціально значущих форм діяльності. З психологічного погляду, проблема полягає в тому, щоб спрямувати розвиток суб'єкта, узгодити індивідуальні цінності конкретної людини у їх змістовному та ієрархічному контекстах із системою ціннісно-моральних та культурно-етичних еталонів поведінки і діяльності (Г.О. Балл [38]).

Система сучасних ціннісних координат, що зумовлена істотними соціально-економічними і політичними змінами, спричинила виникнення особистісно зорієнтованих на індивідуалізацію освітніх принципів, здатних забезпечити соціокультурний та моральний розвиток суб'єктів навчально-виховного процесу на засадах нової методології і на потенціалі ефективних соціальних технологій. Тому система підготовки фахівця соціогуманітарного профілю повинна орієнтуватись на осмислення, наукове проектування й експериментальне втілення духовних засад розвитку особистості, яка спроможна досягти висококультурного рівня суспільного життя [352].

Інваріантна шкала цінностей, що донедавна регулювала морально-етичні відносини в суспільстві, вже неспроможна слугувати ефективним орієнтиром адекватного людського співжиття та етичних взаємин, а нова – на принципах загальнолюдської моралі – лише починає складатися, нерідко із значними соціальними викривленнями та недоліками. Щодо цього Е. Фромм стверджує, що метою людського життя слід вважати розгортання потенціалу людини згідно з законами її природи; окрім того, вивільнення внутрішніх ресурсів суб'єкта свідчить про можливість їх повномірного розкриття, що, своєю чергою, ініціює самодетермінацію і саморозвиток особистості, практично реалізує ймовірність досягнення вищих рівнів *внутрішньої свободи та духовності* як квінтесенції самотворення [343]. Тут йдеться не про соціалізацію, інтеріоризацію чи адаптацію індивіда через засвоєння набору соціально-культурних цінностей, а обґрунтовується потреба у вивільненні глибинних задатків особистісного саморозвитку на основі оволодіння культурними еталонами, збагаченні аксіопсихологічної сфери людини суспільними здобутками [36].

Цінності як компонент аксіосфери особистості є формовивом характеристик предметів чи явищ, у яких людина зацікавлена й котрі оцінює позитивно або негативно, та способом організації свідомого

ставлення до навколишньої дійсності через нормативно-рефлексивні, морально-етичні судження. Вартості становлять змістовну основу будь-якого професійного виду діяльності, особливо це стосується професій типу “людина – людина”, та можуть бути угруповані за принципами їх задіяння у самореалізацію особистості. *Смислотворчі* професійні цінності: повага до особистості клієнта й визнання його самоцінності, вміння розуміти соціальну природу людини як унікального створіння, віра в людську спроможність до самозміни та самовдосконалення. *Цінності-ідеали* висновують цільові домагання психологічної роботи: благо людини й суспільства, соціальну рівність і справедливість, захищеність, гуманістичну спрямованість (змістонаповнення) професійної діяльності. *Процесуальні* вартості відображають основні принципи діяльності з надання соціально-психологічної допомоги й підтримки: професіоналізм, конфіденційність, добровільність, доступність, об’єктивність, толерантність, індивідуальний підхід до клієнта. *Нормативно-етичні* трансцендентуються в самій поведінці фахівців: неупереджене й неосудливе ставлення до клієнта, підтримка його почуття гідності, нерозголошення приватної інформації, демократичний стиль взаємодії, комунікативна культура, емпатія, уважність до співрозмовника, прагнення до співробітництва, чесність, відсутність корисливих цілей при роботі з клієнтом. Провідною ж цінністю соціогуманітарного фаху є *служіння професії* на благо суспільства, яке зорієнтовує професійно-особистісну активність суб’єкта в досягненні цієї надгуманної мети.

Фахові вартості розвиваються в рамках професійного співтовариства, транслуються ним на соціальне довкілля, продукуючи тим самим нові ціннісні орієнтири суспільства загалом. Систему вартостей працівника соціогуманітарної сфери слід розглядати в єдності індивідуально-особистісних, соціокультурних і професійних пріоритетів. У конкретних умовах ця система може бути представлена цінностями різних рівнів: *а) смисложиттєві* – уявлення про добро і зло, благо, істину та щастя; *б) універсальні* – вітальні (життя, здоров’я, особиста безпека, добробут, сім’я, освіта), демократичні (свобода слова, національний суверенітет, гарантії соціальної рівності і справедливості), міжособистісного спілкування (чесність, безкорисність, доброзичливість, порядність, взаємодопомога, терпимість); особистісного розвитку (почуття гідності, самовдосконалення, вільний розвиток власних обдарувань, свобода творчості й самореалізації,

цінності національної мови й культури); *в) партикулярні* – традиційні (любов і прихильність до Батьківщини, колективу, сім'ї, рівність, традиції); релігійні (віра в Бога, прагнення до абсолюту, істини); урбаністичні (особистий успіх, наполегливість, соціальний статус, свобода вибору стилю і способу життя); *з) колективістські* (соціальні) – взаємодопомога, солідарність, рівність можливостей; *д) професійні* – фахове покликання і самоплекання [38].

У цілому професійна аксіологічна свідомість фахівця соціогуманітарного спрямування може бути умовно подана у вигляді системи ціннісних ідей, переконань, установок, що охоплюють такі компоненти: *а) філософські*, сформовані в результаті навчання й самоосвіти науково обґрунтовані фундаментальні знання у сфері загальної філософії, етики й аксіології; *б) соціокультурні*, що утворилися під впливом суспільства через інтеріоризацію масової свідомості у вигляді особистісних домагань, атитюдів, ідеалів; *в) професійні* – вироблені теоретичні та практичні підвалини психосоціальної допомоги; *з) соціально-групові* – сформовані внаслідок приналежності особистості до певної соціальної групи й привласнені нею суспільні погляди, стереотипи, ролі і статуси; *д) індивідуальні* – результат розвитку, становлення особистості фахівця у його власному життєвому просторі реалізування [352].

Таким чином, постання людини в суспільстві як особистості відбувається через самовизначення, заняття активної позиції стосовно вітакультурних цінностей і, як наслідок, через узмістовлення свого соціального життя. Особистісна ідентифікація та самоплекання мають ціннісно-сміслову природу, згідно з якою ціннісні орієнтації дають змогу проектувати власні претензії і домагання на майбутнє. Ці узагальнення узгоджуються з пропонованим М.С. Розовим тлумаченням самовизначення особистості в культурі та професійних домаганнях задля виділення й обґрунтування для себе ціннісно-сміслових засад власної життєвої концепції, а також вибору способів і форм її реалізації у практичній діяльності [276].

Роботи Л.І. Божович, М.Й. Боришевського, Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, Д.О. Леонтєва, З.С. Карпенко, Н.І. Пов'якель, Д.І. Фельдштейна переконують, що прагнення зайняти нову соціальну позицію характерне для всіх соціальних категорій [55; 60; 77; 125; 253]. Специфіку варто шукати не у самім прагненні до віднаходження місця у суспільстві (тобто соціальної позиції), а в якісних особливостях

тієї системи відносин, що складається між особою і суспільством. Відтак саме у пошуках сенсу свого існування у найбільш загальній формі виявляється ціннісно-сміслова природа особистісного самовизначення. В. Франкл розглядає прагнення до пошуку і реалізації людиною сенсу свого життя як вроджену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям, котра становить основу поведінки і розвитку людини [339]. Сам же процес віднаходження смислу існування задає особистісно значущу орієнтацію на досягнення суб'єктивно бажаного (поцінованого) рівня у системі соціальних відносин.

Загалом у ціннісних орієнтаціях, як відомо, виявляється життєва позиція людини, її ідейна і моральна зрілість, розум і воля, творчий запал і внутрішня культура, а стрижневими психологічними ознаками є активність, самосвідомість, саморегуляція, котрі сукупно актуалізуються в конкретній окультуреній діяльності. Тому, щоб побачити у студентів майбутнього фахівця і спрограмувати процес його поетапного сходження до високої професійності треба заповнити його соціальні – ділові, інформаційні, духовні – зв'язки і взаємини з високофаховим довкіллям. Все це має конструктивно позначитись на індивідуальній свідомості кожного наступника, себто на його аксіосфері – системі переконань, поглядів на природу і суспільство й, водночас, на думках, настроях, інтересах, потягах та бажаннях, врешті-решт на життєвій позиції і якості професійного та особистісного самореалізування.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

1. Цінності – психосміслові утворення, яке формується на перетині мотиваційної сфери та світоглядних структур свідомості, і в цьому контексті є найдієвішою категорією становлення соціально зрілої та духовно здорової особистості, її оптимального функціонування і реалізації природних потенцій у культурному форматі фахової діяльності. Ціннісні орієнтації особи визначають способи привласнення духовної культури суспільства, перетворення соціальних вартостей у стимули і мотиви поведінки, конструктивне поле реалізації професійних якостей у повсякденній чи суто спеціалізованій діяльності. Передусім ціннісний вимір особистості формовиявляється

у чуттєво-практичному відношенні людини до світу, свідомому способі бачення візуальних об'єктів довкілля, вартісному сприйняття дійсності через конкретизацію суджень, переконань, оцінок, поглядів та принципів життєздійснення.

2. Ціннісні орієнтації – це прогностична модель світосприйняття, яка використовується особистістю для усвідомлення, інтерпретації, пояснення та передбачення власної діяльності, досягнення мотивів потенційного чи актуального вчинення. Даний конструкт, підтримуючи свої інтерпретативні, пізнавальні та прогностичні можливості, формовиявляється в особистісних установках. Ціннісно-нормативна система є орієнтиром при виборі особистістю способу дій, перевіряє і відбирає ідеали, вибудовує цілі, містить способи їх досягнення, оскільки відіграє роль важливої складової свідомості і, що важливо, як окремої людини, так і суспільного загалу, їхнього вітакультурного досвіду в цілому.

3. Особистісна система цінностей формує загальні й індивідуальні особливості поведінкових і вчинкових проявів (думок, мотивів, почуттів, інтелектуальних і вольових дій), які, своєю чергою, визначають вектор суб'єктивної реалізації людини в актуальній ситуації її ковітального функціонування. Вона викристалізовується в безпосередніх взаєминах зі значущим довкіллям, що формовиявляється в утвердженні моральних пріоритетів, суб'єктивних смислів і цінностей. Складний механізм співвідношення соціальних цінностей особистості, зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки визначає особливості виникнення, напрямку і способи здійснення нею конкретних форм поведінки, спілкування, діяльності, вчинення. Цінності та норми – це єдина система, що задає регуляційний простір поведінки людей і соціальних груп у суспільстві. Водночас вона постає як орієнтир під час ситуативного вибору способу дії, обстоювання ідеалів та уможливлення шляхів досягнення життєвих цілей.

4. Ціннісні орієнтації, поряд з образом дійсності та відповідними емотивними і вітально-енергетичними підсистемами, містять також власну систему професійних переконань. До цих складових відносяться диспозиції, стереотипи, Я-концепція. Зокрема, диспозиції (або агитноди як соціальні установки) – це фільтраційні механізми свідомості та несвідомого, котрі виявляють готовність суб'єкта сприймати певним чином об'єкт чи ситуацію, у якій він перебуває, та забезпечують цілеспрямований характер його діяльності щодо об'єкта і прийняття себе як особистості.

5. Особистісні вартості є генетично похідними від цінностей соціальних груп різного масштабу. Селекція, присвоєння й асиміляція особою суспільних вартостей опосередковуються його соціальною ідентичністю і диспозиціями референтних для нього малих контактних груп, що можуть бути як каталізатором, так і бар'єром до привласнення цінностей великих соціальних інститутів, у тому числі й загальнолюдських нормативів. Особистісні цінності формовиявляються як внутрішні носії соціальної регуляції, котрі укорінені у структурі особистості і мають формотворчий вплив на всі сфери її життєдіяльності. Акіосфера і творчо-пошукова діяльність у взаємозв'язку з суспільними вимогами знаходяться в супідрядній залежності, обопільно впливаючи на загальний розвиток усіх сегментів особистості.

6. Особистісний розвиток – це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей, талантів, свідоме вдосконалення себе людиною, а також особливе, індивідуальне життєсприйняття, спосіб життя, заснований на чіткому розумінні власних цінностей і цілей, що дозволяє вибудовувати гармонійні взаємини, відчувати повноту й осмисленість життя. При цьому найвагоміше значення у процесі особистісного розвитку відіграє зміст профдіяльності, який окреслює особливості функціонування ціннісно-нормативної сфери, глибину суб'єктного спричинення поведінки особистості, переконань і професійних домагань, визначаючи повноту їх суспільної значущості.

7. Наявність усталених ціннісних орієнтацій вказує на зрілість людини, яка відповідально і вільно здійснює свій життєвий вибір, осмислено сприймає буття, воліє віднайти його духовні складники, тим самим набуває *екзистенційності* – невимушеності в насолоді пізнання й перетворення себе та світу. Система суб'єктних вартостей акумулює життєвий досвід і стратегічні можливості реалізації персонального потенціалу людини, означуючи контури самодостатності, стимулюючи збагачення самості як маркера максимального самовираження особистості в одухотвореному вчиненні. Духовно багата людина живе у злагоді з собою і світом та у тандемі зі сформованими вищими цінностями, їй притаманні життєві установки і прагнення до ідеалу. Рефлексія зрілою особистістю своєї духовної динаміки саморозвитку – головний критерій її поступу до гармонії, досконалості, самоповаги й самоактуалізації.

РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОЇ ДІЇ ЦІННІСНО- ОРІЄНТАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ

“...Я у процесі пережиття, відчуваючи, не тільки приймає світ цінностей чи довілля як ціннісний світ, а вбирає його у себе... Душа має різні рівні глибини – якраз це мають на увазі, коли говорять про “глибину Я”, – а ранговим рівням цінностей відповідає рівень глибини, в які вони “zasлужують” бути прийнятими. Нам відкривається зв’язок між ядром особи, її душею і характером. Тим, що у ній постає сфера цінностей, виступає назустріч їй зовсім по-новому або й чіткіше, охоплюється повніше, ніж до того, то у відповідній глибині її душі бере початок життя цінностей, вона наповнюється станом почуттів, зумовленим як цінністю, так і своєрідністю особи і відповідним рівнем глибини і настроєм душі...”
(Едит Штайн [397а, с. 118–119])

3.1. ПСИХОДІАГНОСТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ВАРТОСТЕЙ ФАХІВЦІВ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ

Ціннісні орієнтації – це елементи психологічної структури особистості, що характеризують змістовну сторону її спрямованості. У формі вартісних орієнтирів у результаті віднаходження особистістю пріоритетних форм взаємодії зі світом фіксується істотне, найважливіше для людини. Воднораз ці орієнтації – стійкі інваріантні утворення (складові) морально-етичної свідомості – основоположні її ідеї,

поняття, “ціннісні блоки”, значеннєві компоненти світогляду, що виражають суть моральності людини, а відтак і загальні культурно-історичні умови та перспективи особистісного зростання. Зміст їх мінливий і плинний, а система-дія організується як “компактна” програма життєдіяльності і слугує підставою для реалізації певної моделі особистості. Тією сферою, де соціальне переходить в особистісне й індивідуальне стає соціальним, де відбувається обмін в особистісними ціннісними орієнтаціями, є аксіосфера, яка формовується через спілкування та освітньо-виховний процес [159].

Попередній аналіз раніше проведених досліджень показує, що на тлі численних емпіричних класифікацій професійно важливих властивостей і рис-якостей особистості фахівця системи “людина – людина” недостатньо ґрунтовно досліджені його ціннісні орієнтації, соціальні вартості та психосмислові утворення у системі сучасної вищої школи. Іншими словами, поза увагою науковців досі залишається аксіосфера студентів соціогуманітарного профілю, її генеза та особливості розвиткового функціонування, а також конкретно-динамічне вартісно-нормативне спрямування системи професійної підготовки майбутніх психологів.

Особистісне й професійне самовизначення постають у неподільній єдності. Ось чому кваліфікований фахівець – це не тільки грамотний працівник, а й гармонійно розвинена особистість з широким спектром морально-етичних, суспільно значущих ціннісних пріоритетів. У цьому аналітичному аспекті примітною особливістю ціннісної сфери майбутнього психолога як *системного утворення* є її відносна незмінність упродовж певного часу, котра забезпечує *стійкість* особи стосовно негативних зовнішніх впливів.

Обстоюване дослідження покликане внести ясність, по-перше, у з’ясування психологічних закономірностей розвитку ціннісних орієнтацій особистості у системі її соціальних взаємостосунків, по-друге, у питання вибору і самопроектування фахівцем соціогуманітарної сфери власного професійного шляху. При цьому аксіоматично виходимо з того, що ефективність будь-якого виду психологічної роботи безпосередньо залежить від повноти задіяння усіх потенційно наявних схильностей фахівця, котре, зі свого боку, посилює формотворчий вплив на його різноманітні психологічні властивості (Ю.Б. Максименко [185]). Тому обране спрямування власних дій майбутнього психолога-практика впливає не тільки на формування його суспільно і професійно важливих якостей, а й на загальний гармоній-

ний розвиток як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсума.

Організація дослідження проводилася в кілька етапів.

Перший етап – актуалізаційно-організаційний – передбачав вивчення підходів до дослідження структури ціннісних орієнтацій особистості, з'ясування особливостей їх становлення на етапі університетської підготовки фахівця соціогуманітарного профілю, розробку концепції й поняттєвого апарату дослідження, критеріїв оцінки аксіосфери, відбір і конструювання діагностичних методик, виявлення вихідного рівня соціальної і професійної зрілості студентів, аналіз отриманих емпіричних даних.

Другий етап – констатувальний – охоплював методологічне утвердження, теоретичне обґрунтування й розробку комплексу заходів, що забезпечують успішне дослідження суспільної й фахової зрілості студентів-психологів; експериментальну перевірку ефективності розробленого методичного комплексу, спрямованого на вивчення взаємозв'язку аксіосфери з особистісним становленням.

Третій етап – результативно-узагальнювальний – полягав в аналітичному осмисленні та прагматичному рефлексуванні результатів проведеного емпіричного дослідження, у формулюванні теоретичних висновків та розробці на цій основі практичних рекомендацій.

Метою емпіричного дослідження було виокремлення набору цінностей, ідеалів та смислів, які є провідними компонентами мотиваційно-вчинкової та аксіологічної сфер особистості на етапі її становлення як суб'єкта соціогуманітарного професійного амплуа. На тлі нашого пошукування можна констатувати *стабілізацію і переосмислення* життєвої позиції, смислових і ціннісних орієнтацій у процесі оволодіння психологічним фахом студентським контингентом у динаміці свого особистісного розвитку.

При психологічному моделюванні конкретної професійної діяльності першочергова увага приділяється можливості засвоєння особою специфіки відображення дійсності і регуляції власних діянь у новій фаховій позиції, котру особа прагне здобути. Прогнозований результат цієї взаємодії залежить від оптимальності використання студентами своїх особистісних ресурсів. Тож *головним завданням* емпіричного дослідження була спроба простежити взаємозв'язок між аксіопсихологічними властивостями особистості, її повномірним, згармонізованим розвитком і спрямованістю суб'єкта на оволодіння фаховою та дослідницькою діяльністю як фахівця системи "людина – людина".

Основні гіпотетичні положення, що окреслюють доцільність і перспективність емпіричних розвідок даної проблематики:

1. Має місце вплив ціннісних орієнтацій особистості на процес її соціалізації, що охоплює адаптацію, інтеграцію, самореалізацію й саморозвиток, і виявляється в учинках, спілкуванні та діяльності.

2. Критеріями ефективної реалізації особистістю власної аксіосфери у взаємозв'язку з особистісним становленням є: а) *фахова спрямованість* (адекватність і повнота уявлень про обрану професію, ступінь усвідомлення, стійкість і чіткість цілей, узгодженість життєвих і професійних намірів); б) *просоціальна спрямованість* (уміння долучатися до нових соціальних груп, здатність до адекватної оцінки ситуацій та активне виконання широкого діапазону соціальних ролей, соціально-психологічна компетентність, діяльний характер і цілісність громадянських позицій); в) *особистісна саморегуляція* (розвиненість процесів рефлексії, толерантне ставлення до труднощів і здатність їх переборювати, відповідальність як внутрішній стрижень регуляції поведінки, позитивна Я-концепція); г) *вітакультурна спрямованість* (ціннісно-сміслове ставлення до світу, здатність вільно визначатися у соціокультурному просторі вартостей, світогляд, котрий ґрунтується на духовних ідеалах).

Вірогідність та об'єктивність наукових розвідок забезпечувалися обґрунтованістю вихідних методологічних позицій, використанням сукупності дослідницьких методів, адекватних цілям і завданням пошукування, опорою на результати, отримані під час експериментальної роботи, що здійснювалася за звичних умов навчання студентів, комплексною емпіричною перевіркою теоретичних положень.

Діагностика індивідуальних особливостей ціннісних орієнтацій особистості базується на раніше виголошених нами теоретичних підставах і методологічних підходах (див. детально п. 1.3, п. 2.2). На наш погляд, доречно розподілити *методики дослідження ціннісно-орієнтаційної сфери особистості* на такі блоки: 1) діагностики провідної, домінантної цінності, особистісної спрямованості або вартісної тенденції, котра виявляє цілісну систему чи ієрархію цінностей особистості (тест М. Рокича); 2) вивчення процесів і рівнів особистісного розвитку, що у взаємодоповненні вказують на повноту сформованості ціннісно-сміслової сфери, визначають вектор життєдіяльності (головно проєктивні методи вивчення ціннісно-сміслової сфери, рівня самоактуалізації особистості: опитувальник

термінальних цінностей І.Г. Сеніна – ОТеЦ, самоактуалізаційний тест Е. Шострома, адаптованого Л.Я. Гозманом, М.В. Крозом, М.В. Латинською – САТ); 3) дослідження життєвих цілей, рівня усвідомленості життя й смисложиттєвих орієнтацій (опитувальник СЖО Д.О. Леонтьєва).

Слід зазначити, що один з істотних недоліків традиційних методик вивчення ціннісних орієнтацій полягає в тому, що отримані з їхньою допомогою дані дозволяють судити лише про загальні тенденції спрямованості вартісних пріоритетів особистості. Причини формування тих або інших домагань і ціннісних орієнтацій залишаються, як правило, поза полем зору дослідника. Так, наприклад, традиційними методичними засобами важко виявити, у якій мірі прерогативи особистості дійсно є критеріальними при орієнтуванні людини у світі цінностей і який ступінь усталеності цих пріоритетів. Виходячи з розглянутих теоретичних передумов слід виділити наступні основні виміри вивчення особливостей формування ціннісних орієнтацій: ціннісні уявлення, особливості орієнтовної діяльності, мотиви вчинення, спрямованість, стійкість і дієвість вартісних уподобань.

Методика ціннісних орієнтацій М. Рокича концептуально базується на змістовній стороні спрямованості суб'єкта, вартісному зорієнтуванні особистості у доладній взаємодії з довкіллям, окремими людьми, самою собою. Адже ціннісна система утворює серцевинний пласт світогляду людини, центральну ланку її мотивації і життєвої активності. Оскільки особистісне самовизначення в ранній юності має суспільно активну, вартісно-смилову природу, то для обґрунтування типового змісту системи цінностей майбутніх фахівців соціогуманітарного профілю найдоцільніше використовувати форму тесту М. Рокича модифіковану Д.О. Леонтьєвим, яка враховує сучасний тезаурус молоді [167].

Класично дана методика заснована на прийомі прямого рангування термінальних (цінностей-цілей) та інструментальних вартостей (цінностей-засобів). Нами ж запропонована інноваційна процедура проведення дослідження – запропоновані списки вартостей були реорганізовані у процесі аналізу описових даних (для термінальних цінностей) і лінгвістичного аналізу (для інструментальних). Експеримент проводився за обширною схемою, що передбачала різноплановість рангування особистісних цінностей та кілька способів тестування:

1. Респонденту почергово пропонувалося два набори по 18 карток у кожному з надрукованими на них назвами цінностей (термінальних та інструментальних) і давалося завдання розкласти їх за порядком вагомості як основних принципів, котрими він особисто керується в житті.

2. Обстежуваному пред'являлося два списки по 18 цінностей у кожному, надруковані за абеткою, і рекомендувалося поставити проти кожного позначку відповідну ранговому числу від 1 до 18 за ступенем їхньої суб'єктивної значущості.

3. У подальшому пропонувалося прорангувати списки цінностей немов не від свого імені, а зі свого потенційного погляду у більш старшому віці, тобто з позицій перспективного чи ідеального Я та близької людини. У такий спосіб вивчалось співвідношення образів “Я реальне”, “Я ідеальне” і “Я соціальне”.

Отримана у результаті дослідження індивідуальна ієрархія цінностей розподілялась на три рівні групи: вагомі, значущі (ранги від 1 до 6), індиферентні, байдужі (7-12) та апатичні, незначущі (13-18 ранг ієрархії). До нас встановлено, що індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій є послідовністю вельми розмежованих “блоків” [62; 100; 119; 126; 305; 416]. За даною схемою дослідження можна згрупувати цінності, об'єднати їх у блоки і розподілити за ступенем однорідності чи полярності, що й буде характерологічною особливістю ціннісної системи окремої особистості (або респондованого загалу). У зв'язку з цим нами запропоновано модель опрацювання та розшифровки структури ціннісних компонентів за тестом М. Рокича з огляду на супідрядність (взаємозалежність) та полярність (розмежованість) особистісних вартостей, на їх індивідуалістичну і суспільну спрямованість (рис. 3.1).

Головним завданням нашого експерименту була спроба простежити взаємозв'язок між рисами особистості майбутніх психологів та їхньою спрямованістю на психологічну і дослідницьку різновиди діяльності як ціннісні орієнтування. При цьому практичне застосування нижчеописаних методик здійснювалося в університетах м. Києва на факультетах підготовки практичних психологів, що дало змогу зробити достовірний порівняльний аналіз одержаних результатів. В експерименті брали участь студенти другого, третього і четвертого курсів, так як на першому році навчання лише проходить ідентифікація з обраним фахом, а останній курс – перелаштовує власну свідомість на практично-прагматичний формат самоздійснення. Віковий склад обстежу-

Супідрядність цінностей особистості

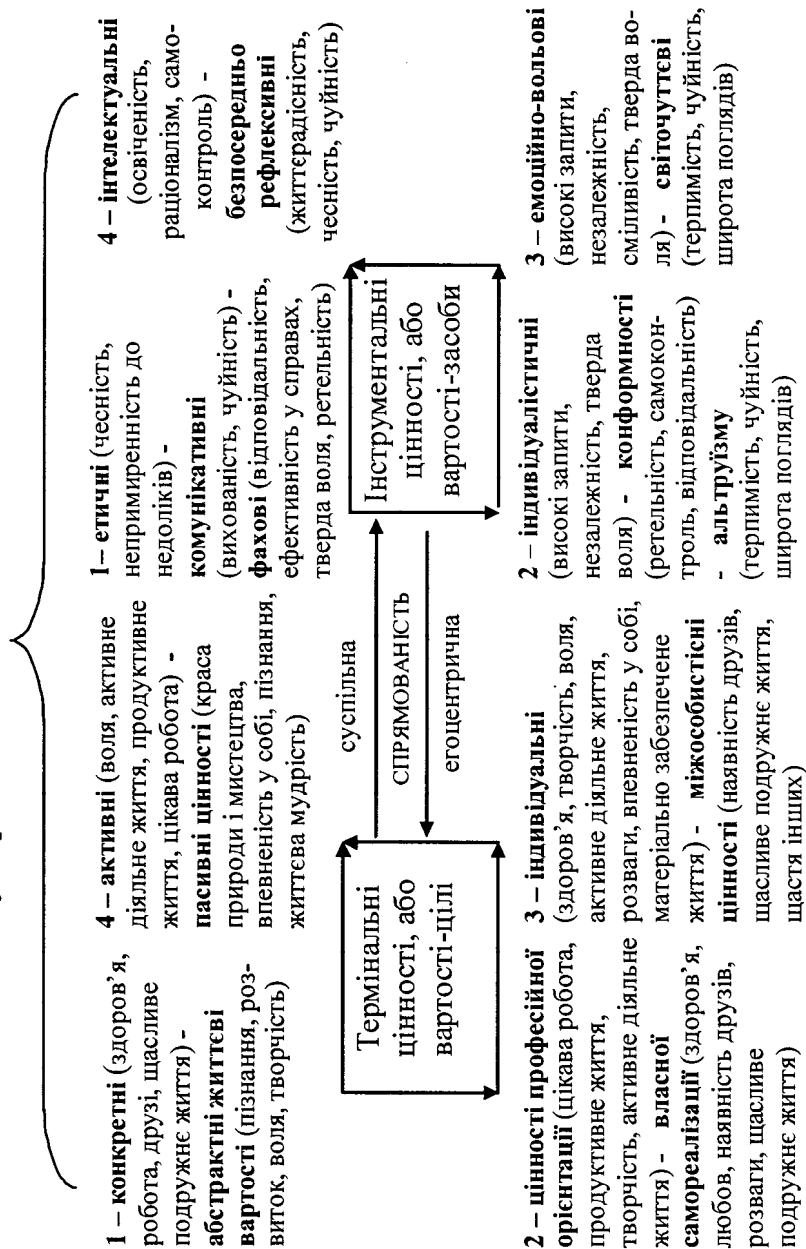

Рис. 3.1. Структура ціннісної сфери особистості (за концепцією М. Рокича)

ваних перебував у діапазоні 19-22 років. Загальна кількість вибірки становила 218 осіб.

Для отримання достеменних результатів взаємозв'язку ціннісних орієнтацій і особистісного розвитку майбутніх фахівців ми використали показник самодостатності як категорійне мірило автентичності особистості. Вивчення ступеня самоактуалізації природно вимагало розробки спеціальних психодіагностичних засобів, тому що значна частина наявного методичного інструментарію у сфері дослідження особистості була створена або для вимірювання різних патохарактерологічних проявів, акцентуацій особистості, форм психопатології, або для оцінки параметрів пересічної, психічно здорової особистості (ММРІ, тести Г. Айзенка, Г. Шмішека, Г. Роршаха, Р. Кеттела та ін.). Отож завдання створення методики, яка б дозволяла реєструвати кількісні та якісні параметри рівня самоактуалізації особи, свого часу було дуже актуальним. Крім того, можливість одномірного опису феномена самоактуалізації, зведення її до одного показника викликало й донині викликає серйозні сумніви, пов'язані насамперед з багатозначністю і суперечливістю цього конструкта.

Тест-опитувальник Е. Шострома, на наш погляд, позбавлений усіх цих недоліків, оскільки ґрунтується на теорії самоактуалізації А.Г. Маслоу, концепціях психологічного сприйняття часопростору буття і часової орієнтації суб'єкта Ф. Перлза і Р. Мея, а також ідеях К. Роджерса та інших теоретиків екзистенційно-гуманістичного напрямку психології [195; 274; 335]. Конкретні питання були відібрані з великої вибірки критичних, передусім поведінкових і ціннісних індикаторів. Самоактуалізаційний тест містить 126 пунктів, кожний з яких пропонує на вибір два судження ціннісного чи поведінкового характеру. Останні не обов'язково є сутнісно альтернативними. Проте обстежуваному все ж пропонується вибрати те з них, що більшою мірою відповідає його уявленням чи звичному способу поведінки. (Детальний змістово-психологічний аналіз шкал САТ див. у "Самоактуализационный тест" Л.Я. Гозман, М.В. Кроз, М.В. Латинская, [84]).

Самоактуалізаційний тест вимірює самодостатність особистості за двома базовими і дванадцятьма додатковими шкалами. Базовими є шкали компетентності в часі і підтримки (орієнтації на власні судження, принципи, погляди, переконання). Вони незалежні одна від одної і, на відміну від додаткових, не мають спільних пунктів.

Дванадцять додаткових шкал утворюють шість парних блоків. Кожен пункт тесту входить в одну чи більше додаткових шкал і, здебільшого, в одну базову. Відтак додаткові шкали долучаються до змістонаповнення основних, тому що складаються з тих же пунктів опитувальника. Подібна структура тесту дозволяє діагностувати велику кількість показників, не збільшуючи при цьому обсяг тесту [84; 202; 266].

Методика використовується для обстеження дорослих (старше 15-17 років), психічно здорових людей (без явної психопатології). Специфіка самоактуалізації як досліджуваного феномена, характер самого тесту і, зокрема, складність його основних суджень вимагають серйозного психологічного осмислення як того, хто його виконує, так і того, хто обробляє отримані результати. Він застосовується і для індивідуального, і для групового обстеження. У разі потреби респондент може працювати з тестом і за відсутності експериментатора. Пункти тесту, залишені без відповіді чи ті, у яких зазначені обидва варіанти, при обробці не враховуються. У випадку, якщо кількість таких пунктів перевищить 10 % від їхнього загальної кількості, то результати дослідження вважаються недійсними. Інструкція до методики не обмежує часу відповідей, хоча практика показує, що в нормі воно звичайно не перевищує 30-35 хв [318].

При обробці результатів тестування підрахунок “сирих” балів, отриманих кожним обстежуваним, здійснюється за допомогою ключів до методики. Кожна відповідь, що співпадає з ключем, оцінюється в один бал. Потім підраховується сума балів, набраних особою за кожною шкалою. Ці значення заносяться на профільний бланк, після чого будується тестовий профіль обстежуваного і визначаються його дані у стандартних Т-балах (*T-score*), що дозволяють легко і зручно зіставляти результати різних осіб та інтерпретувати їх.

При використанні САТ як дослідницької методики можна користуватися й одними первинними балами, тоді як Т-бали потрібні лише для застосування тесту як інструмента діагностики. При психологічному доборі чи оцінці персоналу організації (наприклад, педагогічного колективу навчального закладу чи студентів окремої спеціальності), а також при оцінці індивідуальних рис і якостей особистості більш доцільно використовувати комплексні результати тестування. Емпіричному аналізу підлягають дані за відповідними парами шкал і вся інша інформація про обстежуваного (результати бесіди, спостереження, інших використаних тестів і методик тощо).

В окремих випадках корисно спільно з респондентом обговорити результати його обстеження. Іноді сам факт такої предметної розмови викликає у студентів своєрідний психотерапевтичний ефект. Судження тесту, зачіпаючи глибинні, буттєві процеси людського існування, змушують їх задуматися над питанням, про які вони ніколи раніше не розмірковували: про природу людини, своє місце у світі, світогляд, принципи і проблеми взаємодії з довкіллям та ін.

Наступною методикою у системі психологічного пізнання аксіосфери студентів-психологів є тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва [167; 170; 171]. І це зрозуміло чому, адже смисл життя – це кардинальна світоглядна проблема людського існування, в якій з'ясовується сутність людини, її місце у світі, земне призначення. Його осягнення означає для суб'єкта свідомий вибір життєвого шляху, професії за покликанням, людяності як критерію зрілих міжособистісних стосунків. В особи, котра живе і діє з максимальною віддачею моральних, інтелектуальних і фізичних сил, сенс життя ототожнюється з повнотою безпосереднього самовиявлення і самоствердження, оскільки її життєвий поступ – це творення себе і своїх життєвих обставин відповідно до найвищої мети-місії [212; 328].

Найважливішою в ієрархічній системі особистості є та властивість людини, яка виражається у її здатності не тільки керувати обставинами, вигідно перетворюючи їх залежно від своїх цілей, ідеалів, а й спроможності “створити себе саму”, “будувати” і реалізовувати “модель” майбутнього життя [393]. Ситуаційність, якщо вона стала властивістю особистості, робить людину іграшкою в руках долі, тому її поведінка не передбачувана, спричинена випадком, залежить від множини конкретних умовностей. І тільки орієнтація на віддалений результат звільняє її від буденності умов і ситуацій, продукуючи екзистенційні виміри людського буття.

І.С. Кон, характеризуючи поняття життєвих домагань людини, пише, що шлях життєздійснення є єдністю багатьох ліній розвитку, які сходяться, розходяться чи перетинаються, але не можуть бути зрозумілими окремо одна від одної [144]. А ось В. Франкл звертає увагу на іншу сторону проблеми. Він зазначає, що сенс життя – це щораз також і осягнений смисл конкретної ситуації, завжди вимога моменту, адже кожний день і кожна година пропонують новий смисл [339]. Справді, у будь-якій буденності є незалежні ковітальні смисли, хоча їх незалежність відносна, і серед них утверджується найголовні-

ший, “найвищий” – життєвий сенс, якому підпорядковуються нижчі рівні. Здійснення останнього дає змогу відчутти задоволення від життя і навіть переживати відчуття щастя. Реалізовувати смисл життя – це значить досягти своєї стратегічної мети, керуватись ідеалами, мати тверді принципи і переконання у їх дотриманні.

В. Франкл висловив думку, що мудрість є знання плюс усвідомлення його обмежень, а *життєвий сенс*, котрий *становить найвеличнійшу цінність існування людини*, може обернутися у свою протилежність – у життєву перешкоду. Надзвичайно небезпечно нав’язувати людині смислові атрибути її життєдіяльності, здійснювати тиск на неї. Найкращі умови самореалізування особи пов’язані з самостійним віднаходженням сенсу власного життя у ситуації плюралізму думок, зіставлення різних поглядів, вироблення своєї позиції та переконань. Звідси центрація проблеми смислу життя на визначенні його змісту, характеру життєвої мети у контексті певної системи світоглядних переконань [212]. Отож бо *сенса життя* – найсуттєвіша складова системи переконань людини, яка надає йому визначеності, відносної завершеності й аргументованості. Не дивно, що зміна життєвого сенсу розпочинається зі зміни окремих переконань, а, накопичуючись, останні поступово охоплюють усю систему життєдіяльності. Одночасно можливий й інший варіант, коли докорінно “руйнується” смисл життя, що спричинює переоцінку цінностей та виникнення нових переконань. Тому оптимальним шляхом віднаходження аналізованого сенсу є поступове становлення системи поглядів людини, котра внутрішньо осягає не лише знання (когнітивний компонент), а й віру (емоційний).

Вирішальним для розуміння характеру смислових запитів є взаємовідношення між суспільно та особистісно значущими для людини задачами (як цілями, котрі задані за конкретних умов життєдіяльності). Володіння цілями життя – визначальна передумова утворення сталої системи цінностей. Однак ціннісні установки і спрямування особистості – це не одне й те ж. Спрямованість особистості сутнісно зумовлює поведінку людини. І хоча остання визначається не одним спонуканням, а системою вартісних відносин, у цій системі завжди щось виходить на перший план, тобто домінує в ній, додаючи характеру людини своєрідний колорит.

У ціннісних орієнтаціях провідним компонентом є система переконань, а переконаність визначає довгострокове спрямування поведінки людини, її стабільність і непохитність у досягненні постав-

лених цілей, упевненість у справедливості і важливості справи, яку вона виконує. Особливості характеру щільно пов'язані з інтересами людини за тієї умови, що останні вирізняються стійкістю і глибиною. Поверховість і нестійкість домагань нерідко сполучені з конформністю, з нестачею самостійності і цілісності особистості. І, навпаки, глибина і змістовність інтересів і прихильностей свідчать про її цілеспрямованість, наполегливість.

Саме зазначені концепти вказують на доречність використання тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) для виявлення сутності істинних намірів й уподобань респондентів у виборі діяльності. Пропонована методика є адаптованою версією тесту “Цілі у житті” (Purpose-in-Life Test, PIL) Дж. Крамбо і Л. Махолика, вона розроблена на основі теорії домагань і прагнень В. Франкла [339] і мала на меті емпірично валідизувати коло уявлень індивіда про власні життєві орієнтири. Валідизація тесту PIL пройшла кілька етапів, так Дж. Крамбо і Л. Махолик провели порівняльне дослідження, що виявило високий рівень кореляції результатів з опитувальником В. Франкла, який призначений для визначення ступеня екзистенційного вакууму пацієнтів його клініки. Сконструйовані на базі питань із клінічного інтерв'ю, опитувальник PIL, а відтак і СЖО, мають високу внутрішню узгодженість його пунктів-складників. Життєві цілі, котрі діагностуються методиками, визначають онтологічно значущі переживання у світоглядній сфері особистості.

Аналізований тест (СЖО) у його кінцевому варіанті – це набір із 20 шкал, кожна з яких сформульована як закінчене твердження, що роздвоюється: два протилежні варіанти відповідей задають полюси оцінкової шкали, між якими можливі сім градацій переваг, які відображають уявлення про чинники усвідомлення життєвих домагань особистості. В тесті описується від першої особи певна дія, переживання чи стан. Сумарний тестовий бал є арифметичною сумою чисельних значень квантифікаторів, обраних і відзначених обстежуваним. Обробка результатів зводиться до підсумовування числових величин для всіх 20 шкал і переведення остаточного показника у стандартні значення (процентилі). Вихідна послідовність градацій чергується у випадковому порядку за спадом, причому максимальний бал завжди відповідає полюсу наявності наскрізної мети життя, а мінімальний – полюсу її відсутності.

За наявними на сьогоднішній день даними аналізований тест не виявляє стійких зв'язків зі статтю, віком, рівнем освіти, IQ, релігій-

ністю і доходом. В. Франкл розглядає цю обставину як підтвердження його положення про те, що сенс життя може бути знайдений будь-якою людиною [339]. Водночас, має місце зв'язок результатів цього опитувальника з різними шкалами ММРІ. Зокрема, значущими виявилися кореляції з усіма чотирма вторинними факторами – самоконтролем (позитивна), невротизмом, тривожністю і потенціалом реагування (негативні). Не було встановлено значущих кореляцій із тестом ціннісних переваг Г. Олпорта, Ф. Вернона і Г. Ліндзі та опитувальника життєвих цілей Ш. Бюлера [84; 266; 318].

Отже, незважаючи на малий обсяг опитувальника (20 пунктів), при факторному аналізі виділилися шість факторів, п'ять з яких (за винятком другого) добре інтерпретуються, корелюють із загальним показником усвідомлення життя. Результати, отримані при факторизації, дозволяють стверджувати, що усвідомленість життєзrealізування особистості не є внутрішньо однорідною структурою [170]. Отримані фактори (крім другого) можна розглядати як складові сенсу життя особи, диференціюючи їх на дві групи: а) власне смисложиттєві орієнтації – цілі життя, його насичення і задоволеність самореалізацією, котрі відповідно характеризують мету (майбутнє), процес (сьогодення) і результат (минуле); б) внутрішній локус контролю, з яким свідомість життєвих проявів тісно пов'язана та поєднує загальне світоглядне переконання в тому, що контроль можливий, і віру у власну здатність здійснювати такий контроль (образ Я). На підставі цих методичних кроків тест усвідомлення життєвих цілей (PIL) був перетворений у тест смисложиттєвих орієнтацій. У підсумку він має п'ять субшкал (*цілі у житті; процес життя*, чи його інтерес та емоційне насичення; *результативність буття*, чи задоволеність самореалізацією; *локус контролю – Я* (Я – господар життя); *локус – контролю – життя*, чи керуваність життям), що докладно описані в науковій літературі [167; 170].

Четвертою методикою в дослідженні ціннісних орієнтацій юних наступників у нашому проекті є опитувальник термінальних цінностей І.Г. Сеніна. Концептуально він ґрунтується на двох припущеннях: по-перше, що життєві сфери тією чи іншою мірою наявні у долі кожної людини, мають різний ступінь значущості, а, по-друге, що в кожній з них реалізуються амбівалентні для кожної особи бажання і прагнення як компоненти персоніфікованої спрямованості. Перелік термінальних цінностей респондентів на початку опитувальника містить 8 найменувань – категорій аксіосфери, які потрібно прорангувати, виходячи з

власного розуміння повноти реалізації їх в особистому житті [298].

Реальне життя людини дуже неоднорідне, на кожному її віковому етапі на передній план постають різноманітні стимульні засоби, мотиваційні спонукання, атитюди і ціннісні життєві орієнтири. Тому особистості доводиться активізувати власні психологічні характеристики і риси у різних за змістом видах діяльності, намагатися відігравати певну соціальну роль. За своєю подібністю (схожістю) всі ці особливості поєднуються у певні життєві сфери, серед яких найбільш типовими є такі: а) професійне життя; б) навчання й освіта; в) подружні стосунки; г) громадське життя; д) захоплення та хобі. Скажімо, термінальні цінності певною мірою виявляються в усіх вищенаведених життєвих сферах, кожна з яких через свою об'єктивність так чи інакше сприяє їх реалізації. Отож другим діагностичним мірилом нашого опитувальника є значущість для індивіда окремих життєвих сфер як дієвих джерел утілення конкретного набору термінальних (глобальних) цінностей.

Загалом конструкція опитувальника дає змогу респонденту відповісти на три головні питання: а) яка надвагома цінність переважає у житті даної особи?, б) яка життєва сфера найбільш значуща для неї?, в) у якій сфері переважають термінальні цінності, котрі реалізуються найповніше? Структура опитувальника така, що для діагностики двох основних шкал тесту використовуються одні і ті ж твердження. Вона дає змогу здійснювати аналіз одержаних даних не тільки щодо виразності кожної з термінальних цінностей та окремої її значущості у певній життєвій сфері, а й стосовно реалізації ціннісних установок на даному етапі становлення особистості.

Обробка результатів проводилася за допомогою таблиці-ключа, в якій у кожній клітинці зазначаються студентами найбільш імпоновані їм варіанти значущості вартостей. Сума прорангованих відповідей дає шкальну оцінку, за якою встановлюється вагомість пріоритетних цінностей і життєвих сфер для окремого студента та референтної групи в цілому. Інтерпретація групових результатів зводиться до визначення середнього показника респондованої групи за окремою таблицею.

Аналізований опитувальник дає змогу більш широко розглянути життєві установки особистості студента, враховуючи рівень його домагань і соціальну ситуацію розвитку. При порівнянні тесту І.Г. Сеніна з опитувальником М. Рокича одержані достовірні, взаємно перевірені дані щодо формування й подальшого розвитку ціннісно-нормативної сфери студентів-психологів [298].

3.2. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТЬОГО ПСИХОЛОГА

Формування аксіосфери – складний і тривалий процес, що передбачає наявність з боку дослідника наукового знання психологічних механізмів, які знаходяться у підґрунті функціонування ціннісних орієнтацій та умов їхнього розвитку. Вивчення психологічних особливостей формування системи вартостей доцільно вести з позицій сферного підходу (див. детально п. 1.4), що уможливує розгляд даного психологічного утворення як результату взаємодії суб'єкта зі світом з урахуванням усіх його оприявнень: як індивіда, особистості й універсума.

Система цінностей характеризується трьома аспектами – суб'єктивним, інтенційним та об'єктивним. До суб'єктивного можна віднести набуття життєвого досвіду в усіх сферах життя, самоаналіз і рефлексію, духовний розвиток, самопізнання, спогади й мрії. Іntenційний аспект ціннісних орієнтацій – це все задумане, помислене, поціноване, що загалом можливе у процесі взаємодії з довкіллям. Наприклад, гарні взаємини, життєвий комфорт, співчуття й співпереживання, взаємодопомога й взаєморозуміння, дружба і добро, суспільні інтереси і творчість. До об'єктивного аспекту аксіосфери відносяться здобуття матеріальних благ, побут, привілеї, слава й шана, культурне оточення. Але, зазвичай, найбільш об'єктивний аспект ціннісних орієнтацій характеризують загальнокультурні, екзистенційні вартості, сенс життя і сама людина як найвища цінність. Сюди ж можна віднести естетичні й релігійні вартості, котрі усвідомлюються при досягненні певного рівня самосвідомості, рефлексії і саморефлексії.

Система цінностей особистості (аксіосфера) розглядається нами на перетині мотиваційно-спонукальної та смислотворчої (когнітивної) сфер, основними характеристиками котрих є цілісність, структурованість, ієрархічність, взаємозумовленість і множинність опису. При цьому всі три системи, знаходячись у супідрядності, характеризуються такими специфічними особливостями як динамічність, самоорганізація і цілеспрямованість. Через неможливість виокремити певні формоелементи із загальної системи життєдіяльності доречно роз-

глядати всі сфери взаємодії людини зі світом у взаємозалежності і взаємодоповненні.

Соціальна психологія вивчає проблему ціннісних орієнтацій з погляду на їх спроможність спрогнозувати суспільну поведінку людей, котрі дотримуються певних принципів і правил вчинення [52; 117; 277; 403]. Загальна психологія досліджує проблему вартісної регуляції, закономірності її перебігу та наявні при цьому психологічні механізми взаємовпливу різноманітних підсистем в конституційній єдності особистості. Загалом численні дефініції базових цінностей можна оформити у дві основні парадигми: 1) абстрактно артикульовані концепції того, що найбільш бажане, емоційно привабливе, спроможне описати ідеальний стан буття людини (свобода, безпека, сенс життя, добробут та ін.); 2) конкретні уявлення, які відображають те, настільки особистісно привабливий модус поведінки чи дій (чесний, логічний, акуратний, пунктуальний тощо). Водночас цінності – вагомий аспект мотивації, а ціннісні орієнтації – суб'єктивні концепції вартостей або атитюдів (соціальних настановлень), що посідають одне з провідних місць в ієрархічній структурі регуляції діяльності особистості; це форма долучення суспільних цінностей до механізму діяльності й поведінки конкретної особистості [35; 62; 101; 133; 229].

Оскільки у цій роботі особистісні цінності обґрунтовуються як феномен усвідомлення життєвих орієнтирів, то в основі багаторівневої організації аксіосфери варто виокремити перш за все когнітивні процеси, котрі спричинюють адекватність світосприйняття, дають змогу осмислено взаємодіяти з довкіллям, характеризують зміст і межі утвердження суб'єктивної реальності. Рівень когнітивної складності відображає зміст особистісних конструктів – ціннісно-смыслових систем, за допомогою яких людина взаємодіє з об'єктивною дійсністю. Кожний такий конструкт поєднує в собі когнітивні, емоційно-мотиваційні й дієво-вольові компоненти життєдіяльності.

Формування і функціонування ціннісних орієнтацій має низку особливостей, котрі можна оформити у дволінійну модель регуляції поведінки: а) зумовленість з боку довкілля, зовнішніх умов, рівня розвитку культури, природних факторів і т. ін.; б) зі сторони самої людини, її бажань, пріоритетів, цінностей і сенсів, мотивів та інтересів. На кожному з цих рівнів зазначені аспекти трансформуються у той чи інший тип стосунків та відносин, а на рівні віддалених перспектив це припускає їхню субординацію й упорядкованість. У будь-якому

разі проектувальний рівень дії ціннісних орієнтацій характеризує осмислене ставлення до можливої діяльності, цілей, людей, передбачає спрямування на створення смислових (*семіотичних* за Г.О. Баллом [38]) настановлень.

Тож на підставі взаємодії структури ціннісних орієнтацій з чинниками зовнішнього чи внутрішнього спричинення їх формування можна говорити про суб'єкту спрямованість аксіосфери особистості (представленість у свідомості соціальних чи індивідуалістичних вартостей). При аналізі структурної організації ціннісної системи на основі виділення її провідних рівнів, ієрархічно організованих настановлень, значущих вартостей слід говорити про системний підхід у визначенні напрямків розвитку аксіосфери особистості для окреслення її цілісності. Таким чином, взаємозв'язок загального рівня розвитку вартісної системи та орієнтацій на цінності того чи іншого спрямування носить достатньо складний характер. Розвиток аксіосфери особистості повинен, ймовірно, визначатися вираженістю ціннісної спрямованості одночасно за всіма векторними напрямками, окреслюючи тим самим гармонійність свого формування і подальшого функціонування.

Крім свідомого (осмисленого) ставлення людини до дійсності, багаторівнева організація ціннісно-орієнтаційної системи особистості відображає її соціальне ество. Проте такий підхід, водночас, припускає наявність певних етичних стандартів, соціальних норм і моральних настанов, які є відображенням культури певного соціального страту, національної і релігійної належності, політичної системи та історичного моменту. Крім того, даний критерій відображає контекст ситуації (головно культурно-історичні умови) через *інтенціональність*, котра розуміється як феномен первинної смислоформуючої і цінніснотворчої спрямованості свідомості особистості на світ.

Такі концепти, як самосвідомість і самоідентичність, позначають суб'єктивну реальність, котра є смисловим полем особистості й основою для формування ціннісного ставлення до світу, аксіологічного світосприйняття з подальшою вартісною оцінкою власної життєдіяльності і навколишньої дійсності. Здатність людини актуалізувати різні змістовно-смислові грані суб'єктивних образів – показник її особистісного розвитку і, водночас, рівня фахової та індивідуальної ідентичності. Для різних вікових груп становлення ідентичності характеризується домінуванням цінності майбутнього або минулого,

при цьому відбувається перебіг часу життя з менш цінної його складової до більш вартісної, особисто значущої. Напрямок цього суб'єктивного перерозподілу часу пов'язаний зі ступенем реалізації життєвих смислів на різних етапах буття і наявністю перспективи особистісного самоздійснення.

Отже, когнітивна складова, самоідентичність і життєва перспектива знаходяться в неподільній єдності і зумовлюють ціннісне ставлення людини до навколишньої дійсності. Водночас останнє доречно розглядати в контексті конкретної життєвої ситуації, коли будь-яка її зміна може трансформувати характер взаємозв'язку між формотворчими компонентами цього ставлення.

Грунтуючись на вищеназваних аспектах організації аксіосфери особистості, опишемо її багаторівневу структуру (табл. 3.1), в якій пропонується опис системи ціннісних орієнтацій особистості за чотирма засадами – смисложиттєво-динамічним (становлення індивідуальності), структурним (розвиток особистості) і функціональним (організмичним) компонентами.

Основою даної типізації слугувала теорія О.Ю. Агафонова, котрий, розглядаючи людину як смислову модель світу, розташовує її на перетині чотирьох смислових сфер (когнітивна, соціальна, духовна, біосфера) [5]. Індивід володіє тілесністю, метою активності якої є виживання; суб'єкт – свідомістю, доцільність діяльності якої полягає у пізнанні; особистість – соціальністю, метою якої є адаптація; індивідуальності ж властива духовність, наскрізною засадою реалізації якої є творчість.

Найнижчий рівень в обстоюваній системі посідають біологічно спричинені вартості, які виникають на основі відчуттів і зумовлюють функціонування організму, реакції на фізичну дію довкілля. Тут смисли постають як неусвідомлювані медіатори біологічної адаптації організму до змін навколишнього середовища. У такий спосіб саме рівень біологічних значущостей багато в чому визначає первинну інтерпретацію відчуттів і є засадничим для виникнення потреб, стимулів і власне мотивів.

У подальшому елементарні цінності набувають суб'єктного характеру. А це означає, що вони починають відображати потребу сфери особистості і вирізнятися низькою когнітивною складністю. Особистісні конструкти являють собою або жорсткі стереотипні поняття, кліше, що охоплюють смисловий зв'язок декількох вартостей,

Таблиця 3.1

*Динаміка становлення системи цінностей особистості
в онтогенезі*

Рівні функціонування	Біологічне виживання	Освоєння предметної діяльності	Інтерактивний	Смисложиттєвий
Сфери реалізації	Індивід як організм	Суб'єкт	Особистість як соціальний індивід	Індивідуальність
Функції	Реакція на предметний світ	Первинна інтерпретація відчуттів, формування мотивів	Ціннісні орієнтації, інтерналізація ціннісних відносин. Інтеграція в нові умови навколишньої дійсності	Генералізація, систематизація вартостей, диференціація цінностей, ситуацій, цілей і досвіду в цілому. Інтенціональність
Наявність у структурі особистості	Перцептивна, афективна сфери	Потребо-мотиваційна сфера	Пізнавальна сфера	Ціннісно-смілова сфера
Рівень когнітивної складності	Відсутність конструктів. Наявність окремих елементів	Жорсткі конструкти, конкретизовані в персональні смисли	Гнучкі конструкти, що визначають категорії значущості, доцільності, вагомості	Складна, багаторівнева система конструктів, метаформи свідомості
Життєва перспектива	Мінлива, ситуативна локалізація в теперішньому часі	Взаємозв'язок двох тимчасових локусів (внутрішнього і зовнішнього) під впливом ситуації	Синхронізація смислів минулого, теперішнього і майбутнього в контексті ситуації	Безперервність між досвідом і майбутнім, зумовлена чинниками культури і перебігом власного розвитку
Ідентичність	Розпізнання власних запитів	Відчуття себе суб'єктом свідомих дій	Диференційна ідентифікація особистості	Індивідуація

або понятійну плутанину, тобто своєрідний “смысловий вінегрет”. У цьому випадку аксіологічні утворення характеризуються винятково ситуативністю, оскільки відображають динамічний процес реального задоволення потреб. Тимчасові рамкові умови окреслюються контекстом ситуації, змісли локалізуються або в теперішньому, або в недалекому минулому. Цим зумовлена й основна функція вартостей аналізованого рівня – забезпечити адаптацію індивіда до навколишніх обставин соціальної дійсності. Проте, через накопичені знання про об’єктивну реальність і суб’єктивні потреби, а також способи їх задоволення, зміслові зв’язки поступово генералізуються і набувають характеру особистісних цінностей, що дозволяє людині виділятися з довкілля і відчувати себе суб’єктом діяльних зносин зі світом.

Третій рівень – власне аксіосфера – стійке особистісне утворення, котре опосередковує всю життєдіяльність людини. На цьому рівні основна функція ціннісних орієнтацій полягає у входженні особи в нові умови соціального життя, їх певну взаємointegraцію. На відміну від адаптації, під якою здебільшого розуміється процес пристосування, котрий спрямований на підтримку життєдіяльності за певних обставин, інтеграція припускає активне усвідомлення і творчу реалізацію своїх можливостей у ситуативному просторі соціальної взаємодії. Вона спричиняє осмислене ставлення до своїх здібностей і соціальних ролей, інших людей і світу в цілому. Життєва перспектива на цьому рівні охоплює довгострокове планування, засноване на осмисленому ставленні до особистісного досвіду та об’єктивної дійсності. Природно, що особистісні конструкти тут мають системний характер, що припускає сформовану здатність узагальнювати, засновану на розрізненні процесу і результату діяння. Даний ступінь когнітивної складової змальовує наявність сприйнятливих конструктів і спроможність до “метаосмислення”, творчого і гнучкого підходу у розв’язанні життєвих задач.

Найвищий рівень даної системи відображає смисложиттєве ставлення людини до світу, яке передбачає досягнення цілісного сприйняття нею свого життя у багатоманітних взаємозв’язках з довкіллям. Тут цінності виконують функцію операціоналізації вартостей нижчих рівнів і постають як смисложиттєві орієнтації особистості. Як конструкти вони мають широкий діапазон і чітку структурну супідрядність, визначають ставлення людини до себе як до суб’єкта життя, а відтак повно ідентифікують Я, оптимізують життєдіяльність у цілому часопотоці.

У нормі, під впливом конкретних (іноді дуже жорстких) обставин,

людина вимушена змінити власну аксіосферу. Актуалізуючи у свідомості свій досвід (минуле), цінності теперішнього часу (елементи і явища дійсності) і майбутнього (нагальні або перспективні цілі), вона операціоналізує ціннісно-сміслові ставлення до дійсності, котре виконує функцію генералізатора окремих вартостей різних рівнів індивідуальної аксіосистеми у вищій – смисложиттєвий, цінніснотворчий, що впливає на головну життєву стратегію поведінки і знаходить відображення в усвідомленні та прийнятті сенсовності власного життя.

Отже, система цінностей особистості знаходиться в безперервному динамічному розвитку, уможливаючи в певних життєвих ситуаціях функціонування людини на різних рівнях самоактуалізаційного утвердження цієї системи. Ціннісно-сміслові утворення нижчих рівнів не зникають під час переходу людини на вищий щабель, а викристалізуються у складніші підсистеми, синхронізуючи тимчасові локуси і розширюючи межі суб'єктивної реальності, що й забезпечує розвиток як самої аксіосфери, так і особистості в цілому, включаючи контекстуальні зміни життєвої ситуації.

У загальному спрямуванні цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в рамках певних конкретно-історичних соціальних відносин, форм комунікації, а тому мають соціальний характер. Суспільні відносини – це та площа, де здебільшого збігаються цінності особистості та громади. Отож цілком слушно говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні вартості, які є відображенням відповідних відносин, що склалися у конкретному соціумі.

Соціологізаторський підхід у вивченні різних явищ, у тому числі і цінностей, довгий час був домінуючим. Для нашого дослідження більш доцільним є використання *феноменологічного підходу* до розуміння цінностей без будь-якої спроби їх абсолютизації. Це означає, що, будучи соціальними за своєю природою, цінності втілюються у структуру особистості, де відбувається їх розвиткова трансформація. Названий підхід є своєрідним методологічним інструментарієм, основу якого становлять сукупність вихідних концептуальних уявлень, цільових установок, психодіагностичних та психолого-технологічних засобів, які забезпечують більш глибоке, цілісне розуміння людського Я. Ціннісно орієнтована освіта реалізується через діяльність, метою якої є саморозвиток суб'єктів навчального процесу, розкриття їх внутрішнього творчого потенціалу.

Феноменологічний підхід дає змогу виділити два ціннісних рівні у структурі особистості – зовнішній і внутрішній. На першому знаходяться суспільні і культурні нормативи, що супроводжують суб'єкта від дня його народження. Іншими словами, людина входить у світ готових, усталених норм, що значною мірою визначають критерії її оцінок і поведінки. У цьому разі норма постає своєрідною соціальною характеристикою поведінки особистості, з якою цінності тісно пов'язані. Почасти вони навіть ототожнюються (коли мовиться про соціальні вимоги). Але норма є раціональним і формалізованим регулятором поведінки, який людина одержує ззовні – з традицій, морального кодексу, релігійних настанов, мовних правил, етикету поведінки, юридичного закону тощо. Люди вимушені підкорятися такій нормі, навіть якщо не розуміють її смислу, доцільності, відповідності власним інтересам. Цінність, навпаки, – це внутрішній, емоційно сприйнятий і чітко освоєний особистістю орієнтир поведінки. Саме тому *вартість* утверджується як власна *духовна інтенція*, а не надособистісний, відчужений регулятор поведінки.

Безсумнівно, що кожному доводиться стикатися з однаково потрібними регуляторами поведінки – зовнішніми (норми) і внутрішніми (цінності), які взаємодоповнюються і взаємокоригуються. Чи стане норма цінністю особистості, як відомо, залежить не тільки від неї самої, але й, насамперед, від типу культури, в якій функціонують зазначені аксіологічні підсистеми. У цьому контексті теоретизування доречно зауважити, що історичний перехід від традиційної культури до інноваційної, особистісно-креативної, різко змінив співвідношення ціннісного і нормативного механізмів регуляції поведінки – від домінування нормативного до переважання вартісного. Внутрішній ціннісний рівень або особистісні цінності – це вартості, які певним чином пройшли крізь свідомість особистості і стали її власними орієнтирами вчинення, а тому першочергово зачіпають проблему сенсу життя та сутності особистісної активності.

Загальна закономірність усвідомлення кожною людиною сенсу свого буття полягає в тому, що її ціннісне витлумачення вважається або ствердженням знайденого способу існування, або втіленням мрії про бажане, але поки що недоступне буття. У той же час спостерігається тенденція до пошуку “вічних цінностей”, породжуваних “загальнолюдськими” інтересами та ідеалами.

Умовою внутрішньої гармонії і всебічного розвитку особистості є становлення відповідної системи ціннісних орієнтацій у процесі цілеспрямованої діяльності і навчання. На наше переконання, нині зміст освіти, в умовах переоцінки вартостей у кризовому суспільстві, має забезпечувати не стільки засвоєння студентом професійних знань і навичок, скільки його особистісне зростання і розвиток, формування ціннісних орієнтацій і компетенцій, котрі сприяють особистісній самоактуалізації. Це особливо актуально, коли йдеться про підготовку до діяльності у системі “людина – людина”, де провідне місце повинні займати етико-деонтологічні аспекти, соціально-нормативні орієнтири поведінки і гуманістичне фахове спрямування.

Ідея створення “професійного профілю” (“портрету”) спеціаліста першочергово виникла у західній науковій школі для позначення найбільш значущих властивостей і рис-якостей фахівця певного професійного амплуа, які системно поєднуються у його суб’єктивній картині світу як в особистості задля оптимальної соціо професійної самореалізації. Здебільшого у структурній організації діяльності будь-якого фахівця виокремлюють мотиваційну, когнітивну, операційну, комунікативну та рефлексивну складові [337]. Крім того, зазвичай розмежовують два напрямки професіогенезу особистості: а) формування внутрішніх засобів професійної діяльності, що базуються на спеціальних знаннях, нормах, уміннях, навичках, мотиваційно-вольових ресурсах фахової діяльності, специфічних рисах характеру, здатностях до продуктивного спілкування, рефлексії, а також на адекватному індивідуальному стилі фахового самоствердження; б) привласнення зовнішніх (суто соціальних) засобів профдіяльності, що супроводжується накопиченням чітких нормативних регуляторів, притаманних певному фаховому співтовариству, освоєння інструментарію професійності, відповідних методів, форм, технік і засобів здійснення практичної діяльності. Очікуваний результат професіогенезу – досягнутий людиною спрограмований рівень професіоналізму, тобто її фахової компетентності й особистісної зрілості. Остання характеристика є інтегральним утворенням і містить особистісний, соціальний, діяльнісний і оцінний компоненти.

Для конкретизації вимог до фахівця певного амплуа застосовується професіограма – комплексний, систематизований і всебічний опис об’єктивних характеристик професії, що розкривають зміст спеціалізованої діяльності та сукупність вимог до індивідуально-психоло-

гічних особливостей самої особистості. Однією зі складових професіограми є психограма, що містить повний опис власне психологічних характеристик та професійно важливих, значущих особистісних рис-якостей фахівця.

Принципи професіографії сформулював К.К. Платонов. Основними з них є комплексність (системність), цілеспрямованість (послідовність), особистісний підхід (індивідуальна спрямованість), надійність (емоційна стійкість в умовах перешкод), диференціація (здіяння різнопланових спеціалізованих умінь і навичок), типізація (об'єднання і групування професійних запитів), перспективність (прогностичність) і реальність (об'єктивність) [251]. Отже, професіограма – це узагальнена модель успішного фахівця у певній галузі, що окреслює науково обґрунтовані вимоги і нормативи до особистісних рис-якостей професіонала, котрі дозволяють йому ефективно виконувати спеціалізовані завдання.

Професійна діяльність психолога слугує чинником переосмислення та оновлення загальнолюдських цінностей. Саме через його персональну причетність до внутрішнього світу інших зреалізуються цінності гуманізму, толерантності, альтруїзму, творчості. Професійний онтогенез, залежно від досягнень та успіху у професійній діяльності, слугує своєрідним підсилювачем ділової мотивації та особистісного розвитку. Таким чином, вважаємо за потрібне виділення особистісного компонента психологічної готовності до професійної діяльності майбутнього психолога як системотворчого. Він проявляється в індивідуально-характерологічних особливостях майбутнього психолога як суб'єкта діяльності й визначається змістом і спрямованістю системи його смисложиттєвих цінностей.

Різні аспекти практичної діяльності фахівців, які працюють у системі “людина – людина” одержали опрацювання у роботах І.В. Дубровіної, М.О. Амінова і М.В. Молоканова, В.Ю. Большакова і багатьох інших авторів [74; 254; 305; 337; 387]. До специфічної характеристики професії психолога, який готовий продуктивно працювати з людьми, котрі відмінні від нього за освітнім і культурним рівнями, національністю, політичним і релігійним переконаннями, треба віднести щонайперше потребу приймати і поважати інші погляди на світ, не втрачаючи при цьому власної індивідуальності.

Професійно спрямовані особистісні риси-якості фахівців психологічного фаху найбільш повно були розкриті відомим вітчизняним

дослідником Л.І. Уманським, який виділяв найвагоміші: практичний розум, психологічний такт, суспільна енергійність, вимогливість, критичність, організаторські здібності. Практичний розум має такі прояви: 1) адекватний розподіл обов'язків у колективі з урахуванням індивідуальних особливостей людей; 2) швидка орієнтація в ситуаціях, що вимагають практичного застосування знань і вмінь; 3) здатність вміло мотивувати, знаходити шляхи та способи зацікавити людей справою; 4) облік взаємин, особистих симпатій і антипатій, психологічних розбіжностей при утворенні колективу; 5) високий рівень прагматичного застосування знань і навичок 6) тенденція вирішувати практичні питання крізь призму наявних людських можливостей [394].

Психологічний такт виявляється в: 1) почутті міри та меж у взаємодіях з людьми; 2) мовній адаптації до різних характерів людей, відсутності "мовного шаблону" і грубого пристосування, використанні доцільних мовленнєвих засобів; 3) персоніфікації спілкування з людьми залежно від їх стійких індивідуально-психологічних особливостей; 4) відчутті ситуації; 5) обліку зовнішніх обставин, що впливають на міжособові взаємини; 6) чуйності, уважності, співчутті у відносинах з іншими; 7) простоті, природності спілкування, здатності залишатися самим собою у стосунках з довкіллям, відсутності удаваності, зашореності в поведінці; 8) почутті справедливості, критичності підходу до респондентів, здатності показати й довести свою об'єктивну позицію. Тож тактовність першочергово виявляється в комунікативних рисах-якостях фахівця, що забезпечують ефективність психологічного впливу на клієнта. Найвагоміші з них: соціабельність, товариськість, емпатійність, експресивність, рефлексивність, сформованість вмінь міжособистісної взаємодії й організації комунікативного простору [Там само].

Суспільна енергійність формовиявляється у наступних показниках: 1) емоційному впливі, що проявляється у формах мовлення: акцентованому членуванні фрази, інтонації, наголосах, паузах; 2) вольовому спонуканні, зреалізованому у вербальній, мімічній і пантомімічній формах; 3) здатності впливати на інших людей, справу, події; 4) вправному переконанні довкілля словом і справою, вмінні показати причинний зв'язок явищ, довести логічну послідовність доцільності використання певних методів сумісної діяльності; 5) впевненості у своїх силах, можливостях, оптимізмі, бадьорості духу; 6) здатності правильно й швидко орієнтуватись у ситуаціях вибору і приймати об'єктивне, зважене і вірне рішення.

Вимогливість упредметнюється в: 1) рішучості у пред'явленні вимог до респондентів, безапеляційність суджень і тверджень; 2) усталеності висунутих вимог; 3) лабільності і творчих запитах у вирішенні питань залежно від конкретної обстановки і локальних завдань; 4) категоричності глобальних вимог; 5) індивідуалізації вимог залежно від психологічних особливостей довілля. Критичність має низку індикаторів: 1) рефлексивна спостережливність як уміння побачити й виділити недоліки чи переваги; 2) об'єктивність бачення ситуації; 3) легкість і прозорість аналізу; 4) логічність і аргументованість критики; 5) прямота, сміливість висловлень; 6) глибина й істотність критичних зауважень; 7) сталість висловлень; 8) доброзичливість критики.

Загальноорганізаційні здібності конкретизуються в ефективному виконанні окремих функцій психологом-практиком: а) здатності до цілепокладання і спроможності уможлядно прогнозувати кінцевий результат; б) умінні формулювати, генерувати локальні (проміжні) цілі, визначати їх пріоритетність, виділяти найістотніші з них; б) спроможності рефлексивно оцінювати проміжні результати, поетапно наближатися до виконання глобального завдання взаємодії з клієнтом. Тож найсуттєвішою ознакою формовияву організаторських здібностей є передбачення (прогноз) і планування, які полягають в умінні вгадати розвиток подій, в результаті чого вибудовувати стратегію психолого-практичної роботи [387].

У дослідницьких розвідках Л.І. Уманського наскрізним питанням постає свідомісна і ціннісно-орієнтаційна зрілість особистості психолога, який рефлексивно спроможний осягнути всі тонкощі своєї професії та містить: 1) уявлення про професійні домагання (ціннісно-мотиваційний аспект фаху); 2) осягнення віддаленої професійної мети (цільова установка), узгодженої з іншими життєвими цілями (сім'я, рівень матеріального добробуту та ін.); 3) окреслення найближчих професійних цілей (як етапів і шляхів досягнення глобальної мети); 4) віднаходження альтернативних, інваріантних методів, способів-дій роботи над собою у професійному зреалізуванні; 5) усвідомлення усіх тонкостей психологічного фаху; 6) знання своїх особистісних рис-якостей і можливостей професійного самозростання; 7) підготовка і реальні дії-засоби у досягненні фахового самовдосконалення [394].

За умов формування нових механізмів професійної діяльності людям треба працювати по-новому, пристосовуючи всі аспекти виробничого процесу до мінливої ситуації. Тому одне з головних

завдань ефективного діяння – пошук таких способів їх реалізації, котрі б забезпечували активізацію людського потенціалу в суспільно продуктивному – унормованому і, водночас, вартісному – напрямках.

Традиційно типологія фахових особливостей особистості психолога-практика заснована на виділенні основних консультативно-терапевтичних парадигм, у котрих він задіяний та від яких залежить його рівень професійної компетентності. Подібний підхід використовується як у нас, так і за кордоном, однак існують деякі інваріанти у поглядах різних дослідників. Зокрема, відомий британський психолог Р. Нельсон-Джоунс виокремлює п'ять *психологічних парадигм*: гуманістичну, екзистенційну, психоаналітичну, бігевіоральну та когнітивну; М.А. Гуліна – психоаналітичну, когнітивно-поведінкову, гуманістичну та еклектичну моделі психологічної практики. Вітчизняні психологи Д.О. Леонт'єв, О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Ф.Ю. Василюк та інші обґрунтовують чотири основні *напрямки практичної психології*: гуманістичну, психодинамічну, когнітивно-поведінкову і трансперсональну [406]. Та зазначені типологічні парадигми спрямовані першочергово на результуючий аспект діяльності фахівця-психолога, а відтак повною мірою не враховують його *особистісний аксіопсихологічний потенціал*, який є показником становлення саме ефективного спеціаліста у загальному контексті його безперервного самовдосконалення.

Тож наступним кроком на шляху до розуміння *аксіопсихологічного впливу* на становлення професіонала-психолога є дослідження З.С. Карпенко, в яких авторка зазначає, що такий поступ можливий лише у паритетній єдності розгортання суб'єктності (у тому числі й духовності) і рівнів формування смислових диспозицій особистості [126, с. 89-91]. У зв'язку з цим висновуємо, що оволодіння особою своєю *ціннісно-смисловою сферою* означає її прийняття, усвідомлення і подальше діяльнісне застосування, котрі функціонують як *механізм самовизначення* особистості, результатом якого є трансформація особистісних смислів у ціннісні орієнтації, що становлять найвищий рівень диспозиційної регуляції поведінки. В аксіосфері професіонала-психолога втілюється *смислотвірна ідея*, що визначає його буття як окультуреної людини загалом і конкретного, одиничного людського суб'єкта внутрішнього психодуховного змістовлення.

Онтофеноменальний вимір особистості психолога виявляється в досягненні ним певного рівня психокультурного розвитку, що спря-

мовує ідеальні уявлення про соціальне життя на внутрішній світ Я людини, а також так чи інакше пояснює і прогнозує її поведінку, діяльність, учинки. *Тож особистість в онтофеноменальному аспекті – це соціопсиходуховна інстанція людини*, функціями якої є виокремлення себе з оточення, самоспричинення внутрішньої і зовнішньої активностей, самовираження та саморозвиток у цілісному життєполюсі повсякдення, активне переживання у часі і просторі своєї ситуаційної екзистенції [361].

Самовизначення людини – свідомий акт вияву й утвердження власної позиції у багатопроблемних обставинах різноманітної соціальної взаємодії. Особливими його формами, крім суто особистісного, є професійне та групове самовизначення [238], фахова спрямованість як інтегральне психодуховне явище, котре характеризує персонологічну готовність наступника до вибору ним майбутньої професії та до занурення у сферу діяльності, що найповніше відповідає його особистісним рисам. Професійна спрямованість фахівця-психолога – складноорганізоване психологічне утворення, що охоплює діяльнісно-рольовий (знання, норми, уміння, навички, цінності) та особистісний (найважливіші риси-якості) аспекти та забезпечує успішність його діяльності у системі “людина – людина” [117].

Часопростір, зміст та атмосфера професійної діяльності психолога закономірно стимулює його розвиток як особистості, а відтак і збагачує систему персональних цінностей переважно через задіяння його в нові соціальні зв’язки, міжособистісні стосунки, вибір стратегій і тактик фахового самовдосконалення. Аксіопсихологічні орієнтири суб’єкта виявляються, закріплюються й коригуються на шляху до професійної майстерності, котра, зі свого боку, відграновує світоглядні і суто ціннісно-сміслові орієнтири.

Із середини 80-х років минулого століття ведуться активні дослідження (західна наукова парадигма), спрямовані на створення *моделі ефективного практичного психолога* та на аналіз структури його діяльності. Термін “ефективний спеціаліст” першочергово виник у західній доктрині для позначення найбільш значущих властивостей і рис фахівця певного професійного амплуа, які системно поєднуються у його суб’єктивній картині світу як в особистості задля оптимальної (головно акмеологічної чи екзистенційної) соціальної або ділової самореалізації. У підсумку в структурній організації діяльності практичного психолога здебільшого виокремлюють *мотиваційну*,

когнітивну, конативну (діяльнісну), комунікативну та рефлексивну складові [74; 239]. Практикування у сфері психології як особливий царині суспільного виробництва закономірно висуває низку вимог до психолога як суб'єкта, особистості та індивідуальності. Щонайперше вкажемо на: а) *позиційні*, що пов'язані із його місцем і роллю у загальній функціональній структурі соціально-виробничих процесів і регламентують основні напрямки та цілі повсякденної діяльності; б) *діяльнісні*, що зорієнтовані на виконання основного завдання його практичної роботи – надання психологічної допомоги клієнту; в) *особистісні*, що спричинені особливим змістом і характером суб'єкт-суб'єктної та міжособистісної взаємодії психолога з клієнтом [117]; г) *рефлексивні*, що вимагають його постійного самозвітування про ефективність своїх дій, роботи, вчинків.

Готовність психолога до професійної діяльності – це завжди цілісне психосоціальне утворення, що інтеріоризоване у його свідомість самим формозмістовим перебігом процесу фахового становлення. Так, у структурі цілеспрямованого формування психологічної готовності психолога-практика до фахової діяльності, професор М.І. Томчук [330, с. 44-45] виділяє кількарівневу організацію, котра має: 1) *психофізіологічний* рівень, що забезпечує належний психоемоційний стан налаштованості на виконання професійних завдань, змобілізованості вітакультурних ресурсів психолога, його сподівань і впевненості в успіху власних діянь; 2) *особистісний* – актуалізацію загальних і спеціальних здібностей та професійно значущих рис-якостей як суб'єктивного потенціалу на шляху оптимізації формозмістового перебігу конкретного психологічного практикування; 3) *ціннісно-смісловий* – внутрішнє спричинення такого практикування головно через сформовані диспозиції, установки, домагання, взаємозалежність біологічних, соціальних, екзистенційних і духовних потреб, смислових полів та світоглядних універсалій; 4) *духовно-самореалізаційний* – спонтанно-креативне самопродукування свого богоподібного людського єства у його найвищих психодуховних формовиявах – у любові, свободі, віруванні, відповідальності, творенні, коханні та ін.

Вищезазначене дає підстави характеризувати професійну готовність психолога, по-перше, як *категорію теорії діяльності*, що вказує на його цільові, змістові, функціональні та суто особистісні характеристики, важливі для успішного її виконання; по-друге, як *концепт професіогенезу*, що вказує на досягнення ним певного рівня професіо-

налізації та компетентності на відповідному рівні володіння майстерністю практикування; по-третє, як *теоретичну модель професійної освіти*, що відображає мету, форми, засоби і сукупний результат початкових етапів професійного становлення психолога і визначає якість навчання певного освітньо-кваліфікаційного рівня (бакалавр, спеціаліст, магістр, кандидат і доктор наук).

Розвиток компонентів психологічної готовності (серед яких виділяємо особистісний, когнітивний, емоційно-вольовий, особистісно-інтерактивний та рефлексивний), який відбувається протягом професійної підготовки психолога, зазвичай нерівномірний, тому що окремі його компонентні ланки здатні виконувати компенсаторну функцію, визначаючи тип та рівні вказаної готовності до уможливлення ефективного фахового повсякдення [74]. Скажімо, *особистісна* готовність – це така система психологічних властивостей, що зумовлює досягнення адекватного вимогам професійної діяльності результату, який є похідним від високого рівня розвитку особистісної зрілості фахівця, *когнітивна* – сукупність спроможностей і рис, що характеризує високий інтелектуальний потенціал, у тому числі й соціальний інтелект, *емоційно-вольова* – актуалізаційний ресурс емоційно-афективної складової особистості, включаючи й емоційний інтелект, *інтерактивна* – діяльні уможливлення її соціально-психологічної зрілості, *рефлексивна* – здатність особи самозвітувати про процес і результати своїх стосунків з іншими, світом, самою собою.

Українські науковці Н.В. Чепелева та Н.І. Пов'якель запропонували узагальнену модель особистості психолога-практика, що охоплює: 1) позитивну мотивацію до майбутньої професії та професійне цілепокладання; 2) розвинену особистісну рефлексію; 3) сформовані творчі вміння фахівця, що дають йому змогу успішно розв'язувати нестандартні психологічні проблеми; 4) когнітивну компетентність і наявність знань про себе та інших; 5) розвинений практичний інтелект, соціально-когнітивні й комунікативні вміння; 6) толерантність до фрустрації та високу працездатність; 7) спроможність до професійної самореабілітації та саморегуляції [253; 387]. Вочевидь окреслена модель характеризується еkleктичністю в наборі засадничих психодуховних властивостей-рис кваліфікованого психолога прикладного спрямування. Так, виникає питання стосовно того, чому до цього переліку не потрапили такі, не менш важливі для професійної зрілості, його особистісні риси-якості як емпатія, емоційна стійкість, само-

актуалізація чи діяльновчинкова майстерність? Проте головне, що залишається тут не визначеним – це принципи і критерії відбору інтегративних особистісних рис ціннісно і практико зорієнтованого психолога.

Отож специфіка фахової діяльності психолога-практика припускає наявність відповідних, професійно важливих рис, описуваних у роботах зарубіжних і вітчизняних психологів, зокрема О.О. Бодальова, О.Ф. Бондаренка, Р.Б. Кеттела, К.Р. Роджерса, К.А. Рамуля, А.В. Серого [54; 56; 274; 305; 335]. Виходячи з аналізу наукових джерел, до значущих рис психолога можна віднести здатність до емпатії і доброзичливе ставлення до інших, комунікабельність, незалежність, креативність, флексибільність (варіативність, лабільність, гнучкість), інтенціональність, автентичність, соціальний інтелект, позитивну Я-концепцію, рефлексію і соціально спрямовану аксіосферу як основу онтофеноменального вияву ціннісно-екзистенційного зорієнтування особистості.

Особливої значущості для практичного психолога набувають вищі морально-етичні цінності, які відіграють провідну роль у формуванні так званого “деонтологічного менталітету” цілої професійної групи [56, с. 64-65]. Проведене дослідження системи ціннісних орієнтацій студентів-психологів виявило одночасну спрямованість на цінності-цілі професійної самореалізації: активне діяльне життя і цікаву роботу, які зреалізуються за допомогою інструментальних цінностей схвалення інших людей і цінностей безпосереднього світовідчуття. Переважання цих вищих цінностей в індивідуальній ієрархії утворює базове підґрунтя професійної системи цінностей *ефективного психолога*. Та повноцінне дослідження процесу становлення і стабілізації психічних утворень особистості студента не може обмежуватися виключно аналізом продуктів пошукової діяльності, а має враховувати сукупність структурно-динамічних властивостей людини, що стає можливим лише за умови залучення до предмету дослідження досить значної кількості змінних, передовсім таких, як статус особистості, характер її цінностей, середовища перебування та ін.

Терміном “професіоналізм” у сучасній літературі позначають сукупність елементів, які відображають високу продуктивність фахової діяльності, володіння суб’єктом діяльності певною системою знань, умінь і навичок [354]. Поняття *професіоналізму* може трактуватись у двох сенсах: а) нормативному (сукупність особистісних

характеристик суб'єкта, необхідних для успішного виконання роботи), б) реальному (оволодіння людиною низкою необхідних психологічних рис). Визначаючи професіоналізм як якісну характеристику суб'єкта діяльності у системі “людина – людина”, Н.В. Кузьміна виділяє три його загальні ознаки: а) наявність спеціальних знань про цілі, зміст, об'єкт і засоби діяльності; б) оперування спеціалізованими вміннями на всіх етапах здійснення конкретних операцій; в) фахові особистісні характеристики, що дозволяють найбільш ефективно здійснювати процес діяльності й одержувати очікувані результати [74]. В.О. Слассьонін виділяє наступні загальні риси-якості справжнього професіонала: а) життєстійкість (стресова стійкість), б) швидка адаптація в новому соціальному середовищі, в) високий рівень особистісних домагань (вимог до себе) [308]. Дж. Равен у своїх дослідженнях підкреслює важливість таких фахових характеристик як: а) дієвість, ініціативність і заповзятість спеціаліста, б) масштабність мислення, в) готовність до вирішення нестандартних проблем, г) вміння спілкуватися з людьми [74].

Сьогодні у сфері фахового становлення особистості все більше застосовується термін “компетентність”. Якщо раніше кваліфікаційна характеристика спеціаліста передбачала тільки перелік знань, певних умінь і навичок, то зараз до неї додаються компетенції як характерологічні складові особистості. У вітчизняних дослідженнях компетентність розглядається як властивість або сукупність рис-здатностей фахівця, що практично забезпечують виконання фізичних, психічних та духовних вимог до певної професії. Професійна компетентність розуміється як інтегральна характеристика особистісних якостей фахівця і передбачає наявність певного рівня обізнаності, масштабності поглядів і переконань, цінностей, суспільних домагань, які в сукупній єдності сприятимуть досягненню цілей конкретного виду діяльності. Вона також трактується як сукупність компетенцій (системне утворення), наявність знань та досвіду, необхідних для ефективної діяльності в конкретній предметній сфері [387]. Компетенція ж тлумачиться через спроможність фахівця вирішувати певний клас професійних завдань або як формально описані вимоги до особистісних, професійних рис спеціаліста. Згідно з європейською системою кваліфікацій, поняття “професійна компетентність” містить наступні складові (див. **рис. 3.2**).

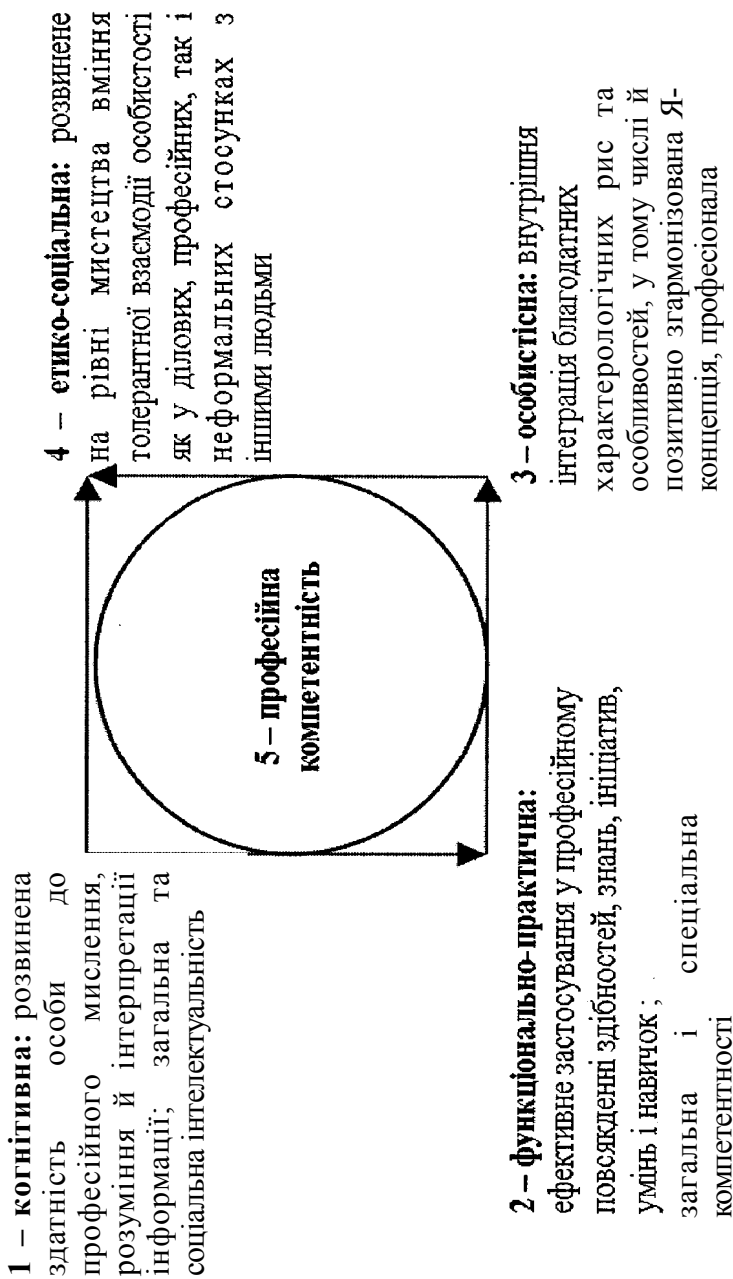

Рис. 3.2. Складові професійної компетентності

Тобто компетентність розуміється як інтегративне поняття і виражає здатність людини самостійно застосовувати в конкретному контексті різні елементи знань і умінь з подальшим їх ефективним застосуванням у професійній діяльності, особистому духовному збагаченні і трансляції власної культури у суспільство. Освоєння певного рівня компетенцій розглядається як здатність використовувати і поєднувати власні здобутки і фахові спроможності залежно від мінливості вимог до конкретної ситуації, проблеми чи задачі. Компетентність також охоплює наступні сфери професійного знання: 1) предметну (понятійне, теоретичне, академічне знання і його розуміння); 2) діяльну (практичне й оперативне застосування знань у конкретних ситуаціях); 3) прогностичну (знання як невід’ємна частина способу мислення з урахуванням соціальної значущості і наслідків їх застосування) [387].

Серед вимог до компетенцій фахівця з психології виділяють: загально-професійні та спеціалізовано-професійні. До головних загально-професійних належать: а) здатність використовувати знання, уміння й навички в галузях теоретичної і практичної психології; б) спроможність планувати та реалізовувати відповідні заходи у сфері соціально-психологічної підтримки та допомоги; в) здатність до плідної комунікації у професійній сфері, навички роботи в команді та деякі інші. Слід зазначити, що особливе значення мають гармонійно збалансовані особистісні складові: інформаційна, комунікаційна та культурна, які розглядаються як категорії у формуванні фахівців соціально-психологічного спрямування [240].

Сучасні вимоги до спеціаліста соціогуманітарного профілю покликані насамперед оптимізувати взаємодію фахівця і суспільства, вимагають від нього високого рівня компетентності і певного набору спеціалізовано-професійних рис-якостей. Такими вимогами до психолога-практика є: а) готовність до постійної самоосвіти, модернізації фахової кваліфікації, високого рівня комунікацій, дій у нестандартних ситуаціях; б) здатність до прийняття відповідальних рішень, критичного мислення, самоуправління поведінкою і діяльністю; в) навички роботи з різними джерелами інформації (безпосередній контакт з клієнтом, його родичами і близьким та професійним оточенням); г) ефективна поведінка в умовах дії стресогенних факторів, у середовищі непорозумінь чи певної міри недовіри з боку клієнта тощо [253].

Професіоналізм фахівця системи “людина – людина” змістовно розглядається як покликання, пов’язане з успішною, ефективною і продуктивною діяльністю, що формується у єдності його стилю життя, фахових взаємин з довкіллям, самоосвіти і психокультури. Акмеологічний підхід вбачає у сформованості соціокультурного компонента, в основі якого лежить ціннісне зорієнтування і зрілість особистості, головну складову професіоналізму, від якого причинно залежні й інші сторони самоплекання суб’єкта: його погляди, установки, переконання, домагання, світогляд, духовні запити тощо [354].

Розвиток професійно значущих рис та аксіосфери студентів здійснюється у процесі відповідної професійної підготовки і базується на принципах опанування фахової ідентичності. Основний акцент у психологічній освіті сьогодні робиться на розвиток таких професійно значущих рис як індивідуальна і культурна емпатія, інтенціональність та автентичність, а також на створення можливостей особистісного зростання і самовдосконалення. Формування найважливіших для психолога професійних рис здійснюється завдяки розвитку соціальної рефлексії (усвідомлення індивідом того, як його сприймають й оцінюють співрозмовники, як він розуміє інших шляхом роздумів над собою, а також самопізнання внутрішніх актів і психічних станів), інтернальності і комунікативної компетентності. Їх регулярний прояв перебуває у підґрунті набутої системи професійних цінностей студентів.

Водночас основним каналом, що дозволяє задіяти психологічні механізми і чинники у формуванні вищого рівня системи ціннісних орієнтацій, є створення умов для усвідомлення у процесі міжособистісної взаємодії меж внутрішньої свободи, що сприяє ідентифікації студентів із своєрідним еталонним суб’єктом своєї майбутньої спеціалізованої діяльності. Професійна ідентифікація – це необхідна умова професійної самосвідомості, яка передбачає прийняття провідних фахових ролей, цінностей і норм, котрі спонукають студента до ефективної практично-пошукової діяльності. Професійна самоідентичність формується через рефлексію навчально-дослідницьких інтересів, цілей, очікувань, дій, досягнень, результатів діяльності, власних рис-якостей, які становлять потенціал майбутнього професіонала.

Формування самоідентифікації психолога передбачає усвідомлення особою своєї соціальної ролі, розуміння очікувань соціуму щодо професійних функцій та результативності роботи. Саме тому прийняття позитивної мотивації оволодіння професією психолога, усві-

домлення значущості самопізнання може допомогти студентам у визначенні життєвих цілей, пошуку шляхів їх реалізації. Базовими принципами навчання в даному випадку є створення умов для саморозвитку юних наступників, оптимізація процесу їхнього професійного самовизначення через ототожнення з функціями майбутньої професії, стимулювання самоплекання і співтворчості.

3.3. СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АКСІОСФЕРИ ІЗ ФАХОВИМ САМОВИЯВОМ ПСИХОЛОГІВ-ПРАКТИКІВ

Соціо професійна орієнтація особистості – основа самопроекування нею свого майбутнього життєвого шляху і, водночас, початковий етап формування її фахової позиції. Це зумовлено тим, що процес професійного становлення особистості має розглядатися з урахуванням специфікації змін тієї дослідницької сфери, у яку прогнозується її задіяння, оскільки вона являє собою систему, котра проектує на об'єкт майбутньої діяльності свої властивості і риси-якості.

Професійне спрямування особистості – це властивість свідомості, яка виявляється у її стійкому прагненні активно займатися певною фаховою діяльністю, вдосконалюватися й самореалізуватися в ній. Безумовно, та чи інша спрямованість характеризується інтенсивністю, стійкістю, широтою і певною повнотою прояву. Зокрема, інтенсивність тут пов'язана з емоційним схваленням форм долучення людини до певної діяльності, стійкість – це передусім тривалість і самозбереження внутрішнього спонування, що актуалізує коло її інтересів, яке фіксується у широті й розмаїтті поглядів, рівень феноменального прояву спрямованості вказує на високу чи низьку громадську активність, прагнення до благополучного співжиття у групі чи колективі.

Характеризуючи спрямованість через феноменальні канали формовивів, передусім маємо на увазі потреби, інтереси, переконання і світогляд. Так, будь-яка свідома регуляція поведінки, дії, мислення і почуття визначається певними потребами-прагненнями, що є джерелом психічної активності й самоактивності особистості. Професійна спрямованість – це чітке розуміння і внутрішнє прийняття нею цілей і завдань, завжди специфічної за змістом, формами і функціями, фа-

хової діяльності, а також суголосних із нею інтересів, настановлень, поглядів, переконань, світоглядних орієнтирів, ідеалів.

Професійна спрямованість – складноорганізоване психологічне утворення, що охоплює діяльнісно-рольовий (знання, норми, уміння, навички) та особистісний (відповідні риси-якості) аспекти, забезпечуючи тим самим успішність фахової діяльності особистості. Тут науковці розмежовують передусім когнітивний, спонукальний, комунікативний, конативний, моральний і рефлексивний компоненти. Суть когнітивного компоненту становить розумово осягнута ідейність людини, її схильність до розвитку мислення й накопичення знань, що спричиняє її інтелектуальний саморозвиток, спонукальний полягає в бажанні особи оволодіти професійними навичками, техніками й інструментарієм ефективного виконання роботи та у зреалізуванні цього бажання; комунікативний містить засновану на знаннях і чуттєвому досвіді здатність фахівця орієнтуватись у ситуаціях міжособового спілкування, розуміти мотиви, стратегії поведінки інших; конативний – це завжди здійснення певної наступності вчинкових дій, виконання певної роботи; моральний постає на перетині ціннісної і соціальної сфер, актуалізація яких призводить до системної єдності власних (внутрішніх) домагань і професійних (зовнішніх) запитів (див. [358]).

Для успішного виконання фахової діяльності людина повинна володіти низкою характеристик, які в науковій літературі одержали назву *професійних якостей особистості*. У процесі привласнення знань і подальшого практикування психосоціальні риси-якості поступово удосконалюються, утворюючи самостійну підструктуру аксіодеонтологічного особистісного бачення себе як професіонала. Найбільш відома класифікація рис-якостей Р.М. Стогділла містить такі особистісні характеристики: домінантність, упевненість у собі, емоційна стабільність, стресостійкість, креативність, прагнення до досягнень, заповзятість, відповідальність, надійність у виконанні завдань, незалежність, товариськість (див. [247]).

В.Д. Шадриков [391] під професійними якостями розуміє індивідуальні риси суб'єкта, що впливають на ефективність діяльності й успішність освоєння ним окремих операцій і дій, до яких відносяться загальні і спеціальні здібності. Автор вважає, що фахові якості – це ті внутрішні чинники, котрі трансформують зовнішні умови і вимоги до роботи, а їх розвиток є детермінуючим фактором життєдіяльності в цілому. Воднораз існує визначення професійних якостей як окремих

динамічних властивостей особистості, причому у єдності з її психічними й психомоторними рисами та фізичними особливостями, що відповідають вимогам певної професії та сприяють успішному оволодінню нею.

Професійні риси-якості – це один із найважливіших чинників фахової придатності, що характеризує не лише певні здібності особистості, а й її структурну організованість, котра вдосконалюється у процесі навчання і практичної діяльності. До слова, А.В. Карпов тлумачить професійні властивості як індивідуальні особливості суб'єкта діяльності, що необхідні й достатні для їх реалізації на нормативно заданому рівні та значущо й позитивно корелюють хоча б з одним (або декількома) результативними параметрами – якістю, продуктивністю, надійністю. А.К. Маркова стверджує, що професійні риси-якості, з одного боку, є передумовою фахової діяльності, з іншого – самодетермінуються, самовдосконалюються, шліфуються під час будь-якого усвідомленого практикування.

Професійне спрямування змістовно розглядається як покликання людини, пов'язане з успішною, ефективною і продуктивною діяльністю, що формується у єдності її стилю життя, фахових взаємин з довкіллям, самоосвіти і психокультури. Розробка методів визначення, оцінки й прогнозування професійного спрямування як сув'язь важливих психофізіологічних, особистісних й інших індивідуальних особливостей (рис-якостей) фахівця уможливорює застосування теоретико-методологічного аналізу ефективності його спеціалізованої діяльності. Причому діагностика цих особливостей у сфері професійного становлення повинна охоплювати принаймні чотири процедури: 1) дослідження особистісної спрямованості, яка виявляє цілісну систему професійних орієнтирів (домагань) особистості; 2) поліметричне розпізнавання процесів і рівнів психосоціального розвитку, що у взаємодоповненні визначають скерованість і вмотивованість професійної діяльності; 3) дослідження цільових домагань, рівнів свідомості й самосвідомості фахівця; 4) післядійове переосмислення й оцінка поведінки і професійної діяльності.

Загалом професійне спрямування залежить від системи особистісних характеристик, які продукують успішність в оволодінні та здійсненні спеціалістом конкретних видів діяльності. Професійні риси-якості – це соціально зумовлені й суспільно значущі особливості фахівця, притаманність яких є нагальною потребою сучасного бачення

тієї чи іншої професії. Їх формування – динамічний процес постійного віднаходження новітніх форм удосконалення діяльності, карбування фахівцем власної майстерності. Усталена система професійних домагань є не тільки визначальним маркером ефективності діяльності, а й необхідною передумовою гармонійного розвитку особистості. Структурним компонентом професійного самовдосконалення є наявність обґрунтованого уявлення про основні запити професії, способи і методи фахової діяльності і перспективи професійного зростання. Планування фахового становлення узгоджується з особистісною спрямованістю та постає в образах і уявленнях людини про бажаний спосіб життя, соціально-професійний статус та шляхи і способи його досягнення.

Фундаментальною умовою професійного розвитку фахівців, які працюють з людьми та допомагають гармонійному функціонуванню їхньої психіки, є усвідомлення ними потреби у зміні, перетворенні свого внутрішнього світу та пошуку нових можливостей самоздійснення у пошуково-практичній діяльності. Іншими словами, мовиться про їхню внутрішню мотивацію та системну дію ціннісних орієнтацій у напрямку підвищення рівня своєї *професійної самосвідомості*. Проте у реальному освітньому процесі вищої школи домогтися зазначеного означає розв'язати одну з найважливіших психологічних проблем – оптимізувати особистісний розвиток студента як суб'єкта, громадянина, професіонала та індивідуальності.

У соціальному плані ціннісні орієнтири людей у процесі навчання у ВНЗ єдині, тотожні, неподільні з вартісними процесами, які відбуваються у суспільстві. Тут важливим структурним елементом діяльності є мета, під якою розуміється ідеальний образ бажаного майбутнього результату. В освітній діяльності перед студентами ставиться не одна, а комплекс цілей, що мають важливе значення у формуванні світоглядних принципів їхньої майбутньої професійної спрямованості (Ю.Б. Максименко [184]). Реалізація цілей цієї діяльності здійснюється за допомогою певних засобів, а її мета і способи реалізації знаходяться в діалектичній єдності. Тому освітня діяльність стосовно своїх результатів має певну специфіку.

У психології розроблена цілісна система уявлень про мотиваційну та ціннісно-орієнтаційну сфери професійної діяльності. Так, на думку окремих фахівців [74; 101; 166; 378], орієнтація на профдіяльність передбачає такі структурні елементи: 1) професійне покликання –

прагнення чи схильності до певної професії, які спираються на знання про її покликання; 2) професійні наміри – усвідомлене ставлення до певного виду профдіяльності; 3) ціннісні орієнтації у професійній діяльності – вироблені суспільством і прийняті особистістю підстави для оцінки призначення її праці, обрання системи духовних цінностей, правил фахової етики; 4) мотиви дослідницької діяльності, внутрішні спонування, котрі визначають спрямованість активності людини у її професійній поведінці в цілому й орієнтують на різні сторони фахового діяння; 5) професійні домагання – прагнення досягти результату, деякого рівня фахової компетентності, котре визначає сама людина, знаючи свої попередні досягнення; 6) професійні очікування – сподівання щодо своїх можливих успіхів, відносин з колегами та ін. [220].

Усі зазначені й інші спонукальні орієнтири діяльності знаходяться у складному співвідношенні між собою, що й зумовлює суперечливість професійних устремлінь фахівця. Наприклад, можуть мати місце високі домагання при недостатній мотивації і перекручених ціннісних орієнтаціях. Поряд зі змістовними характеристиками професійні мотиви, очікування та орієнтири мають певні динамічні параметри, серед котрих можна виділити такі властивості: стійкість як тривалість збереження мотивів через якийсь час і в різних ситуаціях; інтенсивність як сила виразності спонукань; тривалість як лонгітюдний вибір подальшої діяльності на великий проміжок часу; переключення як легкість переходу від одного спонукання до іншого; широта як розповсюдження на різну кількість об'єктів, сторін праці; емоційне забарвлення позитивної чи негативної модальності.

Зміни у системі професійного зреалізування можуть відбуватися за механізмом “зверху вниз” (через усвідомлення людиною бажаних для суспільства еталонів поведінки) і “знизу вгору” (через залучення особи до різних видів реальної діяльності, під час якої, при взаємодії з іншими людьми, практично освоюються і змінюються цінності і цілі вітакультурного практикування) [28; 342; 373].

Уявлення про ціннісно-орієнтаційну основу професійного розвитку дозволяють кожному фахівцю задуматися над тим, що спонукає його до такого роду занять, чи реалістичні його цілі, чи справжніми вартостями він керується [63; 229; 238]. Водночас зрозуміло, що вартісні орієнтації, котрі впливають на професійну діяльність, не однакові на різних стадіях професіоналізації. У напрацюваннях Л.М. Мітіної виз-

начається взаємозв'язок професійного й особистісного зростання, в основі яких лежить принцип саморозвитку, що детермінує здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичної трансформації, що призводить до творчої самореалізації. Вона виділяє три стадії професіоналізації: адаптацію, становлення й стагнацію, а розгляд професійного розвитку як безперервного процесу самопроектування особистості дозволяє виділити три ступеня її перебудови: самовизначення, самовираження й самореалізацію [203].

Акмеологічний підхід Е.Ф. Зеєра вбачає у сформованості соціокультурного компонента особистості головну складову професіоналізму, від якої причинно залежні інші (погляди, установки, переконання, домагання тощо). Науково-практичні здобутки цього науковця означають “життєвий шлях” професіонала як єдність п'яти стадій: а) *оптатія* – вибір професії з обліком індивідуально-особистісних і ситуативних особливостей; б) *фахова підготовка* – надбання професійних знань, навичок, умінь, фахової компетентності; в) *професійна адаптація* – самовизначення, освоєння соціальної ролі, формування фахових якостей і відповідного соціокультурного досвіду; г) *професіоналізація* – формування позицій, інтеграція особистісних і професійних якостей, компетентне виконання обов'язків; д) *професійна майстерність* – оптимальна реалізація особистості в фаховій діяльності. У цьому аналітичному контексті до основних професійних рис-якостей компетентного фахівця належать спостережливість, образна, рухова та інші види пам'яті, технічне мислення, просторова уява, уважність, емоційна стійкість, рішучість, витривалість, наполегливість, самоконтроль, цілеспрямованість, дисциплінованість.

Так, на стадії вибору професії формується інтерес до змісту майбутньої діяльності, прийняття її значущості, відбувається усвідомлення фахового покликання, виникає прагнення увійти у певну професійну спільноту і зреалізувати власні домагання. На стадії професійного навчання розгортається адаптація як пристосування особистості до професії, уточнюються свої фахові домагання, проходить прийняття ролі професіонала. На стадії практичного оволодіння професією поглиблюється адаптація, коригуються професійні мотиви і цілі, стають стабільними установки щодо оволодіння високими нормами і зразками фахової майстерності, виникає відчуття самореалізації особистості у праці. На стадії розквіту профдіяльності зміцнюються мотиви індивідуального внеску до фаху і в професійну

творчість, стабілізується перевага конструктивного мотивування, котре орієнтує людину на створення нового в даній галузі діяльності. На стадії відходу від професії спостерігається тенденція до самореалізації особистості в нових формах діяльності, з'являються специфічні ціннісні настановлення.

На основі подальших напрацювань у сфері акмеологічних засновків становлення особистості О.Р. Фонарьов [337], а в подальшому Н.І. Пов'якель запропонували змістовно обґрунтувати процес професіоналізації особистості (див. **табл. 3.2**).

Скажімо, Н.І. Пов'якель щонайбільше уваги приділяє професійній компетентності, в якій убачає не тільки чинник-критерій професіоналізму фахівця у вирішенні різноманітних професійних обов'язків, але й рівень-показник сформованості психічних процесів, які забезпечують високий рівень виконання специфічних для психолога завдань та справляють визначальний вплив на всі сторони життєдіяльності особистості [254].

Відповідно до основних концептуальних положень [Там само], критеріями ефективної реалізації особистістю практичного психолога власного професійного потенціалу у взаємозв'язку із його фаховим становленням є: *а) професійна спрямованість* (адекватність і повнота уявлень про роботу, ступінь усвідомлення, стійкість і чіткість професійних цілей, узгодженість життєвих і кар'єрних намірів); *б) соціальна активність* (уміння долучатися до нових соціальних груп, здатність до адекватної оцінки повсякденних ситуацій, високий рівень загальної життєдіяльності, потреба в самоактуалізації, соціально-психологічна грамотність); *в) особистісна саморегуляція* (розвиненість процесів рефлексії, толерантне ставлення до труднощів і здатність їх успішно долати, мобільність у застосуванні на практиці здібностей і умінь, відповідальність як внутрішній стрижень регуляції поведінки); *г) соціально-етичні домагання* (здатність вільно визначатися у мінливому просторі цінностей, світогляд, який ґрунтується на суспільних ідеалах); *д) соціально-рольова компетентність* (виконання широкого діапазону соціальних функцій, ролей і статусів, активний характер і цілісність соціокультурних позицій); *е) сформоване професійне мислення* й компетентна здатність фахівця до ефективної мислєдіяльності.

Водночас щойно розставлені методологічні акценти у висвітленні піднятої проблематики цілком вписуються у теоретичний формат

Таблиця 3.2

Стадії та змістовні рівні професіоналізації

№ з/п	Стадії професійного розвитку	Змістовні рівні
1	Підготовча або орієнтувально-накопичувальна	професійно-орієнтовний та базово-понятійний – орієнтування у професії, в її понятійному просторі
		накопичення знань та мисленневих умінь
		професійно-особистісного самовизначення – зумовлює можливість прогнозування продуктивності праці
2	Адаптаційна або імітаційно-приспосувальна	приспосовання та імітаційного запозичення технік і технологій мислення і діяльності
		стереотипізації, універсалізації та адаптаційно-професійного становлення – саморегуляції професійних стратегій діяльності
		фахової стагнації та стабілізації стереотипів – приспосовання власного потенціалу до вимог професійного середовища
3	Потенційна або системно-ресурсна	рефлексивного усвідомлення своїх ресурсних можливостей
		системопізнавального усвідомлення множини прийомів та засобів саморегуляції мислення і діяльності
		системоутворювальний – самообілізації, самопідтримки, самокорекції, саморегуляції
4	Творчо-актуалізаційна або продуктивно-реалізаційна	інтегративний – рефлексивного та індивідуально-особистісного самовизначення із застосуванням механізмів рефлексії
		творчий – віднаходження новітніх форм самоуправління, саморозвитку і самовиразу
		актуалізаційний – інтеграції, креативності та продуктивності як результату особистісної і професійної самореалізації

вітакультурного погляду на світ професійного становлення особистості, що освоюється в останнє десятиліття А.В. Фурманом [362]. А це означає, що для нас професійна компетентність – це перш за все високорозвинене і соціально узгоджене мислення фахівця у певній ніші чи певному сегменті суспільного виробництва, для якого знання, норми, уміння, цінності та маркери ментального досвіду, з одного боку, є матеріалом для аналітичного, рефлексивного, творчого і діяльного опрацювання в конкретних трудових ситуаціях повсякдення, з другого – ситуаційна актуалізація цього матеріалу у взаємозалежних інтенційних полях свідомості і самосвідомості даного спеціаліста як особистості, що перетворює його на засоби, методи і навіть інструменти ефективного зреалізування фахової мислєдіяльності. Остання, згармонізовуючи роботу думки у сфері ідеального і фізичні дії-зусилля у світі матеріального, уможливило вичерпну повноту задіяння його кращих людських ресурсів і спроможностей, а відтак створює основоположні, передовсім внутрішні, суб'єктивні умови досягнення ним культурно зумовлених вершин професійної майстерності [361]. Так професія стає особистою справою, а особистісний рівень буття людини – ділом життя суспільної вагомості [354].

Система підготовки майбутнього психолога у кращих ВНЗ України побудована так, що кожен студент ґрунтовно вивчає себе і як особистість, і як фахівця у сфері теоретичного та практичного напрямків психології. При цьому наступник не тільки усвідомлює ті чи інші професійно значущі особистісні риси-якості, а й формує певне самоставлення, картину свого психодуховного світу. Крім того, він оперує почуттями задоволення чи невдоволення своєю працею (емпатійний та рефлексивний компоненти профдіяльності), емоційно переживає відповідність реального образу Я ідеальному, а головне – ідентифікує себе у ролі професійного психолога певної кваліфікації та життєвого успіху.

Так з роками навчання формується професійна самосвідомість психолога, котра передбачає осягнення себе у системах: професійної діяльності, щирого та відкритого спілкування із суб'єктивним довкіллям і полідіалогічного наповнення свого внутрішнього світу (Н.В. Чепелева [385]). При цьому вагоме значення мають зміст мотивів профдіяльності, особливості функціонування ціннісно-нормативної сфери, вплив світоглядних орієнтирів на ситуативний перебіг мислєдіяльності, глибина суб'єктивного спричинення ліній і форм поведінки

особистості, нарешті сув'язь її установок, переконань і професійних домагань, повнота їх суспільної значущості та альтруїстичної користі.

В аналізованому проблемному контексті інтегральні функції у фаховому становленні студентів виконують *переконання*. Вони відображають вартісну складову розвитку особистості, що є засадничою у виборі нею бажаної системи цінностей і норм. Саме у цьому й виявляється когнітивна функція переконань: вони задіюються до відбору мотивів, цілей, учинкових дій, а відтак забезпечують вплив особистісних цінностей на характер професійного навчання як соціально зорієнтовану діяльність. Загалом переконання формовиявляється під час функціонального аналізу людиною життєвих проблем, у форматі якого самовплив діє як психологічний регулятор її актуальних відносин з довкіллям. Причому цей самовплив має ніби подвійний характер: прийняті особистістю соціальні цінності актуалізують самовпевненість, а згодом саме переконання набуває вагомого особистісного смислу та з'являється жага зреалізувати привласнену колективну чи й взагалі суспільну вартість.

Отже, переконання як регулятор поведінки постає у формі усвідомлених цінностей, котрі реалізуються у соціально зорієнтованій діяльності. Вони, як і інші смислові утворення, спроможні бути тим морально-оцінковим опертям, завдяки якому людина усвідомлює результати своєї діяльності, перевіряє, наскільки в ній утілені її особистісні цінності. Саме в такому психологічному сенсі переконання і може розглядатися як одиниця світогляду і, водночас, як регулювально-функціональна психосистема. В екстремальних ситуаціях вони компенсують недостатність потрібної для прийняття рішення інформації, виконують роль еталону, взірця чи критерію актів внутрішнього вибору тих знань, оцінок, норм, які є особистісно значущими і в безперечній вагомості яких людина впевнена [109].

Водночас переконання – це психічний стан людини, який характеризується стійкими поглядами, щирою впевненістю у правильності своїх думок, переживань, дій. Знання, збагачене переконанням щодо його істинності, утворює судження, а в єдності з прагненням до діяльності воно стає *ідеєю* [Там само]. Під переконанням розуміють також метод впливу на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження, в основі якого знаходиться відбір та логічне впорядкування фактів і висновків у контексті умов і вимог єдиної функціональної задачі на особистісний

смысл. У будь-якому разі маємо дві умови – необхідну і достатню – для внутрішнього зародження переконаності, спочатку ситуативної, а потім й особистісної.

Переконаність – особлива риса особистості, котра задає загальне спрямування усій її діяльності та цілеорієнтуванню і відіграє роль регулятора процесів усвідомлення актів поведінки [109]. Вона формовивляється у конкретних переконаннях, настановленнях, ідеях, прагненнях і намаганнях, котрі свідчать про життєдіяльне самозреалізування особистості. У цій формозмістовій аксіосфері усвідомлені орієнтири, відображаючи ціннісне ставлення майбутнього психолога до явищ дійсності, дають йому змогу внутрішньо налаштуватися на найкращий вияв професійних рис, стимулюють розкриття творчого потенціалу в теорії і практиці людинознавства.

Психологічні дослідження показують, що здатність людини обстоювати і реалізовувати свої особистісні позиції відштовхується від їх соціального схвалення, конструктивної системної дії “ззовні – всередину” і навпаки. Ось чому вартісна стійкість кожного неподільно пов’язана з проблемою цілісності власного внутрішнього світу. Лише психодуховна єдність особистості (мотиваційної, вольової, конативної, когнітивної та емоційно-вольової складових) уможлиблює її самостійне інтерпретування будь-якої життєвої ситуації, причому вибірково, унікально, індивідуально [89; 130; 291]. Щонайперше така єдність може бути наслідком ієрархізації мотиваційних тенденцій як інтегральної індивідуальної спрямованості. Сама собою переконаність (і переконання) як вища форма узагальненого мотивування не задіюється до конкретних форм поведінки у ролі її елемента, а долучається як надбудова, котра сприяє використанню наукових знань і спрямовує дослідження її проблематичності на тлі поняттєвої інтерпретації того, що таке “знання”, “погляди”, “ідейна переконаність”, “ціннісні орієнтації”, “ідеали”, “вірування” тощо.

Знання, погляди і переконання – складові світогляду, що різняться між собою способами розвитку і функціонування у структурі життєдіяльності людини. Знання – це засіб розпізнання, виділення об’єктів та оперування ними в розумовій сфері, що головню виконує пізнавальну функцію. Переконання як компонент світогляду завжди інтегрує єдність об’єктивного і суб’єктивного, а тому відіграє дещо іншу роль у системі світобачення соціального індивіда. Зокрема, воно об’єктивує зв’язок привласнених знань з особистісною зацікавленістю

у їх придбанні. Так, суспільно вагомі інтереси усвідомлюються особою як власні, що сприяє розвитку здібностей і талантів у сьогоденній (навчальній) і подальшій (пошуково-практичній) діяльності студентів [47]. Якщо ж погляди, ціннісні орієнтації та ідеали використовуються особистістю для виявлення своєї оцінки, позиції щодо ситуації чи події, що підпадають під “дію” фіксованого в них визначення, то переконання виконує іншу функцію – приймає рішення про те, чи використовувати дані знання у ролі критерію вибору мотивів, цілей, ідеалу, котрими особистість має намір керуватися в тому чи іншому довікллі.

На основі вищевказаних конструктів формується аксіосфера особистості, яка є показником засвоєння і прийняття людиною окремих соціальних норм і культурних цінностей, постає у ролі цільової установки життєдіяльності й основних засобів досягнення цих цілей. Мета – це її уявлення про результат, який має бути досягнутий у підсумку діяльності. Доросла людина ставить цілі свідомо і діє відповідно до усвідомленої потреби. Звідси очевидно, що мета є: а) наперед визначеним ідеалом, якого людина прагне досягти; б) внутрішнім спонукальним мотивом будь-якого діяння; в) здобутками на кінцевому відрізку здійснення діяльності, тобто її конкретним результатом. У цьому контексті ціннісні орієнтації – це вибіркова, відносно стійка система певного спрямування інтересів і потреб особистості, а також ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші засади її оцінок і ставлень до світу предметів, людей і самої себе, а виховання людини – керівництво становленням або зміною її ціннісних орієнтацій, які істотно впливають на стиль мислення і життя, перебіг емоційних та мотиваційних процесів, становлення інтересів та ідеалів [200].

Відомі науковці (Л.І. Божович, З.С. Карпенко, Г.С. Костюк, Д.О. Леонтьєв, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко) у своїх працях детально розкривають психологічну суть інтересів, ціннісних орієнтацій, ідеалів як окремих моментів різноманітної і водночас єдино спрямованої людської діяльності. Інтерес – це мотив, який діє через психологічний механізм усвідомлення значущості й емоційної привабливості. Коли загальний рівень свідомості у такому мотивуванні невисокий, то панує емоційна приємність. У ситуаціях можливої відсутності останньої має місце усвідомлення значущості обов’язку, а не вагомості інтересу. Це пов’язано з тим, що існують моральні уявлення про обов’язок, які також регулюють нашу поведінку. Обов’язко-

ве, з одного боку, протистоїть індивіду, оскільки усвідомлюється як незалежне від нього, суспільно цінне, тобто непідвладне його суб'єктному свавіллю; з іншого – переживання чогось як обов'язкового, а не абстрактно важливого, активізує наші особисті прагнення у напрямку того, що суспільно значуще стає водночас особистісно вартісним, власним переконанням людини, ідеєю, котра захопила і почуття, і волю. Предметно визначаючись світоглядом, ідея знаходить узагальнений абстрактний вияв у нормах поведінки та конкретизується в ідеалах [52; 115; 133].

Ідеал внутрішньо організується як сукупність норм поведінки. Інколи цей поведінковий образ, асимілюючи в собі найцінніші і найпривабливіші людські риси, є взірцем, зразком вчинення. Саме в ньому підкреслюється те, що особа цінує над усе і чого їй якраз не вистачає. Сутнісно ідеал людини – це передбачене здійснення того, ким вона хоче стати. Отож, це кращі тенденції, які, втілюючись в образи взірця, стають стимулом і регулятором її розвитку. Ідеали формуються під безпосереднім суспільним впливом, а тому значною мірою визначаються ідеологією, світоглядом. Ідеал – це також особливий узагальнений образ як синтез основних, вкрай значущих і цінних для самої людини, рис і властивостей еталонної особистості.

Зважаючи на сказане, першочерговому вивченню підлягає неподільність особистісних рис і характеристик, котрі визначають цілісність світосприймання, світобачення людини як системи значущих орієнтирів її діяльності, цільових домагань і творчих пошуків у тісному взаємозв'язку з соціальними вимогами. Професійне визначення і подальше становлення фахівця-психолога зачіпає всі сфери особистості, тому саме синтетичне її пізнання дасть змогу якнайліпше охарактеризувати ті психічні властивості, які йому притаманні і які слід розвивати педагогічному колективу ВНЗ. Ось чому в нашому досвіді пошукування творче самовизначення особистості у системі навчальних взаємостосунків моделювалося у процесі рефлексивного експериментування із чинником власного впливу на параметри успішної професійної діяльності психолого-педагогічного змісту.

Фахове становлення пов'язане з сукупністю відповідних умінь, приписів і навичок, котрі потрібні психологу для успішної діяльності у конкретному професійному просторі. Передусім мовиться про здійснення психологічного аналізу колективних та індивідуальних

суб'єктів, їх мотивування до самоствердження і самореалізації. Найважливішим моментом професійного становлення майбутнього психолога є пошук індивідуальної стратегії взаємодії з клієнтом, адекватної конкретній психологічній проблемі кожної людини, що досягається шляхом тренінгових занять на спецкурсах освоєння психологічного фаху.

У контексті ефективної реалізації кожним студентом власних ціннісних орієнтацій у напрямку його фахового становлення як особистості та **метою** проведеного нами експерименту (див. **вступ, п. 2.1**) має стати розробка та вивчення критеріїв, рівнів та нормативів оптимального впливу на формування у студентів-психологів соціально значущих цінностей, які є передумовою їхнього успішного фахового становлення і самопроєктування ними свого майбутнього професійного шляху (Г.О. Балл [36]). Подальшим завданням дослідження є реалізація програмного забезпечення спецкурсу “Аксіопсихологія особистості”, що частково може використовуватись у системах читання курсів “Психологія особистості” та “Диференціальна психологія”.

Психологічний аспект трудового процесу природно з'являється як визначальний, оскільки безпосередньо виводить особу на аналіз своїх власних ресурсів і того, наскільки вони пристосовані до бажаної професійної діяльності. Саме він спричинює найкращі темпи саморозвитку особистості. Зрозуміло, що психолого-педагогічне моделювання конкретного трудового процесу пов'язане з відмінними індивідуальними можливостями студентів у пізнанні та регуляції власної життєдіяльності за нових освітніх обставин. У підсумку прогнозований результат професійного практикування залежить від оптимальності використання кожним наступником своїх особистісних ресурсів. Звідси походить актуальність проблеми параметрів ефективності навчальної роботи студентів-психологів.

Підхід до освітньо-виховного процесу у ВНЗ заснований, по-перше, на формуванні світоглядної системи знань, у якій відображаються соціальні настанови суб'єкта як носіїв суспільної свідомості; по-друге, на глобальній та системній організації освітнього процесу, що включає усі його компоненти і самих суб'єктів педагогічної взаємодії; по-третє, цілісній методології, що містить відповідні методи, форми, прийоми; по-четверте, на організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії, створенні умов для самореалізації, активізації суб'єктів освіти, забезпеченні єдності зовнішніх і внутрішніх мотивів навчання, одержанні задоволення від

вирішення поставлених завдань у співробітництві з іншими, забезпеченні умов для саморегуляції, самоактуалізації.

Наші розмірковування стосуються першочергово навчально-професійної діяльності, загальна модель якої охоплює адаптацію та особистісну зреалізацію з урахуванням функціонування системи ціннісних орієнтацій. Ці компоненти відповідають основним етапам набуття професійного досвіду, які ми подаємо в наступній послідовності: *усвідомлення образу майбутньої фахової діяльності* > *набуття спеціалізованих навичок і вмій* > *вироблення власного творчого стилю діяльності*. Кожен з цих кроків набуття професійного досвіду зумовлений факторами зовнішньої і внутрішньої мотивації – інтернальний та екстернальний шляхи засвоєння цінностей. Їх зіткнення в реаліях студентського буття призводить до усвідомлюваної рефлексії умов і засобів реалізації власного Я у життєдіяльності, котрі безпосередньо пов'язані з індивідуалізованими особистісними смислами (системою ціннісно-смыслових уподобань).

На основі теоретичних засад і емпіричного дослідження аксіосфери та її впливу на професійне становлення студентів-психологів можна виділити основні типи особистості у форматі конструктивного чи деструктивного засвоєння наступником суспільно значущих нормативів діяльності, оволодіння фаховими вартісними домаганнями. Перший тип даної класифікації – *інформаційний*, в якому спостерігається варіант позитивної взаємодії інтроцептивного та екстрацептивного шляхів оволодіння цінностями, що виражається у взаємодоповненні об'єктивних і суб'єктивних чинників діяльності. Це тип певної збалансованості в усвідомленні значення набуття професії через соціалізоване особистісне смислонаповнення з орієнтацією на суспільно значущі вартісні уподобання. При цьому особа починає чітко визначати умови й засоби навчально-професійної діяльності та послідовно застосовувати контрольню-оцінні директиви. Другий – *стимулюючий* тип, якому властиве почергове стимулювання навчально-професійної діяльності зовнішніми і внутрішніми мотивами, він характеризується збалансованістю усвідомлення інструментальних компонентів до набуття професійно значущих рис психолога (умови, засоби, контроль, рефлексія). Третій тип – *індиферентний*, характеризується неадекватною трансформацією вартостей у русло прагматичної, споживацької життєдіяльності, у результаті чого відбувається деформація вартостей і самоконтролю особистості. Четвертий – *деструктивний*, супровод-

жується перерозподілом інструментальних компонентів навчально-професійної діяльності в бік домінування лише зовнішніх або внутрішніх мотивів, яка віддаляється від мети і формує неадекватну інвертовану структуру навчання і дослідництва, причому особа втрачає смисл їх здійснення.

Виділені типи взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників навчально-професійної діяльності є своєрідною зоною перспективи розвитку особистості як майбутнього фахівця, яка потребує ретельного вивчення й конкретизації в кожному індивідуальному випадку. Логічне продовження такої типізації – опис актуальних і потенційних здібностей особистості під час професійної реалізації. Причому актуальну зону таких спроможностей становлять конкретні вміння, а потенційну визначає сукупність ставлень особистості до множинності реалізації власного Я у світі. Отож актуальну зону здібностей утворюють життєво важливі здатності сприймати й узагальнювати професійні вимоги, за допомогою яких особистість збагачує свій досвід і відпрацьовує стратегію подальшої фахової активності, що й формує її потенційну зону. Слід відмітити, що виділені типи взаємодії об'єктивних і суб'єктивних мотивів навчально-професійної діяльності відносяться до потенційної зони розвитку особистості (це певний етап актуалізації резервів набутого досвіду – як професійного, так і життєвого взагалі).

У процесі набуття професійного досвіду фіксація, інтерпретація й аналіз особистісних резервів ціннісно-сислової регуляції повинні здійснюватися на рівні цілеспрямованого впливу на перебіг пошукової діяльності студентів та її результатів у формі оцінних і самооцінних показників. У реальному житті регуляція діяльності людини не завжди здійснюється як актуально усвідомлюваний процес, але сам факт презентації професійних вимог у свідомості вимагає їх чіткого поетапного розмежування (диференціювання) і подальшого використання. До того ж, якщо у процесі пізнання дійсності людина лише час від часу “включає” свідомість і рефлексію, то під час навчально-професійної діяльності така фрагментарність призводить до гальмування загальної пошукової активності.

Особистісна і професійна рефлексія передбачає самоаналіз, дослідження студентом свого внутрішнього світу й поведінки у зв'язку з настановами довкілля. В результаті він постає перед собою в новому світлі, оскільки співвіднесення власних почуттів і переживань з

домаганнями інших, аналіз і розуміння своєї поведінки сприяє більш адекватній оцінці власних діянь. Тому децентрація уваги з потреб власного Я на потреби й інтереси довкілля є професійно значущою для психолога. І саме цінності розкривають способи бачення світу, є світоглядними, ідеологічними орієнтирами, відіграють суттєву спонукальну роль у життєтворчості студента. Зіставлення себе зі світом сприяє життєвому самовизначенню особистості, а рефлексія на цьому шляху постає як порівняльно-оцінний механізм.

Соціальна рефлексія – механізм самосвідомості, акт співвіднесення власної поведінки з соціальними очікуваннями, коли індивід визначається стосовно конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей і соціальних груп, норм і правил, вартостей тощо [60; 125; 206]. Вона безпосередньо пов'язана з проблемою професійного самоусвідомлення і фахового самовизначення студентів-психологів. Вміння свідомо оцінювати події реального життя, що насамперед визначається в аналізі їх змісту, суттєво впливає на упредметнення професійної саморегуляції. Отож під час фахового становлення значущим є відрефлексоване ставлення до основних його етапів у вигляді усвідомлення умов і засобів професійної діяльності через індивідуалізовані смисли (цінності), у яких співіснують мета і мотиви пошукової активності студентів.

Якщо актуальну зону професійної реалізації особистості утворюють її реальні можливості в мотиваційній саморегуляції, то ефективність професійного становлення майбутнього фахівця залежить від домінування ролі особистісних чинників в окресленні потенційної зони (Н.В. Чепелева [386]). Чинники внутрішньої та зовнішньої стимуляції пошукової діяльності студентів взаємопов'язані, обопільно впливають як на актуальну, так і потенційну зони саморегуляції (котрі також взаємодоповнюють одна одну). Даний процес проходить опосередковано через усвідомлення особистісних смислів. Відтак реалізаційні лінії розвитку пересікаються у форматі вартісних настанов.

Із проведеного нами аналізу проблеми саморегуляції у фаховому становленні особистості можна зробити висновок, що формування професіонала можливе лише за умов використання активного джерела “всередині” людини, коли її навчально-пошукова діяльність підпорядковується не тільки зовнішнім обставинам, а й є ще внутрішньо осмисленою, тобто такою, що характеризує особистісний потенціал

людини. Поданий матеріал вкотре переконає, що специфіка набуття професійного досвіду полягає в його взаємспричиненні через ціннісно-смыслову саморегуляцію [235].

У результаті аналізу різних підходів до процесу професіоналізації, є підстави виділити два найсуттєвіших у визначенні його сутності. Перший підхід пов'язаний з розвитком і саморозвитком особистості, а другий – з віднесенням людини до тієї чи іншої системи професійної діяльності або, інакше кажучи, оволодінням, присвоєнням даної системи фахових операцій. Однак, що поєднує різні підходи до дослідження професіоналізації, це положення про взаємний вплив індивідуальних особливостей людини й соціокультурного середовища, про етапність процесу, про залежність особистісного розвитку й професійного становлення.

Один із важливих чинників якісної підготовки майбутніх фахівців пов'язаний з адекватністю мотиваційних установок щодо отримання професії та сформованістю ціннісних налаштувань особистості, так чи інакше спрямованих на подальшу реалізацію вітакультурного потенціалу власного Я. Тож мотиваційно-потребова відповідність майбутньої діяльності та усвідомлення цінності фахового самоствердження є головними умовами формування творчо активної й соціально зрілої особистості [74].

Оптимальний набір параметрів майбутньої професійної діяльності психологів має бути таким, щоб була можливість чіткого програмування перспективи успіху за критеріями її продуктивності, якості й надійності. У підсумку отримаємо цілісну картину проходження особистістю всього освітнього циклу підготовки, що забезпечує проектування професійного шляху і сприяє осмисленню кожним студентом своєї мети і своїх домагань, зосереджуючи їхню увагу на психосоціальних змінах довкілля і самих себе (Ю.Б. Максименко [186]). Рівень досягнень і рівень домагань – дві взаємопов'язані величини, що не допускають імовірності виникнення деструктивних особистісних конфліктів між досягнутим і реальним, оскільки підтримують активність на послідовне нарощування особистісних ресурсів. При цьому домагання базується на сформованому вмінні залучати не тільки власний, а й зовнішній соціальний досвід для формування свого життєвого шляху. “Нормативний результат діяльності визначається здатністю не стільки привласнювати певні встановлені норми у власну соціо професійну діяльність, скільки

володінням здатністю визначати освоєні норми, котрі обрамлюють простір соціальної взаємодії суб'єктів у професійній позиції і проєктують їх найближчий соціум" за певними критеріями [263, с. 86]. Усі ці функції задають і саму логіку людських учинків та дій у груповому процесі, тобто конкретно визначають вибір мети і засобів, ухвалення рішення і планування вчинку, передбачення й оцінку його суб'єктивних та об'єктивних наслідків.

3.4. ВПЛИВ ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ НА ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ФАХІВЦІВ-ПСИХОЛОГІВ

Ціннісні орієнтації містять у собі багатогранність взаємин людини з навколишньою дійсністю. Пріоритети, що домінують у суспільстві – це головний елемент культури, що формовиявляється у вартостях конкретної людини та реалізується в її цільових домаганнях. Тож через аналіз цінностей можна чітко прослідкувати трансформації, які протікають в культурі суспільства і самій особистості у супідрядній єдності історичних і соціальних змін. На індивідуальному рівні цінності розглядаються як підґрунтя мотивів, якими люди керуються в повсякденному житті. Відношення між різними вартостями відображають психологічну динаміку соціокультурного і професійного становлення особистості наступника [92; 256].

Структурний характер системи ціннісних орієнтацій особистості визначає можливість реалізації нею цілої низки різнопланових функцій. Акіосфера особистості, займаючи проміжне становище між внутрішніми установками й нормами соціального середовища, між мотиваційно-потребовою сферою й системою особистісних смислів, забезпечує взаємодію і взаємовплив цих елементів. Двоїстий характер системи цінностей, зумовлених одночасно індивідуальним і соціальним досвідом, визначає її бінарне функціональне призначення. По-перше, цінності є основою формування й збереження у свідомості установок, які допомагають людині зайняти певну позицію, висловити свою точку зору, дати оцінку фактам і явищам довколишнього середовища. По-друге, вартості постають у вигляді рушія-чинника діяльності й поведінки, оскільки орієнтація людини у світі й прагнення

до досягнення певних цілей неминуче співвідносяться з аксіосферою, яка є конструктором особистісної структури.

Формування ціннісних орієнтацій особистості є найважливішим чинником процесу соціалізації, за допомогою якого людина стає повноправним членом суспільства в усій повноті соціальних взаємин. Тому система особистісних цінностей оприявнюється у процесі практичного опанування індивідом змісту суспільних вартостей, об'єктивованих у здобутках матеріальної і духовної культури та моралі [30; 47; 58]. Ось чому для особистісних цінностей властивий високий рівень мисленнєвого осягнення, вони формовиявляються у свідомості через вартісні настанови і морально-етичні орієнтири та є важливим механізмом соціальної регуляції взаємовідносин суб'єктного довкілля і поведінки конкретного індивіда.

Реалізація цінностей у поведінці залежить від нагальності прагнень, особливостей реалізації обраної мети у повсякденному житті. Зазвичай, кожен просто знає, як і що потрібно робити, оскільки зміст і значущість найчастіше виявляють себе через привабливість предметів, речей, людей, а їхня бажаність й емоційно-почуттєве ставлення має суб'єктивний характер. Емоційне забарвлення у відстоюванні вартісних пріоритетів особистості постає у даному разі джерелом активності, стимулюючи й спонукаючи людину проектувати можливі дії, передбачати конкретні ситуації й результати діянь.

Вартості постають смислопродуруючим чинником людського буття, що спрямовує і вмотивовує саме існування особи, її діяльність і конкретні вчинки. Основне питання ціннісного врегулювання особистісних пошукувань – питання про умовність оцінок і суджень та можливість надати ним “абсолютного значення”, співвіднести з множиною критеріїв і різноманітних систем вартостей між собою. Тоді основне функціональне завдання аксіосфери особистості полягає в аналізі того, яке місце посідає цінність у загальній структурі людського буття і як вона співвідноситься зі світом наявного ества, з даностями соціуму й культури, тобто як загальноприйняті вартості оприявнюються у реальності.

Ціннісні орієнтації як предмет психологічного дослідження і діагностики психічних властивостей та рис особистості постають на перетині двох предметних царин – мотиваційної сфери, з одного боку, і світоглядних структур свідомості – з іншого. Значущість даного психологічного утворення полягає у беззаперечній залежності

поведінкових реакцій від агитюдів, цільових настановлень людини. Ціннісні орієнтації відображають фундаментальні суспільні інтереси особистості, а також власні потреби і тим самим визначають її соціальну позицію, світобачення, світосприймання, моральні принципи і світогляд загалом.

Змістовність мотиваційної сфери професійної реалізації першочергово охоплює явища і стани, котрі викликають активність (дієвість) суб'єкта щодо соціально значущих видів діяльності. До основних мотивів відносяться потреби, інтереси, потяги, бажання, цілі, установки, ідеали, цінності. Важливим внеском у розвиток вчення про мотиви була розробка ідей про їх суб'єктивно-об'єктивну природу: поняття про “спонукальну силу” речей (К. Левін [163]), про незалежність мотивів людини від елементарних біологічних потреб (Г. Олпорт [230]) і про “ідеаторний”, усвідомлюваний характер мотивів, які виражають систему життєвих цінностей людини (Ж. Нюттен [228]). Відомо також, що будь-яка цінність є певним чином мотиваційним спонуканням, котре опосередковується потягом і сукупністю дій, спрямованих на його задоволення. Специфіка предметів і засобів задоволення потреб вимагає сутнісно розрізнити навчальну і професійну види мотивації, що є передумовою формування зрілих, суспільно значущих ціннісних зорієнтувань (важливості, значущості, нагальності). З проблемою організації власного існування у процесі побудови вартісних відношень пов'язана загальна картина бачення життя як способу самовизначення людини у світі. Зрілість особистості визначається характером цілісної смисложиттєвої концепції, а не просто наявністю чи відсутністю певних відокремлених одна від одної вартостей. Особистість поєднує в собі життєву позицію, життєву лінію та концепцію (смысл) життя. К.О. Абульханова-Славська визначає життєву позицію як свідоме, осмислене і цілеспрямоване визначення людини у стратегіях самореалізації; лінію – як певний універсальний закон, спосіб самоздійснення людини в різних сферах її буття; смысл – як здатність суб'єкта переживати цінність життєвих проявів своєї індивідуальності [2].

У вітчизняній психології проблема професійної орієнтації розробляється у зв'язку з дослідженням структури людської діяльності і свідомості. У фахових настановленнях та домаганнях конкретизуються, упредметнюються потреби, які не тільки визначають діяльність особи, а й змінюються і збагачуються разом із трансфор-

мацією, розширенням і задоволенням відповідними способами певного кола інтересів студентів. Розвиток життєвих і професійних орієнтирів збагачує і закономірно перебудовує емоційну, мотиваційну і когнітивну сфери особистості. Даний постулат треба враховувати у психолого-педагогічній роботі зі студентським колективом [63; 112; 234; 382]. Адже професійне спрямування особистості наступника підпорядковане конкретним результатам і цілям, при досягненні котрих він стає справжнім кваліфікованим працівником окремої галузі суспільно-корисної діяльності.

Тенденція до пошуку умов і засобів актуалізації у студентів інтелектуального потенціалу з почасти описовою характеристикою їх психологічних особливостей (вольових рис, прагнень до пізнання, перехід від споглядального до активно-діяльного ставлення до дійсності та ін.) постала як панівна в рамках соціально-психологічного розвитку особистості студента. В даному випадку особистість розуміється як організатор процесу власного життєздійснення, або як суб'єкт життєдіяльності, котрий спроможний впорядкувати життєві позиції і відповідні системи ціннісних відношень стосовно довколишнього і власного внутрішнього світу. Отже, починаючи з юнацького віку, домінантою життя особистості, її “найважливішою справою” стає визначення, вибір і реалізація цінностей – духовних, культурних, моральних [1]. Створена на базі цінностей система принципів перетворюється у подальшому процесі їх реалізації у життєву стратегію, якою, в кінцевому підсумку, і визначається “провідна лінія життя”.

Вихідним для психологічної характеристики студентства береться процес визначення, вибору і присвоєння на цьому підґрунті системи цінностей як базового утворення цілісної особистості. За таким розумінням особистість втрачає свою функцію носія певної множини професійних рис, тобто суб'єкта функціонування, і отримує в обмін зовнішньої, щодо її природи, внутрішню визначеність (когнітивний компонент структури свідомості), змістовність якої визначається її власною активністю у виборі і створенні систем ціннісних орієнтацій для збереження особистісної ідентичності.

Діяльність людини (навчальна і професійна), як відомо, значно продуктивніша, коли компетентність сполучається із щирим покликанням і талантом. Потреби і похідні від них трансформації – мотиви, інтереси, переконання, прагнення, бажання, ціннісні орієнтації –

психологічне підґрунття і рушійна сила людської поведінки, її спонукань і цілей, що становить ядро особистості як найістотнішу її характеристику.

Крім емоційних станів, які впливають на розвиток усвідомлених нужд, а в перспективі – мотивів поведінки, у процесах і механізмах трансформації потреб у дію чи вчинок активно бере участь воля як спроможність до надзусилля, котре ґрунтується на розумі і переконанні. Індивідуальні особливості вольових рис особи засадниче зумовлюють її характер, який виявляється у ситуативно реалізованій діяльності. Природно, що ментально зорієнтоване навчання, практичне оволодіння соціальним досвідом, присвоєння норм (у широкому розумінні) сучасної субкультури долучає студентів до творчості як продукування нової інформації про засоби і способи задоволення як особистих, так і соціальних потреб.

Очевидно, що в методичному забезпеченні досліджуваних явищ доцільно використовувати цілісну систему інструментарію з визначення загальних рис і характеристик студентів, що дає змогу різнобічно інтерпретувати особливості розвитку і функціонування різноманітних сфер їхньої особистості (когнітивної, мотиваційної, афективної, ціннісно-сміслової). До того ж проектно-методична частина дослідження має бути такою, що не тільки повно діагностує особистісні характеристики майбутніх психологів, а й констатує зміни у розвитковому перебігу їхніх професійних рис. Тому цілісна методична база дослідження охоплює методики, спрямовані не лише на виявлення основних тенденцій розвитку і функціонування ціннісних орієнтацій, а й на міжпонятійні, міжконцептуальні зв'язки системи особистісних вартостей з підструктурами свідомості.

Відтак точною відліку нашого психодіагностичного тлумачення та емпіричного вивчення аксіосфери особистості майбутнього психолога слугувала теорія самоактуалізації, за якої можливо спрогнозувати становлення і змалювати ступінь розвитку і функціонування системи ціннісних орієнтацій. Для більш наочного оформлення цієї теорії нами реінтерпретовані напрацювання Л.О. Коростильової [148], котра запропонувала структурно-функціональну модель самореалізації особистості, компонентами якої є блоки *хочу*, *можу*, *треба* та *прийняття рішення*. Дана модель функціонує наступним чином: при постановці життєвого завдання (мети) людина керується компонентом *хочу* (інтереси, бажання, потяги, автентичність), при оцінці своїх

можливостей і при виборі інструментальних засобів – *можу* (самопізнання, самоставлення, самооцінка), у фазі здійснення рішення – *треба* (саморегуляція, когнітивна сфера, соціальний запит), і це все відбувається у взаємодії із *прийняттям рішення* на тлі урахування смисложиттєвих ціннісних орієнтацій.

Л.О. Коростильова запропонувала поняття “актуальна самореалізація”, тобто “тут і тепер”. Її зміст відображають ситуації, актуальні з погляду суб’єкта. За обстоюваної нами схеми авторських напрацювань у дослідженні можна розмежувати особистісно-ситуативний та мотиваційно-смысловий аспекти самореалізації. Це означає, що за допомогою низки актуальних самореалізацій можуть бути втілені у життя потенційні можливості й задуми людини. При цьому важливе значення тут має виділення рівнів самореалізації особистості, як-от: 1) індивідуально-виконавчий; 2) реалізації ролей і норм у соціумі (з елементами духовного й особистісного зростання); 3) сенсожиттєвої й ціннісної реалізації (здійснення сутнісної автентичності) [148].

Підкреслюючи переважно свідомий характер процесу самореалізації, але враховуючи його несвідому складову й автентичність у цілому, доречно розмежовувати стратегії самоактуалізаційної поведінки особистості, а також їх дальні та ближні перспективи. Стратегія самореалізації – це управління людиною процесом самовдосконалення, яке базується на адекватних, далекоперспективних планах і прогнозах, осягненні особистістю своїх сенсожиттєвих і ціннісних орієнтацій. Із вищенаведеною структурно-функціональною моделлю та багаторівневою структурою самореалізації з певним ступенем наближення співвідносяться типології, кожна з яких має певне відношення до окремих аспектів самоактуалізації, формування та функціонування аксіосфери особистості (див. **табл. 3.3**).

У поданій таблиці описуються тенденційні характеристики, які знайшли своє віддзеркалення в таких складноорганізованих системах як: “потреби самоактуалізації” А.Г. Маслової [196], “смыслова реальність і сенс життя” В.Е. Чудновського [242], “життєві світи” Ф.Ю. Василюка [69], “типології індивідуального життя” О.О. Кроніка [125], “стратегії життя” К.О. Абульханової-Славської [2], “динамічні смыслові системи” Д.О. Леонтьєва [171] на основі “багатовимірного світу людини” О.М. Леонтьєва [165].

Однак, попри набір тенденцій до самоактуалізації, на цьому шляху зустрічається три типи *перешкод*: а) ціннісні; б) смыслоконструктивні;

Таблиця 3.3

**Багаторівнева структура самореалізації
з урахуванням типології становлення особистості**

Типологія	Рівень самореалізації		
	Індивідуально-виконавчий	Реалізації ролей та норм у соціумі	Сенсожиттєвої та ціннісної реалізації
Ієрархія мотивів А.Г. Маслоу	Мотивація приналежності і любові	Потреби у визнанні й оцінці	Потреба в самоактуалізації
Сенс життя В.Е. Чудновського	“периферійні” (підсвідомі, несвідомі, надсвідомі і свідомі) вчинки	“ядро суб’єктивності” – суспільна співпраця і творчий дисонанс	Найбільший “масштаб” і найменша інертність сенсу життя
Життєві світи Ф.Ю. Василюка	Внутрішньо простий і зовнішньо складний життєвий світ – задовольняються відтерміновані потреби (життєві, нагальні), неухильна діяльність відповідно до єдиного мотиву без альтернатив	Внутрішньо складний і зовнішньо простий життєвий світ – ціннісне переживання: достатньо здійснити вибір, прийняти рішення; його реалізація залежить від умов зовнішнього світу	Внутрішньо і зовнішньо складний життєвий світ – втілення надіндивідуального, надситуативного задуму життя; головне завдання: подолання зовнішніх і внутрішніх суперечностей
Принципи індивідуального життя О.О. Кроніка	Мінімальних потреб – обмеження потреб при об’єктивній або суб’єктивній неможливості їх задовольнити	Мінімізації – прагнення до створення чіткої, зрозумілої картини світу, що дозволяє легко прогнозувати життєві події	Максимізації здібностей, прагнення до розвитку
Стратегії життя (соціальна адаптація та інтелектуальний аналіз) К.О. Абульханової-Славської	Споглядач – здатність диференціювати проблеми за актуальністю й перспективністю, неконструктивність і пасивна адаптація, конформізм	Прагматик – конкретність у сприйнятті соціальних проблем, чіткість, значимість уявлень; прогнози й адаптованість ситуативні	Лідер – здатність до високотеоретичної проблематизації, конструктивне мислення, особистісне прийняття проблем, уміння приймати рішення
Різні види динамічних словесних систем (за Д.О. Леонтьєвим)	Переважає смислова диспозиція – фіксація ставлення до значущих об’єктів і явищ в установках, котрі не пов’язані з актуальним мотивом	Визначальна роль смислового конструкту – сильний вплив на мотивацію “образу світу”	Визначальна роль особистісних цінностей – стабільного джерела смисло- та мотивотворення, яке бере початок у соціокультурі

в) диспозиційні. Дія перешкод першого типу виявляється у невиразних смисложиттєвих орієнтаціях, у домінуванні потреб над цінностями, що є найбільш очевидним психологічним фактором на нижчих рівнях самореалізації. Вплив перешкод другого порядку опосередкований неадекватним, перешкоджаючим процесові самореалізації, образом світу. Перешкоди третього типу – диспозиції – спонукають появу негативних ефектів, “упередженого” ставлення до явищ і фактів дійсності, в якій самоздійснюється особистість.

На нижчому рівні самореалізації смислові диспозиції нерідко опосередковано (через породжувані смисли й настановлення) вступають у конфлікт з актуальними мотивами й установками. Для цього рівня самореалізації, на нашу думку, характерна наявність перешкод усіх трьох типів, а їх висока інтенсивність може призвести до особливих труднощів і так званої базової (базальної) незадоволеності [73; 193]. На індивідуально-виконавчому рівні може спостерігатись характерне рефлексивне “застрягання”, яке зумовлює труднощі щодо прийняття рішень. Стратегії самореалізації тут базуються на малоактивній життєвій позиції і недостатній диференціації (неадекватності) самоствавлення, самооцінки й самопізнання в цілому. Це проявляється в переважанні простих і поодиноких складних для особистості ситуацій, адже останніх особа просто уникає.

Для рівня реалізації ролей і норм у соціумі найбільш характерними є недостатня гармонійність взаємодії цінностей і потреб, їх фрагментарний вияв. Тут переважно діє механізм ідентифікації, співвідношення себе і соціальної групи. На найвищому рівні самореалізації, на думку Л.О. Коростильової, стійкі перешкоди не виникають, а тимчасові долаються особистістю адекватно, спостерігається рівноцінний розвиток сфери мотивацій та потреб. Діяльність першочергово базується на когнітивній орієнтації, зумовленій пріоритетом звернення до пізнавальних процесів але з урахуванням емоційного та поведінкового компонентів [148]. До того ж потреба у самореалізації, її динаміка розкриваються в неподільній єдності з такими внутрішньо особистісними процесами та явищами, як самопізнання, самоствавлення, самооцінка, самосвідомість, саморозвиток, самовизначення. Стабілізація самооцінки, рівня домагань і ціннісних орієнтацій супроводжується, водночас, подальшою інтегрованістю і структурованістю образу Я.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

1. Формування системи особистісних цінностей людини є найважливішим фактором процесу соціалізації, за допомогою якого суб'єкт стає повноправним членом суспільства у всій повноті соціальних взаємин, тобто зрілою особистістю. Особистісним вартостям притаманна висока усвідомлюваність, вони відображаються у формі ціннісних орієнтацій та діють як визначальні чинники соціальної регуляції міжособових стосунків і поведінки кожного в соціумі. Система аксіологічних уподобань формується на вищому рівні розвитку особистості й модифікує її поведінку й учинення в найбільш значущих ситуаціях соціальної активності, у яких виражається ставлення особи до цілей життєдіяльності й засобів їх задоволення. Особистість становить певний системний набір психодуховних рис-якостей соціалізованого індивіда, що визначає вектор (спрямування) його суб'єктивного діяння, форми і способи взаємодії з довкіллям і долучення до конкретних суспільних, культурних та інших відносин, взаємодій, учинків.

2. Оптимальне функціонування (прояв і реалізація) особистості забезпечується єдністю п'яти компонентів: 1) спрямованості як мотиваційної системи спонукань, котра слугує надбанням цінностей і вірувань; 2) специфіки диспозицій і повсякденної поведінки, що закріпилися у характері; 3) можливостей саморозвитку і самовдосконалення через докладені особисті зусилля, обдарування і таланти – здібності; 4) свідомості як акту відображення дійсності й породження її смисло-життєвих форм; 5) самосвідомості як процесу набуття суб'єктом уособленого досвіду й ґрунтового переосмислення власного життя, унаслідок якого найвищі форми буттєвої присутності людини у світі і світу в людині.

3. Психологічний аспект активного освоєння особистістю фахової діяльності припускає цілеспрямовану видозміну структурних компонентів свідомості, мотиваційних складових і, як наслідок, *аксіосфери*, котра є результатом ефективної реалізації власних ціннісних орієнтацій у ракурсі професійного становлення особистості. При цьому спеціалізована діяльність фахівця соціогуманітарного профілю природно з'являється як визначальна, оскільки безпосе-

редньо окреслює перспективи реалізації його власних ресурсів, сприяє аналітичному підходу в оцінці своїх життєвих потенцій, прискорює пристосування до подальших професійних учинків і становить засадничий вектор його саморозвитку.

4. Смиложиттєві орієнтації належать до засобів впливу на мотиваційно-енергетичну складову ціннісних орієнтацій. В окремих випадках комунікації у безпосередньому середовищі професійного становлення активізують смислоутворення на емоційній основі, задаючи у такий спосіб фон для подальших перетворень психодуховної сфери особи, групи, колективу. Виокремлення в ціннісних орієнтаціях когнітивної, емоційно-енергетичної та регулятивної складових дає змогу стверджувати, що вони відіграють домінуючу роль у формуванні професійної спрямованості особистості студента. Вплив на когнітивну складову цінностей молоді відбувається також через моделювання часової перспективи. Майбутнє є передусім образом невизначеності, котрий продукує психологічне напруження під час розв'язання особистістю не лише локальних, а й стратегічних проблем власного життя.

5. Спрямованість є найсуттєвішим компонентом структури особистості, її наскрізною властивістю, котра умістовлює сприйняття нею дійсності через уособлену систему мотивів, вартостей, домагань, ідей. Саме через оптику спрямованості упредметнюються особистісні смисли, усвідомлюються життєві потяги, систематизуються своєрідні риси-якості людини, що становлять основу характеру, реалізуються її прагнення до саморозвитку, здійснюється рух-поступ до власного самовдосконалення. Особистісне спрямування постає тим вектором, що задає напрямок усього психічного розвитку суб'єкта, є джерелом людського самоплекання, системотворчою властивістю особистості, котра визначає впорядкування її психіки, сукупність стійких мотивів, орієнтирів її поведінки, діяльності, спілкування, вчинення.

6. Професійне спрямування особистості – це властивість свідомості, що виявляється у її стійкому прагненні активно займатися певною фаховою діяльністю, вдосконалюватися й самореалізуватися в ній. Воно змістовно розглядається як покликання людини, пов'язане з успішною, ефективною і продуктивною діяльністю, що формується у єдності її стилю життя, фахових взаємин з довкіллям, самоосвіти і психокультури. Професійна спрямованість – складноорганізоване психологічне утворення, що охоплює діяльнісно-рольовий (знання,

норми, уміння, навички) та особистісний (відповідні риси-якості, цінності, смисли тощо) аспекти, а також це чітке розуміння і внутрішнє прийняття суб'єктом цілей і завдань обраного фаху і суголосних із ним особистісних інтересів, настановлень, поглядів, переконань, світоглядних орієнтирів, ідеалів.

7. Формування професійної спрямованості майбутнього психолога залежить багато в чому від суб'єктивних чинників – його розумової та соціальної зрілості, здатності конструктивно асимілювати здобутки духовної культури, повноти осмислення буденних ситуацій, а також від досконалості моральної свідомості та гармонійності системи ціннісних орієнтацій особистості. Відтак функціонування проф-спрямування студентів на етапі навчання у ВНЗ головно пов'язане зі спроможністю реалізувати потенціал на практиці, формує множину значущих якостей майбутнього фахівця соціогуманітарного профілю.

РОЗДІЛ 4

ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У СИСТЕМІ ОСВІТИ

*«Особистість – це людина, котра містить у собі потенції і реалізує життєставлення, спільні з іншими людьми, котра відкрила й утримує свою приналежність до “ми”, приймає свою ідентичність з “іншими” як цінність, котра розширює можливості колективного-у-собі...
Процесність і предметна диференційованість спонукальних форм підкреслюються узагальнювальним поняттям “мотивація”. Стійкість індивідуальної мотивації стосовно вибраних, привілейованих об’єктів культури акцентується поняттям “ціннісні орієнтації”...»
(Олена Старовойтенко [323а, с. 23, 25].)*

4.1. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ І ТЕНДЕНЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО АКСІОГЕНЕЗУ ФАХІВЦІВ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ

Завдання дослідження за опитувальником М. Рокича першочергово полягало в тім, щоб у кожному випадку зафіксувати індивідуальну закономірність суб’єктивного структурування респондентами своєї системи ціннісних орієнтацій. До недоліків процедури проведення тестування можна віднести неоднозначність критеріїв рангування, оскільки одні респонденти враховують реальну нагальність цінностей, інші ж орієнтуються тільки на їх абсолютну значущість. Для конкретизації критеріїв рангування студентам пропонувалося брати до уваги не тільки значущість певної вартості, а й ступінь її реалізованості у власній життєдіяльності. Для цього, після завершення рангування обох списків, респондентам треба було оцінити у відсотках ступінь реалізації кожної з цінностей у їхньому сьогоденні.

Специфіка досліджуваної сфери, складність і неоднозначність тестових понять, що вимагають серйозного осмислення, дозволяють, на нашу думку, використати тест М. Рокіча передусім для обстеження студентів та осіб з вищою освітою. Причому остання процедура дослідження співвідноситься з теоріями Ш. Шварца і В. Білські, котрі висунули гіпотезу про наявність у людей будь-якої культури “універсальних мотиваційних типів” – “доменів”, у які поєднуються цінності відповідно до своїх змістовних наповнень [419]. Такі домени виділялися ними, виходячи з наявності й співвідношення трьох блоків універсальних людських потреб: а) індивіда як біологічного організму, б) у засобах скоординованої соціальної взаємодії, в) виживання й благополуччя груп (суспільний компонент).

Уся вибірка в кількості 218 осіб була розподілена нами за курсом навчання без урахування навчального закладу (другий, третій і четвертий курси). Тож загальні результати дослідження “реального Я” оформилися в наступну картину: майже 80% респондентів вказали, що основною метою життя є забезпечення матеріального благополуччя, причому 40% як життєву самоціль зазначили можливість “жити безтурботно”. Серед устремлінь молодого покоління переважає бажання “мати гарне здоров’я” (74,6%), “розважатися” (71,2%), “мати вірних друзів” (59,8%). Порівняно з обстоюваними соціумом запитами студентами обиралися досить високопафосні вартісні уподобання про суспільну орієнтацію їх життєдіяльності; зокрема, 35,6% опитаних бачили можливість приносити людям користь, 44,8% – у задоволенні власною роботою, яка буде корисна суспільству.

З’ясувалося, що провідні місця у всіх студентів посідають такі цінності: “одержати гарну освіту”, “мати цікаву роботу”, “активно просуватися в обраній справі” (близько 55%), “домогтися фінансової незалежності” та “положення в суспільстві” (28,8%), “бути вільним, незалежним” (біля 20%), але “приносити користь людям” вважають за потрібне лише 15%. Тож за загальними показниками опитування респондентів зміст і розподіл життєвих цілей за ранговими уподобаннями спрямований на індивідуалістичні домагання: на першому місці перебувають ділові цілі, орієнтовані на пізнання і вибір професії, яка приносить задоволення; на другому – цілі, спрямовані на особистий, переважно матеріальний успіх і добробут; на третьому – суспільні цілі філософсько-рефлексивного характеру.

За результатами рангування студентами цінностей за ступенем їх реалізації слушно сформулювати такі висновки. Для респондентів характерне прагнення до самоствердження, бажання бути визнаними доквіллям. Саме ці цінності залишаються досить значущими мотиваційними чинниками навчальної і подальшої професійної діяльності. За результатами тестування очевидна також потреба в життєвому й професійному самовизначенні, повній самореалізації в найближчому майбутньому. Втішно, що духовне життя сучасна молодь намагається будувати на високих ідеалах дружби, цінує довірливі стосунки між людьми (табл. 4.1).

З таблиці видно, що сучасна молодь першочергово націлена на реалізацію особистісних цінностей, так 34,6 % вважають найважливішими щасливе подружнє життя, комфорт, любов, здоров'я, життєву мудрість (дана тенденція є загальною для всіх респондентів). Але й інші групи вартостей мають суттєвий відсоток у цільових домаганнях студентів, вони власне визначають специфіку подальших життєвих намірів і перспектив. Так, для 20,8 % – це впевненість у собі й друзях, для 21,8 % – воля й творчість, для 22,8 % – суспільне визнання і матеріальний добробут. В ієрархії інструментальних цінностей провідні ранги займають вихованість, освіченість, відповідальність і чесність. Відкидаються такі цінності: непримиренність до недоліків у собі й інших, високі запити, чуйність, сміливість у відстоюванні своїх поглядів.

Для достеменного вивчення структури ціннісних орієнтацій студентів-психологів загальна вибірка була розподілена на курси за академічним розмежуванням. Так, студенти-психологи другого курсу показали певні розбіжності у вартісних уподобаннях з четвертим (показники життєвої мудрості, активного і матеріально забезпеченого життя, життєрадісності, старанності, твердої волі, ефективності у справах), хоча одержані показники неістотно впливають на загальну картину функціонування аксіосфери цих респондентів. На третьому курсі спостерігаються тенденції до певного спаду мотиваційно-вольової активності у виборі вартісних уподобань та дотриманні соціально значущих норм і стандартів поведінки. На четвертому курсі відбувається “стабілізація” (укорінення) системи вартостей, спрямовуючи її у дещо егоцентричне русло матеріальних благ, впевненості у собі.

В ієрархії термінальних цінностей студентів другого курсу провідне місце посідає активне діяльне життя, наявність хороших і вірних

Таблиця 4.1

Середні відсоткові показники цінностей-цілей студентів-психологів

Тип ціннісних орієнтацій	Найбільш значущі цінності	Кількість респондентів (%)
Соціальної взаємодії	Розвиток, любов, впевненість у собі, цікава робота, справжня дружба	20,8
Індивідуальної самореалізації	Наявність хороших і вірних друзів, розваги, свобода, тверда воля, активне діяльне життя, самоповага	21,8
Особистого щастя (загальнолюдські)	Любов, здоров'я, щасливе подружнє життя, комфортне життя, життєва мудрість	34,6
Суспільної успішності	Продуктивне життя, цікава робота, матеріально забезпечене життя, суспільне визнання	22,8

друзів, здоров'я, впевненість у собі. Для груп студентів третього курсу провідними цінностями-цілями є любов, активне діяльне життя, щасливе подружнє життя, впевненість у собі. Для груп четвертого курсу до головних цінностей належать матеріально забезпечене життя, наявність хороших і вірних друзів, упевненість у собі, здоров'я. У системі інструментальних цінностей студентів другого курсу вищий ранг займають вартості відповідальності, самоконтролю, вихованості, незалежності. Для третього провідними цінностями є вихованість, чесність, відповідальність, всі інші вартості мають занижений ступінь бажаності для даного контингенту, що свідчить про зниження загального рівня домагань на цьому віковому етапі. Четвертий курс студентів характеризується орієнтацією на такі життєві цінності, як відповідальність, тверду волю, життєрадісність, самоконтроль, ефективність у справах та освіту.

Термінальним вартостям усіх студентів притаманна орієнтація на активне діяльне життя, матеріально забезпечене життя, наявність хороших і вірних друзів, здоров'я, життєву мудрість. Найвищий ранг значущості в ієрархії інструментальних цінностей усієї вибірки займають відповідальність, вихованість, чесність, самоконтроль. Загалом аналіз одержаних результатів дає змогу зробити наступне

узагальнення: ставлення студентської молоді до отримання вищої освіти і вибору професії за сучасних соціально-економічних умов стає прагматичнішим, істотно змінюється структура мотивів – все більше переважають результуючі, економічні цінності, а професія часто стає лише інструментом для досягнення цих цілей.

Провівши порівняльний аналіз структури цінностей-засобів студентів-психологів, нами була виявлена деяка невідповідність системи вартостей між другим, третім і четвертим курсами. Для груп другокурсників у структурі інструментальних цінностей провідні ранги займають відповідальність, чесність, акуратність та охайність, самоконтроль, але мало уваги приділяється ефективності у справах, чуйності і непримиренності до недоліків у собі та інших. Низький ранг значущості третього курсу властивий таким цінностям як чуйність, терпимість, життєрадісність, а на високих щаблях посідають чесність і вихованість, тобто загальна картина свідчить про деяку конформність вартісних уподобань, також спостерігається спад суспільної і навчальної активності. Для груп четвертого курсу найбільш значущими є етичні цінності (самоконтроль, життєрадісність), цінності професійного самовизначення (відповідальність), індивідуальні вартості (незалежність), інтелектуальні цінності (освіченість), але знову ж низький ранг мають чуйність і непримиренність до недоліків. Система термінальних та інструментальних цінностей студентів характеризується ключовими цілями властивими для молоді в цілому, що підтверджено численними попередніми дослідженнями [62; 79; 100; 119; 255; 298; 307; 342; 406].

Відмінності у виборі панівних механізмів формування системи ціннісних орієнтацій в нашому пошукуванні визначають полярну динаміку значущості окремого набору “вищих” і “нижчих” вартостей. Загалом студентам-психологам притаманна “прогресивна ідентифікація”, яка характеризується достатнім рівнем інтернальності й усвідомленості життя, що свідчить про значний ступінь розвитку тенденції до самоактуалізації (що в подальшому підтверджується матеріалами САТ). У процесі навчання поступово на перший план виходять цінності професійної самореалізації, але ще зберігається значущість “захисних” вартостей, що в дечому зумовлює прагматичне ставлення до майбутньої професії.

За загальними результатами дослідження можна дійти висновку, що у процесі психологічного навчання одночасно здійснюється

інтерналізація локусу суб'єктивного контролю і формування професійно орієнтованої системи цінностей особистості (аналогічні показники за результатами СЖО). Описана вище динаміка ціннісно-сміслових орієнтацій і рівня суб'єктивного контролю має очевидні загальні закономірності, зумовлені тим, що вказані процеси сутнісно є складовими єдиного руху-поступу до особистісного і професійного самоплекання. Центральною, зв'язуючою ланкою в такому процесі самовизначення є усвідомлення і внутрішнє ухвалення відповідальності за різні аспекти свого життя і діяльності.

Власне аксіосфера особистості має переважно внутрішню або зовнішню “підтримку”, що відображається в таких процесах соціалізації як ідентифікація та інтерналізація. Респонденти, “орієнтовані на себе”, характеризуються достовірно високими показниками значущості таких цінностей, як активне діяльне життя, свобода і творчість, незалежність, освіта, сміливість в обстоюванні своєї думки і широта поглядів. В ієрархії цінностей “орієнтованих на інших” вищій щабель посідають суспільне визнання, щасливе подружнє життя, старанність, акуратність, також суттєвими є високий соціальний статус, вихованість, непримиренність до недоліків у собі та інших.

Результати дослідження свідчать про те, що більше третини респондентів мають внутрішній конфлікт у такій сфері, як “високий матеріальний добробут” (тут і далі на матеріалах “ідеального” бачення себе – рангування цінностей з позиції суб'єктивної бажаності). Дійсно, брак засобів для матеріального задоволення потреб – одна з актуальних проблем, з якою зустрічається молодь. Поряд із цим нами встановлено, що конфлікт у системі цінностей властивий для студентів ще в кількох сферах життєдіяльності, а саме: “продуктивне життя” (у подальшому дані підтвердяться даними тесту САТ), “здоров'я”, “подружнє життя”, “цікава робота” і “свобода як незалежність у вчинках і діях”, “визнання іншими”, “високий соціальний статус”, “любов”, “пізнання”. Наявність внутрішніх конфліктів не виявлено за параметрами “раціоналізм”, “життєва мудрість”, “щастя інших”, “розваги”, “краса природи і мистецтва”.

У дослідженні системи ціннісних орієнтацій також розглядаються усвідомлюваний та неусвідомлюваний рівні ставлення молоді до головних життєвих вартостей, а також їх порівняльні ієрархії. Вивчення структури аксіосфери на усвідомлюваному рівні уможливи-

ло зафіксувати факт однотипного характеру оперування студентами цінностями. Так, підтвердження одержали суб'єктивна значущість інтимно-особистісної сфери: здоров'я, любов, наявність вірних і хороших друзів та досить низька значущість таких цінностей як творчість і відчуття прекрасного.

Аналіз співвідношення між рівнем усвідомлення головних життєвих цінностей студентів та рівнем безпосередньо доступного для них виявив два варіанти взаємозв'язку. По-перше, це перевага значущості над доступністю, що свідчить про невідповідність між потребою в досягненні певних цінностей та можливістю їх досягнення в реальності; таким чином цей стан пов'язаний з наявністю конфлікту в мотиваційній сфері стосовно даних вартостей. У студентів також виявлені конфлікти щодо цінностей здоров'я, матеріального добробуту, упевненості у собі, наявності хороших і вірних друзів, свободи дій і вчинків, сім'ї. Зворотне співвідношення, що відображає перевагу доступності над значущістю, зафіксовано стосовно цінностей активного життя, цікавої роботи, переживання прекрасного та творчості, що констатує наявність мотиваційного вакууму та зниження рівня спонукань у життєвих ситуаціях, пов'язаних з актуалізацією цих цінностей.

Результати аналізу отриманих даних вказують на наявність загальних тенденцій стосовно неусвідомлюваного та усвідомлюваного рівнів функціонування ціннісних утворень. У ролі специфічної особливості системи ціннісних орієнтацій у майбутніх психологів виявлено досить значне неузгодження між цими рівнями. Так, особливості глибинного рівня вартостей не завжди усвідомлюються людиною, а тому можуть бути недоступні для вербального опису, що підтверджує факт розбіжності між різнорівневими ціннісними орієнтаціями особистості. Сам цей факт відображає недостатню змістовну повноту і зрілість свідомості майбутніх психологів, котра зумовлена особливостями їхньої когнітивної сфери, зокрема власними смисловими уподобаннями, замалою креативністю, а також дисгармонійним розвитком рефлексії та самоаналізу.

У респондентів мала місце одноманітність уявлень про ідеальне значення цінностей: цікава робота, творчість та активне діяльне життя. Студенти другого курсу надали більшого значення цінності "цікава робота" та визначили цінність "щастя інших" як найменш значущу. У вибірці третьокурсників зафіксована наявність загальних позитивних тенденцій стосовно цінностей здоров'я, сім'ї та наявності

хороших і вірних друзів. Для четвертого важливі незалежність, друзі та любов. Поряд з цим, середня “ідеальна” ієрархія виявила кілька загальних суміжних тенденцій із середньою “усвідомлюваною” ієрархією, на той час як стосовно середньої “неусвідомлюваної” супідрядності ці паралелі не зафіксовані. Для всіх академічних груп такі цінності, як “свобода” та “творчість” мали однакові позиції в “ідеальній” та “усвідомлюваній” ієрархіях, а у співвідношеннях таких цінностей як “активне діяльне життя”, “переживання прекрасного”, “матеріальний добробут”, “наявність друзів”, “пізнання” та “сім’я” констатовані суміжні позиції. Також дослідження підтвердило факт високої структурованості ціннісних орієнтацій щодо суспільних атитюдів: смислові конструкти свідомості респондентів наповнені традиційним змістом, гармонійно вписуються в картину світу, котра цілком адекватна соціальній дійсності. Це свідчить про достатню інтеріоризацію соціальних норм та високі адаптивні можливості студентів-психологів. Крім того, їхні ціннісні орієнтації наповнені смисловою перспективою, що вказує на достатню гармонійність головних мотиваційних ліній особистісної життєдіяльності.

Наявна система підготовки психолога зорієнтована головним чином на оволодіння ним певною системою теоретичних знань, спеціальних умінь і технік. Однак успіх професійної діяльності “цінителя людської душі” значною мірою залежить і від його особистісних характеристик – системи цінностей, психологічної культури, самосвідомості, соціально-перцептивного інтелекту тощо. Тому поряд із світоглядною та професійною підготовкою майбутніх фахівців особливого значення набуває особистісний вишкіл психолога-практика, метою якого є формування професійно значущих рис-якостей особистості, її гуманістичної спрямованості, психологічної культури, здатності до професійної ідентифікації.

У процесі фахової діяльності особа неминуче вступає у певні суспільні відносини з іншими людьми. Професійна діяльність стимулює розвиток особистості та збагачує її ціннісні орієнтації шляхом задіяння у нові соціальні зв’язки, міжособистісні стосунки. Індивідуальні вартісні орієнтації взаємодіють і впливають на колективні головно через останні – міжособистісні.

Для кожної професійної групи характерний свій зміст діяльності, своя система цінностей. Якщо обране фахове спрямування й пов’язані з нею вартості сприяють реалізації життєвого шляху й утворюють

діяльнісно-смыслову цілісність, то сама професійна діяльність набуває смисложиттєвої гармонійності. Однак, якщо основні життєві цінності суб'єкта знаходяться поза професією, то остання є лише засобом реалізації цих цінностей. У будь-якому разі ціннісно-смыслові орієнтації особистості виявляються, закріплюються й коригуються у професійній діяльності чи у процесі оволодіння фахом. Причому процес формування аксіосфери і профдіяльність взаємоспричинені.

За результатами емпіричного дослідження [347] готовність до професійної діяльності психолога містить такі засадничі механізми її успішного самоформування: 1) *емоційно-вольової саморегуляції* (здатність до адекватної спонтанності та свідомої регуляції власних емоційних проявів); 2) *ціннісно-смыислової самоорганізації* (набуття мотивами професійного розвитку статусу особистісного смислу та перетворення їх на цілі, а відтак встановлення відповідності між метою профудосконалення і системою персональних цінностей у контексті розуміння можливостей реалізації особистісних прагнень); 3) *самоідентифікації* (усвідомлення і прийняття професійної ролі); 4) *само-суб'єктивізації* (прояв суб'єктної активності стосовно себе, власне самотворення як суб'єкта життєповсякдення, у тому числі й ділового). Ці механізми діють на підґрунті складної й узгодженої взаємодії кількох основоположних векторів *особистісного самоздійснення* психолога: спонтанної і надситуативної активностей (що головню спричинені біологічним Я), адаптації і творення (формовияви соціального Я), потенційного й актуального (самоплекання екзистенційного Я), рефлексії і вірування (продукти духовного Я), що вимагає окремого детального теоретичного вивчення та емпіричного підтвердження.

Професія психолога, як відомо, відноситься до сфери “людина – людина”, а поняття про справжнього професіонала змістовно розглядається як покликання, пов'язане з успішною, ефективною і продуктивною діяльністю, що формується у єдності його стилю життя, професійного доквілля, самоосвіти і психокультури Я. Акмеологічний підхід вбачає у сформованості ціннісно-смыислового компонента особистості головну складову професіоналізму [54], від якої причинно залежні інші (погляди, установки, знання, переконання, домагання тощо). Це має враховувати узагальнений *ціннісно-орієнтаційний портрет* (ЦОП) ефективного психолога. Причому діагностика його аксіопсихологічних особливостей у вітакультурній сфері про-

фесійного становлення, базуючись на раніше виголошених нами теоретичних підставах і методологічних підходах [239; 350], повинна охоплювати принаймні чотири процедури: 1) вивчення особистісної спрямованості, яка оприявнює цілісну систему чи ієрархію ціннісних орієнтацій особистості; 2) квазіметричне розпізнавання процесів і рівнів її психодуховного розвитку, що у взаємодоповненні вказують на повноту сформованості ціннісно-сислової сфери, визначають спрямованість і вмотивованість професійної діяльності; 3) дослідження її життєвих цілей, рівнів свідомості і самосвідомості в контексті обстоювання смисложиттєвих орієнтацій та зреалізування конкретного ланцюга вчинкових дій і програм професійного сходження загалом; 4) рефлексивне переосмислення здійснених поведінкових актів і фахових діянь за певними канонами і морально-етичними критеріями.

Відповідно до основних концептуальних положень [347], критеріями ефективної реалізації особистістю психолога власного *аксіосферного потенціалу* у взаємозв'язку із його фаховим становленням є: *а) професійна спрямованість* (адекватність і повнота уявлень про обрану професію, ступінь усвідомлення, стійкість і чіткість професійних цілей, узгодженість життєвих і кар'єрних намірів); *б) соціальна активність* (уміння долучатися до нових соціальних груп, здатність до адекватної оцінки повсякденних ситуацій, високий рівень загальної життєдіяльності, потреба в самоактуалізації, соціально-психологічна грамотність); *в) особистісна саморегуляційність* (розвиненість процесів рефлексії, толерантне ставлення до труднощів і здатність їх успішно долати, мобільність застосування на практиці здібностей і вмінь, відповідальність як внутрішній стрижень регуляції поведінки); *г) ціннісна зорієнтованість* (ціннісно-сислове ставлення до світу, здатність вільно визначатися у вітакультурному просторі вартостей, світогляд, який ґрунтується на духовних ідеалах); *д) соціально-рольова компетентність* (виконання широкого діапазону соціальних функцій, ролей і статусів, активний характер і цілісність соціокультурних позицій).

Водночас є підстави висновувати, що у справді ефективного психолога особистісне й професійне самовизначення постають у неподільній діалектичній єдності, а тому він не тільки грамотний працівник, а й внутрішньо згармонізована особистість із широким спектром морально-етичних, суспільно значущих, ціннісних пріоритетів. Причому його ціннісно-сислова сфера характеризується від-

носною незмінністю упродовж певного часу, що забезпечує психологічну стійкість особи стосовно будь-яких негативних зовнішніх впливів, взаємоузгоджує самоорганізацію потребо-мотиваційних, когнітивних та емоційно-вольових характеристик, структур свідомості і самосвідомості, активізаційних соціальних умов та внутрішніх самоактуалізаційних чинників їх формування-самоплекання.

Емпірична інтелектуальна проекція окреслених теоретико-методологічних засновків і настановлень дає змогу створити узагальнений **ціннісно-орієнтаційний портрет** ефективного психолога практичного амплуа. *Отже, він відкритий до нових контактів і вміє їх підтримувати, зберігає емоційний самоконтроль у процесі спілкування, є емпатійно привабливим для людей, високоосвіченим за високої чутливості і правдивості, що полегшує орієнтацію в емоційно-афективній сфері клієнта, а також відчуває відповідальність за свої дії, усвідомлює межі власної компетентності, володіє високим рівнем внутрішньої свободи і є самостійним у прийнятті рішень; його інтелектуальний потенціал – вище середнього або високий (передусім вербального компонента та його соціальної складової), що буденно реалізується на тлі гуманістичної спрямованості його особистості, а саме таким її складовим як наявність альтруїстичної позиції та високої вмотивованості професією, готовність до співпраці, толерантність, налаштованість на досягнення вічних цінностей (добра, любові, моралі, щастя, мудрості тощо), націленість на позитивний результат і водночас володіння механізмами саморегуляції, самообілізації і самоорганізації, що й забезпечують успіх у його повсякденній роботі; він іде шляхом самоактуалізації, повно реалізуючись ситуаційно як суб'єкт життєдіяння, утверджуючись через покликання і власну справу особистісно, здійснюючись екзистенційно як індивідуальність у низці благодатних професійних і самісних учинків (відповідальності, допомоги, гідності, любові, віри тощо), а це означає, що йому притаманні адекватне об'єктивне сприйняття реальності, прийняття себе та інших, спонтанність, невимушеність, людська доступність, природність, прагнення до автентичності, вишуканість та естетизм пошукувань, здатність до творчих рішень, креативність та оригінальність учинкових дій, почуття приналежності до групи, співучасність у спільній справі колективу, спроможність продукувати позитивні ціннісні орієнтації, розвинене почуття делікатного гумору і водночас упевненість у собі та висока позитивна*

самооцінка, емоційна лабільність, робота над собою в напрямку духовного саморозвитку, щире сумління допомогти іншим, здатність розширювати навколо себе поле любові і добра, волюва активність, відкритість новим враженням і переживанням, а відтак і постійне збагачення свого чуттєвого й інтелектуального досвіду, панорамна осмисленість суспільного повсякдення, прагнення до високого ідеалу, розуміння гендерної природи жіночого і чоловічого щастя, почуття ідентичності із соціальним, родинним, професійним та етнонаціональним вимірами довкілля, вартісно-сміслова єдність зі світом, емпатійність, упевненість у собі у ситуаціях життєвого вибору, критичне рефлексування власного життєвого шляху, незалежність у поглядах і переконаннях, автономність професійної свідомості, реалістичність і дисциплінованість власної мислєдіяльності, позитивно-гармонійна Я-концепція, глибоке і всебічне прагнення до самопізнання, досягнення вершин життєвої мудрості.

Наступним закономірним кроком у побудові ЦОП фахівця-психолога є перехід від теоретичної моделі до конкретно-психологічних індивідуальних, а, можливо, й суто особистісних, інваріантів, тобто до створення такого довершеного набору названих портретів, котрі б обіймали *мінімум типових траєкторій професійного сходження психолога* до вершин його фахової майстерності та ділової компетентності. У даному випадку показниками розвитку ефективного психолога головню слушно прийняти реалізацію себе як індивідуальності, втілення у життя ідей, задоволення вищих потреб і духовних домагань, віднаходження власного місця у світі, повномірну реалізацію своїх талантів та обдарувань. Зазначеному процесу особистісного і професійного розвитку сприяють: бажання і внутрішня потреба професійного самоствердження, усвідомлення своїх можливостей, постановка цілей, адекватне планування діяльності, автентичність, прагнення бути самим собою, впевненість у собі, здатність зрозуміти свої почуття, усвідомити найнагальніші бажання й ідеали, цілеспрямованість, пошук нових можливостей власних прихованих резервів і наявність планів на майбутнє, жага пізнання і помірну вдоволеність досягнутиим [350].

Сьогодні в арсеналі психолога-експериментатора наявний широкий спектр індивідуально-психодіагностичних, соціально-психологічних і власне соціологічних методів для дослідження аксіосфери особистості, заснованих на різних, найчастіше полярних, теоретичних

концепціях, кожна з яких обстоє свою типологію чи, принаймні, класифікацію людського загалу. Водночас жодна з існуючих методик не дає змоги одержати вичерпно повну психологічну інформацію про систему ціннісно-сміслових орієнтацій особи клієнта. Тому індивідуальні дані, одержувані під час емпіричних досліджень, слушно розглядати тільки в контексті соціально-культурних норм значущого довкілля. У цьому зв'язку досить актуальним залишається питання про валідність використовуваних методів і коректність інтерпретації отриманих результатів. Тому, створюючи ЦОП конкретного фахівця-психолога, не треба забувати про його умовність, що спричинена середньостатистичними даними. Реальна ж ієрархічна цілісність ціннісних орієнтацій охоплює інтелектуальні досягнення, інтимно-особистісні стосунки, відповідність соціальним очікуванням, матеріальний добробут, роботу та ділові властивості-риси, а також характерологічну адекватність, психодуховну зрілість та горизонти ситуаційної самоактуалізації.

Вочевидь професійний розвиток особи не відокремлений від суб'єктного, особистісного, індивідуального. Психолог-практик, який зацікавлений у самозміні й саморозвитку і напружено працює над собою у цьому напрямку, здатний із часом перейти й на якісно більш високий рівень у своєму професійному становленні. Загалом підготовка ефективного психолога – це багатовимірна, багатоаспектна, багаторівнева відкрита система, що відображає єдність змістової, ціннісної, процесної, діяльної і результативної повноти професійного зреалізування фахівця і першочергово спрямована на саморозвиток, самоздійснення і самовдосконалення його як особистості та індивідуальності.

Що ж стосується професійно орієнтованої системи цінностей, то в її основу покладено особливості практично-дослідницької діяльності студента, котрі формують систему значущих рис практичного психолога. Відповідно, процес психологічного навчання, спрямований на ідентифікацію особистості з суб'єктом своєї майбутньої діяльності, на підвищення значущості її ціннісно-сміслового аспекту, на створення адекватних умов для розвитку вищого рівня спеціалізованих вартісних уподобань. Отож не варто розмежовувати аксіосферу і творчо-пошукову діяльність, котрі знаходяться в супідрядній залежності одна від одної, обопільно впливаючи на загальний розвиток усіх сегментів особистості.

Тож в основі регуляції соціальної поведінки й професійної діяльності людини перебуває система ціннісних орієнтацій, структурно-динамічна модель якої інтегрує різні підходи до витлумачення закономірностей її внутрішньої організації і розвитку, реалізуючи базові для психології принципи системності й розвитку. Теоретичною основою даної моделі слугували класифікаційні й типологічні підходи до визначення стадій і рівнів розвитку системи ціннісних орієнтацій, обґрунтовані в роботах А.Г. Маслоу, Р. Інґльхарта, Е. Фромма, Ж. Піаже, Л. Колберга, А.В. Петровського, Б.С. Братуся й інших закордонних і вітчизняних учених. Нами була запропонована модель типології особистості, заснована на експериментальному виділенні типів ціннісного зорієнтування особистості, виходячи із цілісної ієрархії вартостей респондентів, що одержала підтвердження в емпіричному дослідженні (табл. 4.2).

Групова ієрархія ціннісних орієнтацій першого типу (24,3 % респондентів) характеризувалася більшою значущістю конкретних життєвих цінностей – щасливого подружнього життя, здоров'я, матеріального забезпечення, дружби, цікавої роботи; незначущими виявилися вартості розвитку й продуктивного життя, пізнання й творчості, віднесені ними на останнє місце при рангуванні (на матеріалі тесту М. Рокича розмежування цінностей за оцінкою від імені “ідеального Я”). Приписані другому типу вартості (29,1 %) ставлять вище інших любов, дружбу, свободу, розвиток і творчість. До цінностей, що відкидаються ними, відносяться матеріально забезпечене життя, суспільне визнання й розваги. У системі цінностей респондентів третього типу (46,6 %) найбільш високий ранг значущості мають здоров'я, матеріально забезпечене й активне діяльне життя, впевненість у собі й воля. Такі цінності, як творчість, щасливе подружнє життя, краса природи й мистецтва, а також щастя інших, посідають у їхній ієрархії останні місця. Групова ієрархія інструментальних цінностей першого типу відрізняється вірогідно більшою суб'єктивною значущістю чесності, другого – відповідальності; третій тип характеризується орієнтацією на незалежність, тверду волю, самоконтроль при низькій вагомості таких цінностей, як чесність, терплячість і чуйність.

Виділені нами на підставі особливостей ціннісних орієнтацій типи особистості виявили очевидні розбіжності за низкою психологічних характеристик. Так, респонденти, віднесені до першого типу,

Таблиця 4.2

Модель системи ціннісних орієнтацій особистості

Параметри аналізу	Типи і показники зорієнтувань		
	Консервативний	Екзистенційний	Рефлексивний
Стадії особистісного розвитку (за Л. Колбергом)	Передконвенційна	Конвенційна	Постконвенційна
Провідні процеси	Адаптація	Соціалізація	Індивідуалізація
Механізми реалізації	Елементарні захисні	Ідентифікація	Інтерналізація
Основні психологічні фактори	Висока тривожність і фрустраційне напруження	Конформність, залежність і екстернальність	Свідомість життя, інтернальність, позитивна Я-концепція
“Вектори” особистісного розвитку	Звільнення від обмежень, свобода дій, вчинків	Прихильність традиціям, нормативам	Альтруїстична спрямованість, гуманізм
Провідні цінності	Незалежність, матеріальний статок і розваги	Сім’я, кар’єра, престиж і суспільне визнання	Творчість, активність, воля, самореалізація й широта поглядів
Типи особистості	Адаптаційний – зорієнтований на цінності виживання й самоствердження	Ідентифікаційний – зорієнтований на традиційні цінності й культуру	Самоактуалізатор – зорієнтований на цінності творчості й особистісного розвитку
Типи ціннісних переваг суспільної свідомості	Цінності адаптації, прагнення до безпеки, визнання з боку оточення	Цінності соціалізації, орієнтація на суспільні норми	Цінності індивідуалізації, спрямованість на саморозвиток

характеризувалися високою нормативною зумовленістю поведінки, консервативністю, некритичним ставленням до традиційних устроїв і принципів життя. У спілкуванні вони більшою мірою орієнтуються на норми етикету, прагнуть стримувати емоційні прояви. Їм також властиві підвищена тривожність і внутрішня напруженість. Другому типу властива опора на власні цінності, незалежність суджень, низька конформність, деяка відчуженість, орієнтація на свій внутрішній світ, високий творчий потенціал і розвинена уява. Відмінною рисою третього типу є незалежність у поведінці, завзятість, певна агресивність, владність і прагнення до домінування.

Виділені типи умовно позначені нами як “традиційно-соціальний” або “консервативний”, “екзистенційний” та “рефлексивний”. Дана типологія, як і будь-яка диференціація або розподіл людей на підставі їхніх ціннісних уподобань, є досить умовною. Система вартостей людини мінлива, оскільки переважно спричинена нестійким соціальним довкіллям і статусом особистості студента. У цьому зв’язку закономірно, що запропонована типологія головно базується на розбіжностях у внутрішніх установах та інтерналізованих у більш ранньому віці життєвих принципах і вартостях.

Для експериментального підтвердження моделі багаторівневої організації системи ціннісних орієнтації нами використаний метод багатофакторного аналізу, що дозволяє виявити “приховані” змінні її внутрішньої структури (Ю.Б. Максименко [185]). При цьому під фактором розуміється математично сконструйована змінна, що відповідає вимогам теоретичної моделі факторної структури. Сама процедура визначення основних аксіопсихологічних чинників вимагає складного теоретико-методологічного обґрунтування за результатами психодіагностичного дослідження. Очевидною перевагою багатофакторного аналізу є виявлення серед множини умов-чинників тих визначальних параметричних показників (детермінант), що спричинюють поетапний перехід від задекларованих перед суспільством вартостей до внутрішньо сприйнятих цінностей, що визначають стратегічні віхи поведінки і діяльності особистості. Достовірність отриманих результатів перевірялася за допомогою методів математичної статистики. Репрезентативність вибірки оцінювалася за критерієм Ф. Вілкінсона, Г.Б. Манна та Д.Р. Вітні, у дослідженні для факторного аналізу використовувалася кореляційна матриця рангів значущості 36 термінальних і інструментальних цінностей 218 студентів.

Таблиця 4.3

Параметри фактора 1 та їх факторні навантаження при аналізі термінальних та інструментальних цінностей, за методикою М.Рокича

Ранг	Цінності	Факторне навантаження
1	Активне діяльне життя	-0,48
2	Освіченість	-0,43
3	Незалежність	-0,42
4	Відповідальність	-0,39
5	Тверда воля	-0,38
6	Здоров'я	-0,36
7	Сміливість у відстоюванні своєї думки	-0,34
8	Ефективність у справах	-0,31
9	Світ краси (сприйняття прекрасного)	0,32
10	Любов	0,35
11	Пізнання	0,42
12	Акуратність, охайність	0,45
13	Творчість	0,46
14	Щасливе подружнє життя	0,51

Раніше при дослідженні факторної структури системи ціннісних орієнтацій М.І. Лапіним було виділено одинадцять факторів, Д.О. Леонтєвим знайдено семифакторне рішення, М.С. Яницький виявив тільки три значущі фактори [244]. У нашому дослідженні в результаті факторного аналізу також виділилося три основні фактори, що піддаються чіткій інтерпретації зі змістовним поясненням взаємозв'язків всередині кожного з них. Як критерій рівня значущості використовувалося навантаження на фактор 0,30, з обліком якого ранги цінностей об'єдналися у фактори в такий спосіб: перший фактор включив у себе 14 вартостей, другий – 8 і третій – 9 цінностей, при цьому деякі вартості ввійшли до декількох факторів (табл. 4.3 – 4.5).

Всі три основних фактори виявилися біполярними, кожен з яких має дві досить добре виражені групи пов'язаних між собою цінностей, що чітко протистоять одна одній. Оскільки ранг значущості цінностей є зворотним (протилежним) числовим значенням (найбільше до-

Таблиця 4.4

*Параметри фактора 2 та їх факторні навантаження при
аналізі термінальних та інструментальних цінностей,
за методикою М.Рокича*

Ранг	Цінності	Факторне навантаження
1	Матеріально забезпечене життя	-0,69
2	Наявність вірних і хороших друзів	-0,55
3	Високі запити	-0,51
4	Суспільне визнання	-0,41
5	Творчість	0,46
6	Чесність	0,49
7	Дисциплінованість	0,52
8	Щастя інших	0,54

рівнює 1, найменше – 18), на позитивному полюсі кожного фактора розташовуються цінності з негативним факторним навантаженням.

На позитивному полюсі першого фактора зосереджені цінності “особистої свободи”: активне діяльне життя, тверда воля, незалежність, сміливість у відстоюванні своєї думки, відповідальність, освіченість, здоров’я, ефективність у справах. Їм протистоять соціально схвалювані цінності, які можна також назвати традиційними, орієнтація на любов і сприйняття прекрасного, подружні взаємини; а також вартості особистісного розвитку – пізнання і творчість, які нажаль не обстоюються респондентами.

Позитивний полюс другого фактора егоцентрично орієнтований, йому притаманні “нижчі” цінності – матеріальний добробут, суспільне визнання, наявність вірних і хороших друзів й високі запити. Це свідчить про прагматичність вибірки, її спрямованість на економічні вартості, споживацьку життєдіяльність, у результаті чого відбувається орієнтація особистісних домагань в бік примітивних, інстинктивних форм самореалізації. Протилежний полюс містить цінності творчості, дисциплінованість, орієнтацію на щастя інших і чесність. У цілому їх вагомість надзначна для суспільства, але зазначені цінності (їх можна умовно назвати вартостями “альтруїстичної спрямованості”)

Таблиця 4.5

Параметри фактора 3 та їх факторні навантаження при аналізі термінальних та інструментальних цінностей, за методикою М.Рокича

Ранг	Цінності	Факторне навантаження
1	Розваги	-0,54
2	Незалежність	-0,42
3	Тверда воля	-0,38
4	Ефективність у справах	-0,31
5	Чуйність	0,32
6	Самоконтроль	0,35
7	Рівність	0,39
8	Терпимість	0,42
9	Пізнання	0,43

практично індиферентні респондентам і мають занижку значущість для студентів-психологів.

Третій фактор на своєму позитивному полюсі містить орієнтацію на цінності розваг, ефективності у справах, незалежності і твердої волі, що у цьому контексті може бути інтерпретований як “свобода від обмежень”. На протилежному полюсі перебувають цінності, що представляють собою осмислену стратегію суспільно значущого розвитку особистості – чуйність, терпимість до чужих і своїх помилок, пізнання, рівність та самоконтроль.

І все ж за загальними показниками зміст і розподіл життєвих цілей майбутніх психологів за ранговими уподобаннями спрямований на індивідуалістичні домагання: на першому місці перебувають ділові цілі, орієнтовані на діяльне життєздійснення і вибір професії, яка принесе задоволення; на другому – цілі, спрямовані на особистий, переважно матеріальний успіх і добробут; лиш на третьому – суспільні цілі філософсько-рефлексивного характеру (результати кластерного аналізу, **табл. 4.6**). Що ж стосується професійно орієнтованої системи цінностей, то в її основу покладено особливості практично-дослід-

Таблиця 4.6

*Спрямованість системи цінностей майбутніх психологів
(за загальними результатами тестування)*

Спрямованість	Методики			
	Ціннісних орієнтацій (М. Рокича)	ОТеЦ (І. Г. Сєніна)	СЖО (Д. О. Леонтьєва)	САТ (Е. Шострома)
Індивідуалістична	Здоров'я. Розваги. Незалежність. Життєрадісність. Тверда воля. Подружнє життя. Наявність вірних друзів	Захоплення. Подружнє життя. Збереження власної індивідуальності. Саморозвиток. Досягнення	Процес життя. Локус контролю – Я. Локус контролю – життя	Компетентність у часі. Опора і підтримка. Ціннісні орієнтації. Самоприйняття. Сенситивність
Професійна	Цікава робота. Продуктивне життя. Матеріальне забезпечення. Пізнання. Ретельність. Відповідальність. Освіченість	Професійне життя. Навчання й освіта. Власний престиж. Матеріальне забезпечення. Креативність	Цілі. Результат. Локус контролю – Я	Пізнання, Самоповага, Гнучкість поведінки, Креативність
Соціальна	Активне діяльне життя. Соціальні контакти, Високі запити. Життєва мудрість. Вихованість. Чуйність	Громадське життя. Активне діяльне життя. Духовне задоволення. Власний престиж	Загальна осмисленість життя. Локус контролю – життя	Спонтанність. Синергійність. Прийняття агресії. Контактність. Погляд на природу людини

ницької діяльності студента, котрі формують систему значущих якостей практичного психолога. Відповідно, процес психологічного навчання, спрямований на ідентифікацію особистості з суб'єктом своєї майбутньої діяльності, на підвищення значущості її ціннісно-смыслового аспекту, на створення адекватних умов для розвитку вищого рівня спеціалізованих вартісних уподобань.

За кількісної характеристики кластерного аналізу постає яскраво виражений комплекс взаємопов'язаних і взаємозалежних особливостей особистості майбутніх психологів, які ми об'єднали у профілі. Перший профіль (61,4 %) характеризується яскраво вираженою тенденцією до *індивідуалізації*, йому притаманні високий рівень самоактуалізації, цілеспрямованість, внутрішній локус контролю, активне діяльне життя, досягнення, але замала професійна спрямованість (лише для задоволення матеріальних потреб), низький рівень суспільних домагань. Другий профіль (29,4 %) відповідає середньому рівню самоактуалізації, відзначається високими *професійними* запитами, твердою волею, спрямованістю на цікаву роботу і престиж, керуючись при цьому внутрішнім локусом контролю, незалежністю і раціоналізмом у виборі конкретних форм діяльності, що водночас свідчить про деяку відлюдкуватість і педантизм. Третій профіль (9,2 %) володіє посереднім рівнем самоактуалізації, йому притаманні вартості соціогуманного формовияву: чуйність, терпимість, альтруїзм, високий рівень емпатії, відкритість; він прагне щасливого подружнього життя, але характеризується конформністю і слабкою захищеністю від мінливості ситуацій життєздійснення.

Таким чином, проведене нами дослідження підтвердило, що система ціннісних орієнтацій особистості не є внутрішньо однорідною структурою. По суті, виділені фактори вказують на можливий вибір вектора розвитку системи вартісних пріоритетів особистості майбутніх психологів. Як видно з наведеної інтерпретації трьох основних факторів, що носять біполярний характер, вибір того або іншого вектора розвитку в кожному конкретному випадку визначається протиріччям між орієнтацією на цінності більш низького або більш високого рівнів.

Головна мета оптимізації розвитку системи ціннісних орієнтацій особистості – підвищення суб'єктивної значущості вартостей її вищого рівня. Розвиток аксіосфери внутрішньо вільної, творчої особистості зреалізовується студентами у процесі навчання, спрямованого

перш за все на їх ідентифікацію з суб'єктом майбутньої фахової діяльності й на формування професійного бачення світу. Як найважливіший механізм прийняття особистістю вищих цінностей тут виступає інтерналізація (глибоке прийняття), змістом якої у проведеному нами емпіричному дослідженні є ускладнення системи особистісних конструктів, що розширює смислові межі суб'єктивної реальності й створює умови для вільного вибору й усвідомленого прийняття вищих вартостей.

4.2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІНІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ І САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У вітчизняній психології, на основі теоретичних положень М. Рокіча про систему цінностей особистості, І.Г. Сенінім розроблено опитувальник термінальних цінностей (ОТеЦ) [298]. Він містить вісімдесят тверджень, що підлягають оцінюванню за п'ятибальною шкалою, виходячи з їхньої вагомості для респондента. Даний опитувальник дає змогу визначати виразність восьми термінальних вартостей (власного престижу, високого матеріального становища, креативності, активних соціальних контактів, саморозвитку, досягнень, духовного задоволення, збереження власної індивідуальності), а також їхню наявність у різних сферах життя (фаховій реалізації, самоплеканні та самоосвіті, подружніх зносинах, суспільній активності, захопленнях). Результати тестування оформлюються у вигляді індивідуального профілю – окремо для шкал термінальних цінностей і життєвих сфер.

Опитувальник дає змогу визначити і ступінь значущості для індивіда, і рівень оприявлення тієї чи іншої життєвої сфери, у рамках якої він намагається себе зреалізувати, а саме: 1) професійне життя; 2) навчання й освіта; 3) сімейне життя; 4) громадське життя; 5) захоплення. У цьому зв'язку нас цікавили розбіжності у вартісних уподобаннях студентів різних курсів навчання (від 2-го до 4-го), що окреслюють динаміку змін задіяння цінностей у зв'язку з віковими

особливостями і специфікою особистісного становлення. Відтак перед нами постали такі завдання при роботі з даною методикою: а) визначити специфічні особливості ціннісних орієнтацій студентів; б) виявити їх динаміку упродовж навчання й освоєння професійної майстерності.

Для всієї вибірки характерний високий бал за показником “матеріальне становище”. Це означає, що матеріальний добробут виявляється для студентів підставою для розвитку почуття власної значущості й позитивного ставлення до себе. Їхня зацікавленість у високому рівні фінансового достатку пояснюється високими запитами цього віку й низькою соціальною захищеністю студентів. Виявлено також високу потребу в досягненнях, тобто наявність прагнення до відчутних і конкретних результатів у будь-якому виді діяльності. Це бажання пояснюється самим характером навчально-пошукової роботи психологів-наступників.

Значна кількість студентів має високу потребу у збереженні власної індивідуальності, що свідчить про їхнє прагнення до незалежності і бажання зберегти неповторність, своєрідність власної особистості, своїх поглядів і переконань. Студенти ставлять задоволення своїх духовних потреб нижче матеріальних, що збігається з даними за методикою М. Рокича. Найбільш значущими сферами життєдіяльності на 2-му і 3-му курсах є навчання, а на 4-му до нього додається висока значущість захоплення. Для аналізу динаміки ціннісних орієнтацій студентів нами проранговані всі цінності й життєві сфери за їх значущістю протягом трьох основних курсів оволодіння фахом психолога. Рангові місця розподілені від 1 до 8 для ціннісних орієнтацій і від 1 до 5 для життєвих сфер, де 1 – найбільш значуща цінність і т.д.

За результатами дослідження можна констатувати, що протягом навчання в університеті зростає націленість на підтримку власного престижу. Ця потреба переміщається до четвертого курсу з 8 на 5 місце, що пояснюється процесом зміни соціального статусу студентів у процесі дорослішання (багато старшокурсників починають працювати, створюють сім'ю). Прагнення до активних соціальних контактів, креативність і духовне задоволення мають невелике значення для більшості студентів, та й духовне задоволення виокремлюється як домінантне на старшому курсі. Сфера навчання є найбільш значущою для студентів (1 місце на другому курсі і 2 – на четвертому). Що стосується захоплення, то найбільша їх значущість зберігається протягом усіх курсів навчання, але найвиразнішою постає

на 4-му році навчання. Приємно, що сфера професійної самореалізації на четвертому курсі виходить на друге місце, це пояснюється великим відсотком вже працюючих студентів.

Значущість різних вартостей в індивідуальній ієрархії може бути зумовлена цілим набором психологічних особливостей та особистісних характеристик. Як вже наголошувалося, на формування аксіосфери особистості впливає сукупність як зовнішніх, соціально-психологічних чинників, так і внутрішніх, тобто індивідуально-психологічних. В емпіричному дослідженні розглядався взаємозв'язок особливостей ієрархічної організації ціннісної системи і вираженості тих внутрішніх чинників, які можуть бути активізовані або оптимізовані у процесі цілеспрямованої навчальної діяльності.

Очевидно, що показники впливу різних психологічних механізмів і ступеня вираженості чинників формування ціннісної системи взаємопов'язані і взаємоспричинені, тому їх розмежування є достатньо умовним. Методологічною основою такого розподілу в проведеному нами емпіричному пошукуванні послужили положення В.М. Мельнікова про діагностику типів і рис особистості [198]. Показники за такими тестами як САТ і ОТеЦ, що є швидше “опитувальниками типів” і дають змогу оцінити тенденцію зміни психічного стану, тобто спосіб, тип поведінки, інтерпретуються їх авторами як прояви дії механізмів розвитку ціннісної системи. Результати за тестами М. Рокіча, СЖО, що є швидше “опитувальниками рис” і відображають відносно стійкі особистісні характеристики, оцінювалися як вираженість внутрішніх переваг у формуванні аксіосфери.

З одержаних результатів з'ясувалося, що рівень свідомості життя, зокрема усвідомлення цілей і перспектив, насиченості сьогоденного буття і задоволення самореалізацією, знаходиться у позитивному взаємозв'язку зі значущістю цінностей, які властиві особі, котра самоактуалізується, і які можна віднести до вищого рівня вартісної системи – активного діяльного життя, саморозвитку, відповідальності, освіти тощо. Значущість “прагматичних цінностей” – розваг, матеріально забезпеченого життя, суспільного визнання – пов'язана із загальним низьким рівнем соціальної захищеності студентів. Ці відмінності супроводжуються вибором різних механізмів формування системи ціннісних орієнтацій особистості: загальний показник усвідомленості життя позитивно корелює з результатами за шкалою “підтримки” САТ, що відображає дію механізму інтерналізації, і

негативно – з показниками більшості інших шкал, підйом профілю за якими відповідає дії адаптаційних захисних механізмів. Тож система ціннісних орієнтацій студентів, що спеціалізуються за напрямком “психологія”, більшою мірою залежать від дії механізму інтерналізації. Свідомість життя, таким чином, на протигагу “екзистенційному вакууму”, є чинником розвитку гармонійної і психічно здорової особистості, основою її цілеспрямованості, умовою адекватної реалізації ціннісною системою її цільових функцій.

Ефективне впровадження цінностей у життєдіяльність є важливою умовою професійної й особистісної самореалізації. У нашому емпіричному дослідженні особливості співвідношення вартісних настановлень і життєвих сфер постають як визначальний чинник у специфіці формування всієї системи ціннісних орієнтацій. Високі показники життєвих сфер відповідають панівній значущості активного, діяльного й продуктивного життя, освіченості; низькі – значущості розваг і нетерпимості до недоліків.

Прагнення до високого матеріального становища в усіх студентів посідає високий щабель у вартісній ієрархії. Найбільш значущою цінністю для загальної вибірки залишається потреба в досягненнях, хоча в подальшому вона має тенденцію до зниження. Третє місце посідає потреба в збереженні власної індивідуальності, прагнення до неповторності, котрі мають тенденцію до зростання у процесі навчання й дорослішання студентів. Аналогічна картина спостерігається і з прагненням до саморозвитку. Протягом навчання в університеті також посилюється жага студентів до завоювання авторитету, визнання, підтримки власного престижу. Втішно відзначити зростання індексу значущості тієї чи іншої сфери професійного життя респондентів. Щодо захоплень, то вони, як і раніше, посідають одне з найважливіших місць у житті студентів-психологів на різних вікових відрізках життя.

Рівень відповідальності за ті або інші події життя також достатньо тісно взаємопов'язаний зі значущістю окремих цінностей в індивідуальній ієрархії. Інтернальний локус суб'єктивного контролю супроводжується вищою значущістю цінностей особистісної самореалізації – активного і продуктивного життя, пізнання і творчості. Екстернальному локусу контролю виразно відповідає перевага “нижчих цінностей” – розваг і матеріально забезпечення (за матеріалами порівняння результатів за опитувальниками ОТеЦ і СЖО). Ціл-

ком закономірно, що ступінь інтернальності респондентів негативно корелює з орієнтацією на соціально схвалювані цінності, засвоєні за допомогою ідентифікації (дружні взаєностосунки, акуратність, вихованість, старанність). Описані закономірності підтверджуються тим, що інтернальному локусу контролю більшою мірою відповідає дія механізму інтеріоризації, а екстернальному – ідентифікації. Загальний рівень суб'єктивного контролю знаходиться у безпосередній залежності від рівня внутрішньої “підтримки” цінностей, а дії різних адаптивних механізмів відповідають швидше за екстернальний локус контролю. Впровадження вартостей у повсякденне буття визначається вибором механізму формування загальної ціннісної системи, котра перебуває у прямій залежності від ступеня внутрішньої “підтримки” певної цінності, що відображає дію механізму інтерналізації, і у зворотній – переважання адаптаційних механізмів.

Таким чином, студенти-психологи від другого до четвертого курсу навчання характеризуються деякими відмінностями в багатьох сферах вибору тенденційних шляхів до формування акцентів у професійному, соціальному й індивідуалістичному спрямуванні діяльності. Відмінності систем ціннісних орієнтацій, що мають переважно внутрішнє або зовнішнє походження, визначаються особливостями їх формування. Система цінностей “орієнтованої на себе” особистості сформована за допомогою механізму інтерналізації і володіє достатньою стійкістю і внутрішньою несуперечністю (характерна для старшокурсників). Вартості особистості, “орієнтованої на інших”, засвоюються у процесі ідентифікації з довіллям і, відповідно, є мінливішими (притаманні друго- та третьокурсникам). Ступінь незалежності цінностей, тісно пов'язаний з осмисленням відповідальності за свої дії, визначає рівень усвідомлення людиною значення свого життя, єдності минулого, теперішнього і майбутнього, тобто процес усвідомлення власної вагомості у світі багато в чому залежить від ухвалення відповідальності за життєві діяння. Це пов'язано з тим, що суб'єктивне переживання людиною наявності цільових настанов, зумовлене перш за все усвідомленням нею результативності своєї повсякденної діяльності (констатується високий рівень усвідомлюваності на четвертому курсі навчання). Особливості системи особистісних вартостей, усвідомлювану частину якої становлять власне ціннісні орієнтації, визначають першочергово відмінності у спрямуванні особистості та своєрідності її індивідуальних рис і властивостей.

Групування вартостей у певну особистісну систему своєю значущістю зобов'язане дії описаних механізмів адаптації, ідентифікації й інтерналізації. До нижчого рівня ціннісної системи, сформованого адаптаційними механізмами, можна віднести такі цінності, як розваги і свобода дій та вчинків. Переважно за допомогою ідентифікації формується рівень цінностей подружнього життя, кар'єри і суспільного визнання, старанності, вихованості, акуратності та ін. Вищий рівень ціннісної системи, утворений у результаті інтерналізації, охоплює такі цінності, як творчість, активне діяльне життя, тверда воля, широта поглядів, освіта. Проблема вибору пріоритетного механізму формування аксіосфери особистості, котрий визначає місце відповідного "пласта" в індивідуальній ієрархії, може бути розглянутий у контексті дії тих або інших чинників цілісного процесу ціннісного розвитку.

Присвоєння соціальних цінностей за допомогою процесу ідентифікації (зміст цього поняття походить від латинського *identificate* – тотожність, однаковість, рівнозначність, подібність) відбувається на підґрунті переживання значущих для людини цінностей, тому розвиток особистості проходить через специфічне наслідувальне освоєння особистісних смислів та цінностей. Виходячи з вищесказаного, доречно інтерпретувати ідентифікацію як процес ототожнення суб'єкта з іншим індивідом або групою на підставі усталеного емоційного зв'язку, задіяння у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм і цінностей довкілля. Інтерналізація ж більш складний процес, який припускає свідоме й активне сприйняття навколишнього світу, а також активне відтворення особистістю прийнятих норм і цінностей у своїй діяльності і вчинках. Крім того, інтерналізація припускає прийняття на себе відповідальності, інтерпретацію значущих подій як результату власної життєдіяльності.

Процес формування ціннісно-сислової сфери неподільно пов'язаний із загальними закономірностями соціального розвитку й відбувається двома напрямками: а) шляхом розвитку ціннісно-сислових орієнтацій, пов'язаних з нормативами взаємостосунків між людьми, б) через нормативи взаємодії суб'єкта з предметами навколишнього світу. Процеси ідентифікації й інтерналізації є, своєю чергою, умовами соціалізації особистості, котра забезпечує опанування певної системи знань, норм, вартостей, що дозволяють їй повноцінно функціонувати. Соціалізація – процес і результат освоєння

й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваного у спілкуванні й діяльності [260; 262]. Ціннісно-сміслові орієнтації, привласнювані у процесі розвитку, залежать від того, до якої діяльності долучена особистість. При цьому формування аксіосфери на різних етапах соціалізації неоднозначне, її характер і зміст змінюються під впливом багатьох чинників, тому що вона може відбуватися як в умовах стихійного впливу на особистість різних обставин життя, що мають іноді характер різноспрямованих векторів, так і в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості (у нашому випадку навчання у ВНЗ).

Механізм інтерналізації у зв'язку з цим може розглядатися як базовий у формуванні професійної системи ціннісних орієнтацій особистості. На підставі результатів даного дослідження його дія у процесі психологічного навчання (оволодіння фахом психолога) може бути схематично описана таким чином: *інтроспектива і підвищення рефлексії > прояснення значення власного життя і його мети > усвідомлення і ухвалення відповідальності за досягнення поставлених цілей > вибір значущих вартостей і формування системи ціннісних орієнтацій*.

За окреслених тенденцій реалізації термінальних та інструментальних цінностей у життєвих сферах особистості спостерігається супідрядна залежність між просоціальними та індивідуалістичними домаганнями студентів. Змістовне наповнення вартісних настановлень є сукупністю актуалізованих, генералізованих смислів, розміщених у часовій перспективі (досвід, реальність, цілі), що виконує функцію переносу індивідуальної системи аксіологічних уподобань з більш низького рівня (адаптивні механізми) на більш високий (індивідуалізація, самоактуалізація). Тож за показниками рівня сформованості цінностей-цілей у життєвих сферах, можна стверджувати, що студенти-психологи володіють значним потенціалом у самореалізації власної особистості у цілому часопотоці життя.

Основні тенденції розвитку сучасного психолого-педагогічного впливу на студентів у нашій країні і за кордоном спрямовані на гуманізацію сфери освіти, всебічний розвиток творчого потенціалу особистості, формування рівноправних, партнерських відносин. Ці тенденції характерні для різних сфер і рівнів системи освіти. Тому для опису еталонної моделі особистості майбутнього фахівця доречно звернутися до теорій, що розвивалися у форматі екзистенційно-

гуманістичної психології (А.Г. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Перлз, В. Франкл та ін.). Зокрема, однією з найбільш широко відомих теорій у рамках даного підходу є *концепція самоактуалізованої особистості* А.Г. Маслоу [195]. Її популярність пов'язана, з одного боку, з евристичністю поняття “самоактуалізація” і можливістю його операціоналізації й використання в емпіричних дослідженнях, з іншого – вона, досліджуючи позитивні прояви людської природи (творчість, альтруїзм, любов, дружба тощо), є певним еталоном у процесах виховання і самоформування особистості студента.

Професійний розвиток не можна відмежувати від особистісного. Студент, котрий зацікавлений у самозміні й саморозвитку, здатний надалі перейти на якісно вищий рівень у своєму професійному самоплеканні. Ставши повноцінним суб'єктом власної профдіяльності, він зуміє спрямувати свою внутрішню активність на повну самореалізацію. Студент, який не поділяє цінностей самоактуалізації, здебільшого неспроможний особистісно та професійно зростати. Тому особливого значення у створенні аналізованого портрета професіонала-психолога набуває визначення рівня самоактуалізації, коли наступники, перебуваючи у процесі самовизначення, мають можливість осмислити результати психологічної діагностики показників самодостатності й намітити програму подальшого самовдосконалення. Для цього нами успішно використовується тест Е. Шострома, тобто САТ, з опертям на його концептуальний опис [84; 418].

Поняття самоактуалізації синтетичне, тому що змістовно відображає всебічний і безупинний розвиток творчого і духовного потенціалу людини, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприйняття соціального довкілля, навколишнього світу і свого місця в ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності. В одній зі своїх робіт А.Г. Маслоу визначає самоактуалізацію як прагнення до самореалізації, точніше, тенденцію актуалізувати те, що міститься у потенції, тобто намагання людини стати такою, якою вона здатна стати [196]. Тому тенденція до повномасштабної самозреалізації студентів-психологів у навчально-пошуковій і майбутній професійній діяльності засвідчує факт позитивного формування вартісних уподобань, суспільно значущих аксіопсихологічних настановлень особистості.

Середній рівень загальної картини самоактуалізації свідчить про те, що респонденти знаходяться на шляху динамічного розвитку

самодостатності і поки що не мають усталених принципів взаємодії з довкіллям. При порівнянні даних категорійних шкал (компетентність у часі та підтримка) спостерігається певна розбіжність між життєвими настановами та внутрішньою підтримкою в досягненні подальших перспектив, що є запорукою формування певного вакууму між власними домаганнями та надмірним впливом соціуму на особистісне становлення студента.

При аналізі базової пари шкал SAT, котрі мають характерологічну спорідненість і можуть інтерпретуватися паралельно, надмірний показник розбіжності (10 T-балів) вказує на неадекватність соціальних норм і запитів стосовно внутрішньоособистісних очікувань респондентів. Наявність суспільно прийнятних моделей поведінки юних наступників низька за високого рівня власних домагань, орієнтованих на самобутність і, водночас, у респондентів споглядається відстороненість від субкультури ареалу власного існування. За даних обставин можна зробити висновок, що ні усвідомлення, ані активний вияв власних почуттів, потягів до звершень практично не мають місця у структурі особистісних домагань респондентів стосовно можливості їх нагального (тут-тепер-повно) зреалізування. Така картина зумовлена високим ступенем недовіри до суспільства (що спостерігається в показниках шкали “погляд на природу людини”, котра вбачається як негативна і руйнівна), мірою незадоволення особистим статусом у соціумі і слабким рівнем ініціативності та суспільної активності.

При аналізі концепції самосприйняття (високий показник за опитувальником) окреслюється картина, за якої респонденти дуже вдало поєднують у собі риси самодостатності і спроможні не заціклюватися на соціальних стандартах і стереотипах сприйняття себе та інших. Це не означає, що студенти схильні до конфронтації із суспільними нормами, а лише підкреслює значнішу роль особистісного компонента в життєзреалізуванні. Спостерігається також певна розмитість Я-образу, котрий є основним показником структури особистості. Вміння поєднувати приємне з корисним знову ж таки спрямоване в русло егоїзму, оскільки присутня в осіб тривожність не дозволяє повномірно співпрацювати із суб'єктним довкіллям.

За загальними показниками тестування, як показує експериментальний досвід, є підстави сформулювати висновок про те, що середні тестові оцінки респондентів розташувалися в діапазоні від 41 до 59 стандартних балів, тобто у розвитковому форматі самоактуалізації.

За даними десяти вимірювальних шкал із 14 наявних середні результати опитаних припадають у межу середніх оцінок, що вказує на статистично достовірну психологічну норму.

Одержані результати дослідження рівня самоактуалізації студентів можна подати наочно у вигляді таблиці (табл. 4.7). Вони підтверджують той факт, що тестові оцінки рівня самоактуалізації студентів переважно розташовані в діапазоні самодостатності – руху-поступу до повномірного розгортання особистісного потенціалу, розкриття в людині того кращого, що закладено в ній природою, а не задається культурою ззовні. Найбільший відсоток усіх респондентів (приблизно дві третини – 61,75 %) перебувають у межах 45-70 стандартних Т-балів. Загальна ж картина самоактуалізації – це “хороша норма” (показники дещо вище середнього) – 42,75 балів.

За даними чотирьох вимірювальних шкал є підстави констатувати дещо занижкі показники самоактуалізації. Це стосується вимірів “синергічність”, “спонтанність поведінки”, “пізнавальні потреби”, “креативність”, за якими одержані нижчі результати від середньостатистичної норми. Відтак останні характеризують студентів як людей, котрі піддаються зовнішньому впливу, а тому в житті більшою мірою керуються не своїми цінностями, а настановленнями доквілля. Ознакою ж самоактуалізації є саме “зсередини керована особистість”. Якщо вона й піддається зовнішнім впливам, то завжди вільна у виборі дій і вчинків, неконформна.

Динаміка показників самоактуалізації має загальні закономірності, що дозволяє стверджувати, що студенти-психологи загалом успішно долають нормативну кризу професійного самовизначення, яка виявляється, зокрема, в тимчасовому зниженні показників (на другому курсі) за більшістю шкал САТ і подальшим їх прогресивним збільшенням (на четвертому курсі навчання). При розгляді даних за кожною шкалою опитувальника САТ у групах респондентів не було виявлено значних розбіжностей, тому пропонується загальна картина інтерпретації результатів. За шкалою компетентності у часі одержані показники, які вказують на психічну та статистичну норму, свідчать про загальний середній рівень самоактуалізації вибірки. Так у молодого покоління виявляється здатність жити сьогоденням, відчувати неподільність минулого, теперішнього і майбутнього, бачити життя цілісно. У студентів також присутня тенденція до сакралізації і глобалізації майбутніх звершень, що є формою максимізації життєвих потенціалів, котрі не завжди помірковані та зважені.

Таблиця 4.7
Показники самоактуалізації за опитувальником САТ (у %)

№	Шкали	Менше 45 балів (низький)	45-55 балів (середній)	55-70 балів (високий)	Псевдосамоактуалізація
1	Орієнтація у часі	42,5	44,6	12,9	0
2	Опора (підтримка)	45,7	50,6	0	3,7
3	Ціннісні орієнтації	38,8	40,7	11,3	9,2
4	Гнучкість поведінки	33,4	37	29,6	0
5	Сенситивність	18,6	55,6	24	1,8
6	Спонтанність поведінки	44,5	33,4	20,3	1,8
7	Самоповага	14,2	50	34	1,8
8	Самоприйняття	20,8	43,4	34	1,8
9	Погляд на природу людини	25	51,9	23,1	0
10	Синергічність	47,2	26,6	24,4	1,8
11	Прийняття агресії	18,6	55,6	20,3	5,5
12	Контактність	45,4	45,4	7,4	1,8
13	Пізнавальні потреби	58,6	28,3	11,3	1,8
14	Креативність	50	35,3	12,9	1,8
Середні показники		35,95	42,75	19	2,3

Шкала підтримки характеризується середнім ступенем вираженості і констатує незалежність цінностей і поведінки суб'єкта від впливу ззовні. Респондентам притаманна певна неадекватність сприйняття власного Я та дещо завищена самооцінка, проте високий рівень самоповаги свідчить про почуття власної гідності і можливість зреалізування власних домагань у майбутньому. Іноді контингент опитуваних проявляє деяку конформність та несамостійність у прийнятті глобальних рішень, прояві зовнішнього локусу контролю (дані збігаються з результатами за опитувальником СЖО), що є показником певної незрілості у виборі життєвих перспектив і принципів самореалізації.

Результати сформованості ціннісних орієнтацій у студентів свідчать про реструктуризацію попередніх і формування нових цінностей, котрі співвідносяться із запитами суспільства та професійними настановами. Вони, за даними тестування, виявляються у потязі до матеріальних благ і егоцентричних уподобаннях (підтверджено матеріалами опитувальника М. Рокича). Шкала лабільності або гнучкості поведінки вказує на досить високий рівень вміння пристосовуватися до швидкоплинної ситуації, передбачає миттєвість у виборі вигідних перспектив у стосунках із соціальним оточенням, прогнозує подальшу націленість на віддалені досягнення і симбіотичність зносин з довкіллям.

Рівень сенситивності студентів уможлиблює безпосереднє сприйняття власної емоційно-афективної сфери і сприяє усвідомленню співвідношення чуттєвого (переживання) і когнітивного (в даному випадку рефлексивного, продуманого) компонентів повсякденного буття. За шкалою спонтанності одержано низький показник у всіх категоріальних проявах особистості, котрий свідчить про страх і малу відвертість у почуттях, надмірну поміркованість у прийнятті рішень, тривіальність при розв'язанні насущних проблем, неможливість творчого вирішення елементарних життєвих ситуацій. В даному випадку подібні деструкції ототожнюються з афективною та когнітивною ригідністю, котра підсилює невдоволення власною діяльністю і негативно впливає на "образ Я".

Шкала самоповаги окреслює Его-спрямованість, котра виявляється у високих оцінках респондентами власної гідності, вартісного ставлення до особистих позитивних рис характеру, іноді навіть усупереч негативним варіантам поведінки у певних ситуаціях. Але в даному

випадку подібний егоїзм можна з упевненістю назвати “здоровим”, оскільки самоповага є стрижневим показником планомірного і всебічного розвитку особистості, сприяє її самовдосконаленню й оптимізує рівень домагань. Зважена оцінка особистісних рис (шкала самоприйняття) свідчить про спроможність опитуваних критично і, водночас, адекватно сприймати власні характерологічні вади і недоліки, що надає їм змогу в подальшому нейтралізувати надмірну тривожність і проявляти себе у поведінці і діяльності природно.

Уявлення студентів про людську сутність вказує на певну недовіру соціуму, а також на те, що особи сприймають оточення як агресивне і деструктивне. Подібна тенденція символізує незахищеність і певну фобічність у зносинах з довкіллям, можливо базисом формування даного бачення є політична та економічна ситуація в країні в цілому, але не треба відокремлювати й особистісні девіації у поведінці. Оскільки показники прийняття власної агресії також замалі (окреслюють низьку спроможність адекватно і точно оцінювати власну агресивність, її причини і наслідки), то в тандемі з негативним сприйняттям людської природи свідчать про певні деструкції у самих респондентів.

Середній рівень синергії емпірично підтверджує те, що опитувані спроможні цілісно сприймати світ, поєднувати діаметральні показники життя, такі як робота і відпочинок, матеріальне і духовне. Протилежні буттєві чинники сприймаються і зреалізуються респондентами у діалектичній єдності. Нормативний рівень міжособистісних стосунків за показниками контактності підтверджує можливість студентів-психологів швидко налагоджувати діалогічний контакт зі співбесідником.

Замала схильність респондентів до пізнання навколишнього світу визначається низькими показниками пізнавальних потреб та виявляється в тенденціях до репродуктивності навчально-пошукової діяльності. А за посередніх креативних домагань особистість студента характеризується парадоксальною картиною устремлінь: жагою самостійності, з одного боку, і надмірною соціальною залежністю – з іншого, що свідчить про дискретність власних орієнтирів життєдіяльності з її суспільною значущістю.

Та, попри зазначені деструкції в диспозиціях особистості студента, треба зауважити, що процес самоактуалізації протікає безперервно, має перманентний характер і співвідноситься з досвідом реалізації

суб'єкта у світі. У самому “творенні самоактуалізації” на першому місці постає особистість (у нашому випадку високий рівень Еґо-спрямованості у респондентів), а не її проміжні здобутки через зовнішню керованість поведінкою у реалізації цілей і домагань. Загалом студенти-психологи відрізняються реалістичністю сприйняття себе і довкілля, сенситивністю, орієнтацією на вирішення нагальних, життєво важливих завдань, потребою в утвердженні своєї самості, незалежністю, духовними запитами, почуттям спільності з людством, глибокими міжособистісними стосунками, прихильністю до демократичних цінностей, розмежуванням засобів і цілей життєдіяльності. Тому за результатами емпіричного дослідження з цілковитою впевненістю можна стверджувати, що вони знаходяться на поступальному шляху власної *самозреалізації*, тобто перебувають у динаміці самодостатності.

Розуміючи розвиток індивіда як діалектичне сполучення процесів соціалізації й індивідуалізації (що, на нашу думку, співвідноситься з поняттям самоактуалізації), Б.Ф. Ломов підкреслює, що при оволодінні суспільним досвідом особистість одночасно здобуває все більшу самостійність і автономність. За його словами, “індивідуалізація – це фундаментальний феномен суспільного розвитку людини. Одна з його ознак (і показників) полягає в тому, що в кожній особистості формується її власний (і унікальний) спосіб життя й власний внутрішній світ” [176, с. 337]. Самоактуалізація (тотожна процесам автономізації, індивідуалізації, персоналізації тощо) складно організований процес, який припускає високий рівень особистісного розвитку, змістовні аспекти якого ми розуміємо як рух-поступ до вироблення автономної системи цінностей.

Ефективність емпіричного дослідження змін у системі цінностей особистості майбутнього психолога зумовлена процесами інтегративної асиміляції загальнолюдських вартостей у структуру самосвідомості людини. Трансформаційний зміст ціннісних компонентів свідомості опосередковується процесами інтерналізації і подальшої екстерналізації смислоорієнтаційних синтенцій і виявляється на всіх її рівнях.

4.3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ФАХІВЦІВ-ПСИХОЛОГІВ

Ціннісно-смисловим орієнтаціям властивий динамічний характер. Якщо певні цінності не підтримуються людиною, не реалізуються й не актуалізуються, то поступово втрачають свою доцільність. Водночас, прийняття й освоєння вартостей – складний і тривалий процес. Усвідомлення цінностей породжує ціннісні уявлення, а на їх основі створюються відповідні орієнтації, які, своєю чергою, і є усвідомлюваною частиною системи особистісних квінтесенцій. Ціннісне ставлення як частина ціннісно-смислового уявлення може виступати у вигляді комплексу взаємозалежних елементів: а) вартісна предметність як об'єктивна основа й передумова смислових настановлень; б) актуальна потреба, пережита як стан невдоволення (фрустрація), котра спонукає суб'єкта до діяльності; в) цінність як елемент людської діяльності чи як момент протиставлення дійсності й ідеалу (належного); г) оцінка як завершення ціннісно-смислового ставлення до діяльності чи вчинення.

Ціннісно-смилова сфера як об'єкт психологічного дослідження не обмежується системою вартостей та особистісних сенсів у їх вузькому розумінні. Дослідження аксіосфери особистості має передбачати також вивчення особливостей потребо-мотиваційних характеристик, структур самосвідомості, соціально-психологічних умов їх формування. Сьогодні в прикладній психології наявний значний арсенал індивідуально- і соціально-психодіагностичних методів для дослідження аксіосфери, заснованих на системному, всеосяжному дослідженні ціннісного зорієнтування особистості як онтофеноменальної даності.

Юність сенситивна до виховання високих моральних ідеалів, самовідданості й сміливості, непримиренності до зла. Фокус світоглядних пошуків цього віку – *проблема сенсу життя*. Життєве смислонаповнення – кардинальна світоглядна проблема людського існування, в якій усвідомлюється сутність людини, її місце у світі та життєве призначення. Осмислення сенсовності життєдіяльності

означає для особистості свідомий вибір життєвого шляху, професії за покликанням, доброзичливості у міжособових стосунках. Для людини, яка живе і діє з повною віддачею морально-етичних, інтелектуальних, фізичних сил, сенс життя ототожнюється з повнотою безпосереднього життєвиявлення, оскільки цей процес є безперервним “творенням” власного Я.

Задаючи собі питання про сенс життя, людина думає одночасно й про напрямок загального розвитку взагалі, і про конкретну мету власного буття. Згідно з теорією В. Франкла, пошук смислу життя є зовнішньою стороною пошуку умов для пробудження Духовності [339]. Воднораз духовність – основа індивідуальності, підґрунтя самобутнього Я. У той момент, коли пригнічується духовність, неминуче втрачається і сенс буття. Тоді, на переконання В. Франкла, виникає ноогенний невроз, суть якого полягає у втраті “смаку до життя”. Те, що надає життю змістовності, може перебувати в майбутньому (цілі), у сьогодні (почуття повноти й насиченості), чи в минулому (задоволення підсумками всього прожитого). Тому на цій підставі Д.О. Леонтьєвим запропонована методика, що дає змогу виявляти смисложиттєві орієнтації особистості (СЖО) [170], котра використана нами в емпіричній частині дослідження.

Тест містить п'ять вимірювальних шкал: 1) *Цілі в житті* – характеризує наявність або відсутність у житті респондента цілей у майбутньому; 2) *Процес життя або інтерес та емоційна насиченість життя* – вказує наскільки особа сприймає сам процес свого життєздійснення як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом; 3) *Результативність життя* – відображає оцінку пройденного відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивно й осмислено було прожито її частину; 4) *Локус контролю – Я* – вказує на те, чи володіє особистість достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до власних домагань і цілей; 5) *Керованість життям (локус контролю – життя)* – вказує наскільки людина спроможна контролювати життєдіяльність, вільно приймати рішення.

Отримані кількісні показники за кожною вимірювальною шкалою тесту СЖО, як і узагальнений показник усвідомленості життя, розташовуються в діапазоні середніх оцінок. Ця обставина підтверджує той факт, що у цілому життєдіяльність студентів-психологів є осмисленою й спрямованою у майбутнє. Загалом респонденти характеризуються досить високими показниками загальної усвідомле-

ності життя, що вказує на задоволеність буттям у цілому. Високі показники за субшкалою “Цілі в житті” характеризують наявність відповідних установок наступників у майбуття, свідчать про їх цілеспрямованість, віру у свої плани і їхнє здійснення та наявність осмислених життєвих перспектив. Досить високий показник за субшкалою “Процес життя” дозволяє констатувати наявність емоційної насиченості і наповненості змістом нинішнього сьогодення студентів-психологів. Важливо зауважити, що показники вище за середні за параметром “Результативність”, тобто задоволеність самореалізацією, вказують на досить стійку оцінку пройденого відрізка життя, її продуктивність, усвідомлюваність, зростання самостійності.

Середні бали за субшкалою “Локус контролю – Я” відповідають уявленню респондентів про себе як про особистість, котра не володіє достатньою свободою вибору, щоб будувати життя відповідно до своїх цілей та уявлень про її змістовність. Однак досить високий показник за шкалою “Локус контролю – життя, або керованість життям” відображає достатню переконаність студентів у тому, що вони спроможні свідомо контролювати процес власного особистісного становлення й діяльності у цей життєвий період. Співвідношення трьох часових локусів осмислення життя (минулого, сьогодення й майбутнього) у студентів демонструє більшу орієнтацію на майбутнє, побудову планів, які б зреалізовувалися в подальшій життєдіяльності.

Життєві цілі студентів-психологів, за показниками тесту СЖО, є усвідомлюваними і цілеспрямованими, що властиво самоактуалізованим людям. Емоційна насиченість сьогодення наповнена значенням та інтересом, осмислено і продуктивно сприймається респондентами пройдений відрізок життя. Студенти вправно володіють власним баченням внутрішньої свободи, незалежності, здатністю самостійно ухвалювати рішення і втілювати їх у життя, вірять у свої сили і відповідальні за свої дії. Дані тенденції особистісного розвитку підтверджуються й тестовими показниками інших методик – САТ, ОТеЦ.

Рівень усвідомленості життя в описуваних групах знаходиться в динаміці, вдосконалюючись упродовж навчання, світобачення набуває рис, притаманних фахівцю-психологу, оцінка довколишньої дійсності аналізується з погляду наукових засад концептуальної сутності суб'єкта. На другому і третьому курсах навчання споглядаються загальні закономірності формування смисложиттєвих орієнтацій, що

Таблиця 4.8

*Показники усвідомленості життя
за результатами опитувальника СЖО*

Рівень усвідомленості життя	Відсоток студентів (%)
Високий	2,94
Вище середнього	26,39
Середній	39,72
Нижче середнього	19,11
Низький	11,84

виявляється в деякій нормативній кризі професійного самовизначення. Так, тенденція до розвитку уявлень про себе як про особу, яка володіє свободою вибору і здатністю контролювати власне життя (суттєве збільшення показників за шкалами “локус контролю – Я” і “локус контролю – життя”), виокремлюється у студентів лише на четвертому курсі (на третьому ж відбувається гальмування цього процесу) навчання психологічному фаху.

При розгляді самореалізації майбутніх психологів у системі смисложиттєвих орієнтацій виникає необхідність виділення сутнісних характеристик життєвого шляху і внутрішніх якостей самої особистості, а також слід зацентувати увагу на процесі оволодіння психологічним фахом. Об'єднавши всі показники тестування за методикою СЖО, можна прийти до висновку, що студенти-психологи на рівні четвертого курсу мають значний особистісний потенціал у реалізації власних цільових настановлень. У них спостерігається рух-потсуп до результативного використання індивідуальних здібностей та обдарувань, перспектива творчого життєздійснення у подальшій професійній діяльності, про що свідчать позитивні показники рівня усвідомленості життя загальної вибірки студентів-психологів (табл. 4.8).

Загалом описані нами особливості становлення смисложиттєвих орієнтацій виявляють тенденцію до вираженого динамічного зростання, коли наступники приймають відповідальність за власні дії та вчинки, рефлексивно відносяться до світу і свого місця в ньому, усвідомлюють власні бажання і цільові настанови. Студенти-пси-

хологи починають відчувати все більшу відповідальність за події, що відбуваються в їх житті, і все краще керують своїми діями у важливих життєвих ситуаціях. У міжособистісних стосунках їм притаманні інтернальні тенденції, вони здатні контролювати неформальні взаємини, викликати до себе повагу і симпатію. Під час здійснення дослідження різні показники осмисленості життя підтвердили наявність достатньо міцного взаємозв'язку з рангами значущості цілого набору термінальних та інструментальних цінностей.

Одним з найважливіших чинників, що визначає особливості організації ціннісної системи, є усвідомлення власних життєвих орієнтирів і перспектив особистісного зростання. Саморегуляція ціннісної сфери розглядається при цьому як психологічний феномен, що перебуває у нерозривній єдності зі становленням особистості й постає інтегративним механізмом саморозвитку майбутніх психологів у лоні гармонізації взаємин зі світом і здійсненні морально відповідальних, зважених форм взаємодії з довколишніми.

При статистичній обробці даних результати, отримані за методикою М. Рокіча, підтверджуються показниками за опитувальником Д.О. Леонтьєва. На рівні морально-нормативних ідеалів (переконання) і на рівні індивідуальних пріоритетів (конкретні вчинки) для всіх респондентів найбільш значущими є такі цінності як самостійність (незалежність мислення й вибору способів дії у творчості й дослідницькій активності), досягнення (особистий успіх через вияв компетентності відповідно до соціальних стандартів), гедонізм (задоволення, насолода життям). Найменшою значущістю на рівні нормативних ідеалів володіють вартості соціального традиціоналізму, універсалізму (розуміння, терпимість, благополуччя всіх людей, краса природи і мистецтва), стимуляції (прагнення до новизни і нових переживань). На рівні індивідуальних пріоритетів найменшою значущістю відрізняються такі цінності як суспільне визнання і багатство (на матеріалі співвідношення процесу та результативності життя з цінностями особистості).

Було виявлено також статистично значущі розбіжності у загальній вибірці респондентів на рівні індивідуальних пріоритетів (цінності соціальної поведінки, котрі більш залежать від зовнішнього середовища і співвідносяться з конкретними вчинками людини) і вартостей самореалізації. Визначальна мета життєвого локусу студентів другого і четвертого курсів знаходить відображення у

самостійності мислення й виборі способів діяльності у творчості й дослідницькій активності. Самостійність як цінність похідна від потреб в самоконтролі й самоврядуванні, автономності й незалежності. Можна припустити, що дана обставина зумовлена тим, що у цих курсів студентів вище ступінь реалізації за тестом М. Рокича значущих цінностей (активне діяльне життя, впевненість у собі). Респонденти ж третього курсу дещо конформні у виборі моделей соціальної взаємодії, що першочергово пояснюється кризою третьокурсника (на матеріалах попередніх досліджень [68; 145; 183; 243; 245]).

Таким чином, проаналізувавши результати дослідження за показниками методики СЖО та тесту М. Рокича (порівняльна характеристика кореляційних зв'язків між цінностями і смисложиттєвими орієнтаціями), можна говорити про сформованість у всієї вибірки респондентів загальної системи цінностей, пріоритетами якої є індивідуальні, конкретні життєві, етичні вартості, а от цінності професійного та інтелектуального самовизначення дещо нівелюються майбутніми психологами.

Інтерпретуючи емпіричні дані, отримані під час дослідження смисложиттєвих орієнтацій студентів-психологів, можна сформулювати наступні найбільш загальні висновки. Респонденти характеризуються досить високими показниками загальної усвідомленості життя, що свідчить про задоволеність життям у цілому, наявністю цілей у майбутньому, а відтак вказує на наявність цілеспрямованості, віри у свої плани і їхнє здійснення. Досить високі показники співвідношення минулого, сьогодення, майбутнього підтверджують осмисленість життєвих перспектив, емоційну насиченість й наповненість змістом нинішнього життя. Студентам притаманна стала переконаність у тому, що вони у змозі свідомо контролювати процес свого повсякдення і діяльності в цей життєвий період, коли вони більше орієнтовані на майбутнє, будують плани, які хотіли б реалізувати в подальшому. Зазначені суспільно значущі цінності, характерні для представників студентського загалу, вказують на розвитковий рух-поступ до самоактуалізації особистості.

Наявні на сьогодні в розпорядженні науковців експертно-діагностичні методи дають змогу об'єктивно визначити впливовість тих чи інших вартісних уподобань на загальний особистісний розвиток студентів. Цей процес скеровується соціальними очікуваннями, через призму власного світобачення, з подальшим виробленням моделі

поведінки і стратегій професійної діяльності. В основі переходу системи ціннісних орієнтацій особистості у діяльність лежать окремі поведінкові акти реагування на чинники зовнішнього (в тому числі і соціального) середовища, тож можна виділити базові етапи трансформації вартостей у діяльність: а) *поверхневий*, за якого переважають конформістські засади при формуванні ціннісної системи світобачення, здебільшого нав'язливі з боку суспільства форми міжособових зносин, котрі визначають соціальну значущість поведінки і діяльності; б) *внутрішньоособистісний*, за якого формується система унікальних рис людини, скерованих щонайперше на ієрархізацію вартостей індивідуального характеру і дотримання норм поведінки еґо-спрямування; в) *глибинний*, котрий обстоє довершену систему саморефлексивних аксіопсихологічних утворень особистості, адекватне сприйняття довкілля і мотиви участі у суспільних зусиллях, критичну самооцінку і творчість, високий рівень самосвідомості і природну, безпосередню поведінку, полівмотивоване прийняття професійної діяльності і особистісних звершень.

Ціннісно-смісловне наповнення особистості майбутнього психолога практично досягається за допомогою повного технологічного циклу паритетної освітньої співдіяльності наставника і вихованців та системи методичних засобів, що інструментально реалізують становлення ієрархії *цінностей* спеціаліста соціогуманітарного профілю, тобто таку систему гуманних, чітко структурованих і національно зорієнтованих вартостей (ідеї, ідеали, ставлення, оцінки, установки, переконання, вірування, ціннісні орієнтації, традиції, світогляд, устремління, диспозиції, рефлексії тощо), що: а) характеризує духовно-естетичний пласт соціокультурного досвіду нації і людства в загальному контексті розвитку суспільної свідомості; б) реалізується як освітня програма підготовки спеціаліста системи "людина – людина" на базі системного набору наукових знань і суспільних норм за допомогою ціннісно-етичної активності особистості та сприяє її духовному розвитку і самореалізації; в) об'єктивується в новому світобаченні і світогляді, збагачує ментальний досвід і духовну сферу юних наступників; г) виявляється в гуманних учинках і соціально значущій діяльності та відкриває перед особистістю нові горизонти самопізнання, творчої рефлексії, продуктивного саморозкриття, духовної досконалості [344].

Якщо для одних людей притаманні суспільству цінності є самоочевидними орієнтирами їхньої соціальної поведінки, то для інших

ці вартості можуть бути незрозумілими, недосяжними чи формально декларованими, що зумовлюється структурно-ієрархічним складом ціннісно-сислової свідомості індивіда та її принциповими засадами і дає підстави для здійснення морального вибору. Останній розгортається як когнітивний за своєю сутністю процес і передбачає проходження низки етапів – від побудови судження й виявлення морального змісту конкретної ситуації до свідомих дій та особистісних смислів – завершених актів *морально-ціннісної* творчості особистості. Морально-ціннісне збагачення суб'єктів цілісного процесу становлення фахівця-психолога не зводиться до уможливлення повного співпадіння суспільних запитів з їх реальною поведінкою, а спрямовує суб'єктів навчально-виховного процесу на оволодіння сутністю етичних вартостей суспільства та розвиток внутрішньої, суб'єктивно значущої потреби у реальному втіленні одобрюваної суспільним загалом поведінки, котра є передумовою становлення істинних мотивів діяльності психолога [347].

Сформульована Л.І. Рувінським *концепція ціннісного, усвідомлено емоційного розвитку моральності* має безпосереднє відношення до збагачення ціннісно-сислових структур аксіопсихіки. Формування моральних якостей розглядається вченим як процес поетапної інтеріоризації навчальної діяльності наступників, спрямованої на оволодіння соціально адекватним зразком моральної поведінки – *педагогічним взірцем* [352]. Усвідомлення мети суспільно відповідної поведінки і способу її досягнення формує ціннісно-орієнтувальну основу свідомості особи, закладає вартісно-моральні поведінкові еталони.

Автор підкреслює, що інтеріоризація суспільних вимог у структуру особистості повинна йти поряд із розумінням сенсу обраної стратегії цих морально-етичних зносин з довкіллям. Зміст педагогічної діяльності, за Л.І. Рувінським, визначається організацією природного поєднання моральних знань і діяльності щодо їх реалізації та емоційного переживання, а також виховання і самовиховання. Внутрішньоособистісні смисли і компоненти моральної свідомості утворюють базове психологічне ядро особи, при цьому усвідомлення нею структурно-ієрархічної репрезентованості категорій “норм”, “цінностей” і “смыслів” значною мірою зумовлюється наявним рівнем соціальної позиції і осягнення власних життєвих орієнтацій. Базовими принципами навчання в даному випадку є створення умов для саморозвитку студентів, оптимізація процесу їхнього професійного

самовизначення через ототожнення з функціями майбутньої професії, стимулювання самоплекання і самовдосконалення [352].

Комплексне психологічне дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх психологів дозволило виділити складові їх *особистісного розвитку* і *ціннісного зорієнтування*. Зокрема встановлені такі *емпіричні факти-тенденції*: по-перше, когнітивна складова, котра передбачає критичне мислення, рефлексивне ставлення до навколишніх, світу в цілому і себе в ньому (*концептуальне Я*); по-друге, ціннісні орієнтації як ядро самосвідомості, *саморефлексії*; по-третє, високий рівень домагань (*цільові* настанови окреслюються у результативності діяльності), досягнення професіоналізації, натхнення і наполеглива робота над власним Я; по-четверте, гармонізація й істотне збагачення естетичної сфери, підтримання норм *моралі і гуманності*, етична поведінка і толерантність; по-п'яте, *смісложиттєві орієнтири* буття, професійна діяльність (*фахова ідентичність*), міжособові стосунки у розмаїтті дружби і кохання; по-шосте, врівноваження сфер діяльності, лобювання особистісних властивостей-прагнень у симбіотичному зв'язку з соціальними домаганнями, *соціалізація і індивідуалізація*; по-сьоме, у майбутніх психологів переважає *інтернальний* (внутрішній або особистісний) *локус контролю*, який класично прирівнюється до високої самооцінки. Це означає, що їм притаманні відповідальність, послідовність, наполегливість і бажання самовдосконалюватись.

4.4. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЦІННІСНОГО ЗОРІЄНТУВАННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У СИСТЕМІ ОСВІТИ

Стратегічна спрямованість економічного й соціального розвитку нашої країни вимагає нових кваліфікованих суб'єктів професійної діяльності у всіх сферах, що відрізняються, насамперед, високою компетентністю і є носіями новітніх знань і технологій. Зі зміною вимог до суб'єкта діяльності оновлюються вимоги до процесу його професіоналізації, що породжує необхідність проектування фахового й освітнього середовища й відповідного концептуального, теоре-

тичного й технологічного забезпечення даного процесу. Розробка концепції професійного розвитку суб'єкта діяльності стає сьогодні актуальним науково-практичним завданням. Тож ми звернемося до аналітичного викладу детермінант самореалізації особистості у професійній сфері з використанням отриманих емпіричних даних і теоретичних основ проблематики самореалізації особистості у фаховому самоздійсненні.

Взаємозалежність параметрів всіх використаних методик дослідження дає змогу прийти до однозначного висновку про три основні сфери функціонування цінностей майбутніх психологів: *особистісний, професійний, соціальний* (див. п. 4.1 – 4.3). Тож ефективність ціннісного зорієнтування особистості фахівця, який співдіє у системі “людина – людина” спричинюється основними *аксіопсихологічними* чинниками, що містять *цільовий, емоційно-вольовий і морально-поведінковий* компоненти, котрі через *саморефлексію* породжують *індивідуацію* (усвідомлення власної унікальності, неповторності у паритетній єдності з суспільним загалом).

Наявна система підготовки майбутнього психолога зорієнтована головним чином на оволодіння ним певною системою теоретичних знань, спеціальних умінь і технік взаємодії з клієнтами, яким потрібна психологічна допомога. Однак успіх його професійної діяльності залежить значною мірою від особистісних характеристик: системи цінностей, психологічної культури, зрілої свідомості та само-свідомості, соціально-перцептивного інтелекту тощо. Тому поряд зі світоглядною та професійною підготовкою майбутніх фахівців особливого значення набуває особистісна підготовка психолога-практика, метою якої є формування професійно значущих рис-якостей особистості, її гуманістичної спрямованості, психосоціальної культури, здатності до повної ідентифікації себе з “митцем-поціновувачем” людської душі.

Основними *концептуальними засадами* пропонуванних методичних рекомендацій (на матеріалах емпіричного дослідження) щодо формування ціннісно зорієнтованої особистості майбутніх психологів є: а) визнання своєрідності, унікальності періоду навчання у ВНЗ, його особливої ролі в становленні індивідуальності; б) інтегральний, цілісний підхід до виховання і навчання особистості студента як носія психічних та соціально-моральних рис майбутнього психолога; в) посилення уваги до морально-духовної площини розвитку професіонала-

психолога; г) центрація на створенні сприятливих умов для повноцінного функціонування особистості студента у вирі наукових знань, новітніх технологій, сучасних методів психологічної підготовки; д) розширення ступенів свободи, продуктивної самостійності в опануванні фахом практичного психолога, сприяння та стимулювання елементів креативної поведінки; е) збалансованість різних форм суб'єктної активності майбутніх психологів (емоційно-афективної, суспільно-моральної, художньо-естетичної, пізнавально-емпіричної та ін.); ж) особистісний (індивідуалістичний) підхід у межах спеціалізованої психологічної освіти як провідної тенденції сучасної педагогічно-виховної теорії і практики ВНЗ; з) погляд на проблему соціального становлення крізь призму професійної і життєвої компетентності адекватно і відповідно фахівцю-психологу.

Питання визначення рівня професіоналізму в діяльності фахівця соціогуманітарної сфери, оцінки його фахової майстерності вже давно стали об'єктом суперечки й розбіжностей між психологами, педагогами, соціологами, практиками-психотерапевтами. Процес професіоналізації у вітчизняній психологічній науці досліджується у зв'язку з онтогенетичним розвитком людини, її унікальними й універсальними якостями, місцем і роллю здібностей і інтересів, формуванням особистості спеціаліста, проблемою життєвого шляху й самовизначення, виявленням вимог, пропонованих професією до людини, становленням фахової свідомості й самосвідомості в рамках різних шкіл і напрямків. Професійна ідентифікація – це необхідна умова професійної самосвідомості, яка передбачає прийняття провідних фахових ролей, цінностей і норм, котрі спонукають юного наступника до ефективної практично-пошукової діяльності.

Образ майбутнього психолога містить особистісні *характеристики* й професійні психологічні *рис-якості* фахівця, які зумовлені змістом і специфікою психологічної практики як особливого виду спеціалізованої діяльності. Тож, на основі даних особливостей (зважаючи на результати пілотажного дослідження), ми можемо виділити особистісні характеристики й професійно-моральні якості, що становлять орієнтаційний компонент психологічної готовності до професійної діяльності майбутнього психолога: а) відповідність гуманістичного потенціалу особистості діяльності практичного психолога; б) активна позиція в навчанні та прагнення досягти вищого рівня професіоналізму; в) набір таких особистісних рис-якостей як: відповідальність,

спостережливість, комунікабельність, терпимість, оптимістичність, мобільність, тактовність, доброзичливість, товариськість, чуйність, щирість, ентузіазм, самостійність, врівноваженість, толерантність, милосердя, емпатія, рефлексивність, креативність і т. д.; г) операційний компонент готовності до фахового самовияву, що характеризується ступенем оволодіння психологічними знаннями й прийомами, необхідними для подальшої професійної діяльності, він реалізується шляхом вивчення сучасних психологічних теорій і методів, вироблення вмінь і навичок виділення психологічних складових різних соціальних явищ, оволодіння психологічним інструментарієм взаємодії з соціальним довкіллям.

Показниками високого рівня особистісного розвитку головно можна вважати реалізацію себе як індивідуальності, втілення в життя ідей, мрій, здійснення бажань, задоволення вищих потреб, віднаходження власного місця у світі, повномірне задіяння своїх талантів і обдарувань. При цьому процес самореалізації супроводжується почуттям задоволення результатом і процесом його досягнення, станом гармонії із самим собою і навколишнім світом, наснагою, інтересом до життя. Процесу особистісного і професійного розвитку сприяють: бажання і внутрішня потреба фахового самоствердження, усвідомлення своїх можливостей, постановка цілей, адекватне планування діяльності, автентичність, прагнення бути самим собою, впевненість у собі, здатність зрозуміти свої почуття, усвідомити свої бажання й ідеали, цілеспрямованість, пошук нових можливостей власних прихованих резервів і наявність планів на майбутнє, жага пізнання і вдоволеність досягнутим.

Загалом професіоналізацію слід розглядати як двосторонній процес задіяння людини в діяльнісному середовищі самоздійснення, з одного боку, шляхом засвоєння нею професійного досвіду, оволодіння стандартами й цінностями компетентного співтовариства, а з іншого, як процесу активної реалізації власного Я, безперервного професійного саморозвитку. Фахівець – це підготовлена людина, що володіє певними професійними знаннями, уміннями й навичками. Процес його підготовки й формування – це становлення комплексу професійно важливих рис. Дане трактування задає певну структуру його дій – відтворення отриманих, привласнених умінь, спроможностей, хистів і способів виконання діяльності в будь-яких ситуаціях. Професіонал – характеристика людини, що виражається в його здатності вийти за

межі власної діяльності для її аналізу, оцінки й наступної організації новітніх форм вчинення при вирішенні завдань фаху. Професіоналізм є результатом самоактивності і самоплекання людини у множині суб'єктних занурень у спеціальну діяльність з максимальною її результативністю.

Усвідомлення власної аксіосфери припускає наявність у людини певного способу орієнтування в категоріях цінностей, що є внутрішнім психологічним механізмом, котрий формує ті чи інші прерогативи поведінки особистості, за характером і спрямованістю яких можна визначити й особливості її персоніфікованих професійних і життєвих домагань. Таким чином, можна сформулювати два основних *методологічних принципи* психологічного дослідження становлення особистості професіонала-психолога з урахуванням функціонування його системи ціннісних орієнтацій. По-перше, розгляд особистості психолога з позицій його вітакультурного спрямування як результату освоєння ним суспільних явищ навколишньої дійсності з позиції вартостей. По-друге, уявлення про формування й функціонування ціннісних орієнтацій особистості як процесу, в основі якого лежить особливий вид психічної діяльності – оцінно-рефлексивної, спрямованої на прийняття, осмислення, корекцію і подальше задіяння вартісної складової як основоположної у виборі форм, методів і засобів діяльності. Тож ціннісне зорієнтування особистості майбутнього психолога (на матеріалах результатів емпіричного дослідження) оприявнюється через функціонування таких його *критеріальних складових* за умов освітнього процесу: 1) *всебічності*: розвиток суб'єкта досліджується як єдність незворотних якісних змін зовнішніх (соціальних) обставин і внутрішніх умов, що відображається в ефективності реалізації ціннісних орієнтацій на практиці; 2) *взаємодоповнення* методів педагогічної, соціальної і психологічної діагностики, що виявляється у виділенні набору параметрів для оцінки ефективності актуальної розвивальної взаємодії ціннісних орієнтацій і особистісного розвитку майбутніх психологів; 3) *обопільності* вивчення психологічного світу педагогів та студентів психологічних факультетів, змісту, стилю, характеру суб'єкт-суб'єктних взаємин між ними у ментально зорієнтованому освітньому просторі; 4) *природності* діагностичних процедур, проведення яких не вимагає створення штучно-лабораторних умов, обстеження відбувається за звичних обставин лекційних чи практичних занять; 5) *переважання* дослід-

ницьких методів загальної діагностики та експертизи над локальними, проведення системних пошукувань, що об'єктивно оцінюють та обґрунтовують ефективність впровадження неперервної розвивальної взаємодії ціннісних орієнтацій і особистісного становлення майбутніх психологів; 6) *орієнтації* діагностичних і постдіагностичних ситуацій на самопізнання і саморозвиток особистості педагога і майбутнього психолога, повноту реалізації їхнього кращого природного і соціального потенціалу, плекання самоповаги, самоствердження, самовдосконалення кожного при домінуванні культурних норм і цінностей; 7) *використання* результатів діагностичних обстежень для розробки програм прогнозування і проектування цілісного освітнього процесу ВНЗ й ефективної розвивальної взаємодії між викладачами і майбутніми психологами.

Тож для розуміння і можливого цілеспрямованого впливу на ціннісне зорієнтування особистості юного наступника соціогуманістичного спрямування, слід залучити весь методологічний комплекс доробок даного дослідження. У наших розвідках ми пропонуємо використовувати *вітакультурну методологію та систему професійного методологування* (А.В. Фурмана та його наукової школи) до вивчення аксіопсихологічного потенціалу особистості майбутнього психолога. Реалізація цього парадигмального підходу передбачає чітке змістовне наповнення систем навчальної, практично-психологічної, проєктивно-педагогічної та наукової діяльності студента-психолога, спрямованої на цілісний і повномасштабний його розвиток як “вільного” суб'єкта діяльності. Головним у даному підході є створення умов для розвитку і саморозвитку особистості наступника, реалізація педагогічним колективом ВНЗ відповідальної позиції за результати освітнього процесу, побудова відповідних до рівня розвитку студентів видів діяльності на основі діалогу та співробітництва, й також розвиток у них не лише професійного мислення, а й елементів методологічного (див. [369]).

Вітакультурний підхід [361] до ціннісного зорієнтування особистості психолога насамперед реалізується через: а) *синтез напрямів* психолого-педагогічної діяльності навколо її головної мети – особистості майбутнього фахівця як пояснювальний принцип, що розкриває механізм професійних новоутворень; б) *принцип свободи* особистості в освітньому просторі (вибір пріоритетів, освітніх шляхів, формування власного, особистісного досвіду; опору на відповідні особистісні

якості: потреби, спрямованість особистості, ціннісні орієнтації, життєві плани, установки, домінуючі мотиви діяльності тощо). Основу вітакультурного методологічного інструментарію становлять сукупність вихідних концептуальних уявлень, цільових установок, методико-психодіагностичних та психолого-технологічних засобів, які забезпечують більш глибоке, цілісне розуміння пізнання особистості у всіх проявах її самоздійснення.

Вітакультурне методологування – це багатовимірне, багатоаспектне, багаторівневе, відкрита система координат, що відображає змістовну та процесуальну повноту професійної підготовки студентів, спрямована першочергово на саморозвиток і самовдосконалення особистості майбутніх психологів. Це загальний спосіб психолого-педагогічної діяльності, спрямований на інтенсифікацію особистісно-професійної сфери у спільній діяльності психолога-викладача і вихованця через самопізнання, самоорганізацію, фахове самоздійснення, враховуючи взаємодію і взаємовплив суб'єкт-суб'єктних стосунків.

Центральною складовою цього підходу є освітньо-фахова самореалізація як процес і результат відповідних психолого-професійних видів діяльності, що пов'язує структурні елементи особистісного становлення в єдину згармонізовану систему суб'єктної екзистенції. Втілення системи вітакультурного методологування, як показали теоретико-аналітична і діагностико-емпірична розвідки, оприявнюється у *стратегічних напрямках* розвитку складових ціннісного зорієнтування особистості майбутнього психолога: *творчих* запитах, *гнучкості* поведінки, розвитку зрілої, соціально значущої системи *вартостей*, *природності* в реалізації життєвих запитів людини у всіх формах діяльності.

Креативність формовиявляється у визнанні як провідної в особистісному і професійному розвитку та самовираженні суб'єкта продуктивної, творчої діяльності. Цей напрям допомагає актуалізувати наявні знання і досвід, що потрібні для вирішення нових соціогуманістичних завдань, винайти і застосувати технології досягнення поставленої мети. Новітнє бачення діяльності психолога через гуманізацію його зв'язків з довкіллям свідчить про формування його нової особистісної сутності висококваліфікованого фахівця, при цьому творчі запити є запорукою повномірної самореалізації людини у світі й у цій своїй ролі постають потужним стимулятором, мотиватором розвитку, оновлення, творення самої особистості. Завдяки *лабільності* (варіативності, гнучкості поведінки) майбутній психолог досягає максимального успіху через розробку власних моделей особистісно-професійного самозростання, напрацьовує

найбільш ефективні способи, методи, форми особистісної і професійної самореалізації. *Аксіопсихологічний* напрямок передбачає визначення явищ дійсності з точки зору виявлення і задоволення потреби людини у реалізації вищих духовних цінностей суспільства: здоров'я, любові, гуманізму, краси, миру, освіти, свободи, самовдосконалення тощо. *Природовідповідність* передбачає використання сукупності об'єктивно існуючих умов і засобів, необхідних для реалізації потенційних можливостей і здібностей майбутніх психологів. Особливого значення при цьому набуває виявлення та прогнозування індивідуальних ресурсів кожного студента, що забезпечує його самореалізацію.

Вітакультурний підхід до “визрівання” особистості психолога враховує *ресурсні особливості* його самореалізації через плекання унікальної системи свідомісних складових (світогляд, ціннісні орієнтації, кругозір, індивідуальність), які визначають неповторність, автентичність кожного наступника, його зважену онтичну позицію щодо предметів і явищ навколишнього світу. В розитковому перебізі становлення психолога-практика важливим моментом виступає самоорганізація особистості як повноцінне оволодіння власним Я, своєю сутністю, як здатність самостійно ставити перед собою цілі, діяти у відповідності з ними, будувати стратегію досягнення поставленої мети і нести повну відповідальність за результати своїх діянь.

Потрібно також враховувати розвиток самого механізму формування професійної спрямованості майбутніх психологів, мінливість його соціальних та індивідуально-психологічних засад. Поведінка, яка залежить від цінностей, уже в процесі свого формування виконує конкретні функції цілепокладання, котрі слугують становленню фахової та особистісної зрілості людини. Загалом спонукальні мотиви-рушії саморозвитку суб'єкта формуються під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників. До перших належать: 1) сукупність усіх суспільних, насамперед матеріально-економічних, відносин, що вирішальною мірою зумовлюють соціальні властивості особистості; 2) соціальне довкілля і характер життєдіяльності; 3) вплив конкретної культури безпосереднього громадянського загалу і рівень розвитку суспільної свідомості. Другі чинники формовиявляються у: 1) розумово-мисленнєвій і соціальній зрілості особистості; 2) спроможності повно освоювати цінності духовної культури соціуму; 3) конструктивно й, водночас, критично осмислювати проблемні ситуації життєздійснення.

Перспективи особистісного і професійного розвитку майбутнього психолога залежать від комплексу внутрішніх та зовнішніх умов, до

яких ми відносимо як організаційні й суспільні умови фахового становлення, так і комплекс психолого-педагогічних технологій управління ціннісним зорієнтуванням наступників. Це залучення студентів до розробки комплексу творчих завдань, прийомів і програм, застосування різних форм рефлексивних тренінгів, стимулювання відповідальності, самостійності, що характеризують гармонійність розвитку внутрішньоособистісних і фахових домагань майбутніх спеціалістів психологічного амплуа.

Особистісне становлення як психологічна категорія відображає процес саморозвитку людини протягом життя, у рамках якого відбувається віднаходження специфічних видів суб'єктної активності особистості на основі розвитку й структуривання сукупності суспільно і професійно орієнтованих її характеристик, що забезпечують реалізацію функцій пізнання, спілкування й регуляції в конкретних видах діяльності на всіх етапах життєвого шляху. Водночас досвід науковців-попередників у створенні програм, діагностичних систем, практичних рекомендацій переконує, що успішне створення виховної моделі можливе лише за умов конструктивного бачення проблеми формування психолога-професіонала, наявності досконалого дослідницького інструментарію і тлумачення розвитку ціннісно зорієнтованої особистості майбутнього психолога з міждисциплінарних позицій.

Результуючим оприявленням вітакультурного методологування є створення *моделі ціннісного зорієнтування особистості*, що конструюється за системою відповідних параметрів і показників. Модель віддзеркалює принципи внутрішньої організації, функціонування рисвластивостей, особистісних і професійних характеристик суб'єкта діяльності – майбутнього психолога, найвищим рівнем самоздійснення якого є самоплекання власної онтофеноменальної сутності в ситуаційній екзистенції буття (див. **табл. 4.9**).

Ціннісне зорієнтування особистості проходить всі етапи-стадії її розвиткового перебігу на шляху до повноцінного самоздійснення. Так, для повномірної голограми буття, суб'єкт задіює всі сфери власного світосприйняття і концептуального бачення основ світобудови. Через афектації і почуття на рівні передсвідомого упредметнюється безпосереднє природо-феноменальне єство людини, через усвідомлення пізнавальних, потребо-мотиваційних, вчинкових задіянь здійснюється її ноуменальний зв'язок з дійсністю, а самість слугує осмисленню

Таблиця 4.9

Модель становлення ціннісно зорієнтованої особистості

Рівні	Перед-свідомість	Свідомість			Само-свідомість
		Когнітивна	Потребо-мотиваційна	Діяльно-вольова	Самості
Сфери реалізування	Емоційно-почуттєва	Когнітивна	Потребо-мотиваційна	Діяльно-вольова	Самості
Стан-процес	Переживання	Мислення	Спрямування	Діяння-вчинок	Рефлексування
Логіко-психологічна структура вчинку (за В.Роменцем)	Вітакультурний контекст	Ситуація	Мотивація	Вчинкова дія	Післядія
Цінності (екзистенціальні)	Життя / свобода	Істина, віра / правда	Бажання / краса	Добро / гуманізм	Гармонія / любов, благо
Форми організації досвіду	Інформація	Знання	Значення	Смисл	Сенс
Ціннісні орієнтації	Гедонізм	Пізнання	Активация	Творення (у т.ч. перетворення)	Самоздійснення

власного Я у категоріях духовності та божественного начала у самій людині.

Процес становлення особистості передбачає процедуру її занурення у сфери активності, які упередметнюються в переживаннях, мисленнєвій мобілізації і розвиткових проявах індивідуального й соціального інтелектів, спрямуванні як засадничого вектора діяльності і вчинків, з подальшою переоцінкою, об'єктивацією результативності творчих діянь і життєвих звершень. Дані іпостасі особистісного самоздійснення формовиявляються у вчинку як сутнісному ядрі людського буття, що циклічно розгортається у ситуації, мотивації, дії й післядії, діалектично оприявнюючи людське єство в унікальному та універсальному вимірах життєреалізації.

Аксіопсихологічними виявами ціннісного зорієнтування особистості є загальнолюдські екзистенціали: життя, свобода, істина, віра, правда, краса, добро, гуманізм, гармонія, любов, благо та інші. Вони реалізуються людиною завдяки ціннісно-етичному підґрунтю, безпосередньо залучають її до наявного світу через предметне оточення та дозволяють особі оцінити себе більш повно, глибоко та повноцінно. Екзистенціали людського буття є духовно-практичними феноменами, що характеризують емоційно-психологічне переживання особистістю її доречності (вагомості) присутності у світі та є результатом її свідомого (вільного, зваженого) вибору, зумовленого комплексом зовнішніх і внутрішніх чинників та слугують творенню універсальних духовних цінностей людства.

Ціннісне зорієнтування особистості формовиявляється у осягненні, розумінні й осмисленні онтофеноменальних засновків людського буття, які спричиняють її повноцінний розвиток і саморозвиток, забезпечуючи засвоєння індивідуального, соціокультурного, ментально-духовного досвідів як остовів-рушіїв самовдосконалення. Вершиною квінтесенцією організації власного життєвого досвіду суб'єкта є система значень, смислів і сенсів людського буття як чинників-методів-плодів самобудови особистості в межах вітакультурного простору через самовизначення, самоспрямування, самодетермінації вчинень і самоусвідомлення всіх сторін власного єства. Орієнтири ціннісного самоздійснення особистості проходять стадії вдосконалення через гедоністичні настанови (плекання егоїдеалів), пізнання світу і свого місця в ньому, мобілізації (активізації) власних ресурсів, обдарувань, талантів до натхненного самотворення.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ

1. У структурі термінальних цінностей майбутніх психологів на провідних щаблях знаходяться активне діяльне життя, впевненість у собі, любов, здоров'я, матеріально забезпечене життя. Низький ранг значущості властивий цінностям чуйності, терпимості, краси природи і мистецтва, щастя інших. В ієрархії інструментальних цінностей провідні ранги в усіх академічних групах займають етичні та інтелектуальні цінності (вихованість, життєрадісність, освіченість), цінності професійного та індивідуального самовизначення (відповідальність, незалежність); водночас відкидаються цінності: непримиренність до недоліків у собі й інших, високі запити, чуйність, сміливість в обстоюванні своїх поглядів. Духовне життя сучасна молодь намагається облаштовувати на високих ідеалах дружби, цінує довірливі стосунки між людьми; для респондентів характерне прагнення до самоствердження, бажання бути визнаними докільлям. Саме ці цінності залишаються досить значущими мотиваційними чинниками навчально-пошукової і подальшої професійної діяльності студентів.

2. Ціннісно-смилова сфера респондентів не обмежується системою вартостей та особистих смислів у їх вузькому розумінні, а передбачає вивчення особливостей потребо-мотиваційних характеристик, структур самосвідомості, соціально-психологічних умов їх формування. Встановлено, що життєві цілі студентів-психологів, за показниками тестування, є осмисленими і цілеспрямованими, що властиво самоактуалізованим людям. Особи, які брали участь у дослідженні, відмічають, що емоційна насиченість сьогодення наповнена сенсовністю та інтересом, осмислено і продуктивно сприймається респондентами пройдений відрізок життя. Однак майбутні психологи не досить вправно володіють власним баченням внутрішньої свободи, незалежності, здатністю самостійно ухвалювати рішення і втілювати їх у життя, замалою вірою у свої сили і соціальні спроможності.

3. Одержані результати за показниками методики "Опитувальник термінальних цінностей" показали, що рівень реалізації цінностей у життєвих сферах, зокрема усвідомлення цілей і перспектив, насиченості сьогоденного буття і задоволення самореалізацією, знаходиться

у позитивному взаємозв'язку зі значущістю цінностей, які властиві особі, котра йде шляхом самоактуалізації, і які можна віднести до вищого рівня ціннісної системи – активного діяльного життя, саморозвитку, відповідальності, самоосвіти. Унікальність людського існування полягає у поєднанні та взаємодії чотирьох буттєвих вимірів – біологічного, соціального, екзистенційного та самісного, які оприявнюються у структурі особистості респондентів. Ефективне впровадження цінностей у життєдіяльність студентів-психологів постає як важлива умова їхньої професійної й особистісної самореалізації.

4. Тестові показники респондентів за методикою “Самоактуалізаційний тест” окреслюють розвитковий формат самоактуалізації, свідчать про те, що студенти-психологи знаходяться на шляху динамічного розвитку самодостатності. Життєві цілі наступників є осмисленими і цілеспрямованими, що властиво тим, хто став на шлях самоактуалізації. Емоційна насиченість сьогодення наповнена індивідуалістичними і соціальними інтересами, осмислено і продуктивно сприймається респондентами пройдений відрізок життя. Студенти вправно володіють власним баченням внутрішньої свободи, незалежності, здатністю самостійно приймати рішення і втілювати їх у життя, вірою у свої сили і відповідальністю за свої дії. Рівень усвідомленості життя в обстежуваних групах знаходиться у процесі становлення, вдосконалюючись упродовж навчання, світобачення набуває рис, притаманних фахівцю-психологу, оцінка довколишньої дійсності аналізується з позицій наукових засад концептуальної сутності особистості.

5. Загальна картина самоактуалізації майбутніх психологів характеризується переважанням середнього рівня. Це свідчить про те, що більшість респондентів знаходяться на шляху поетапного розгортання самодостатності і вже мають досить усталені принципи взаємодії з довкіллям. При порівнянні даних основних категорійних шкал (компетентність у часі та підтримка) споглядається певна розбіжність між життєвими настановами та внутрішньою підтримкою в досягненні подальших перспектив, що є запорукою формування певного вакууму між власними домаганнями та надмірним впливом соціуму на особистісний розвиток майбутнього психолога.

6. Молодь характеризується досить високими показниками загальної усвідомленості життя (результати за опитувальником “Смисложиттєві орієнтації”), що вказує на задоволеність буттям у

цілому, а проектування відповідних установок у майбутнє свідчить про цілеспрямованість, віру у свої плани і їхнє здійснення та наявність осмислених життєвих перспектив, емоційну насиченість, досить стійку оцінку пройденого відрізка життя, її продуктивність, усвідомленість. Студенти спроможні свідомо контролювати процес власного особистісного становлення й діяльності, хоч локус особистісних домагань спрямований більшою мірою у майбутнє, на побудову планів, які б зреалізовувалися в подальшій життєдіяльності. У результаті проведеного емпіричного дослідження слід констатувати, що у свідомості молоді, у її життєвих особистісних вартостях спостерігається прагнення до досягнення соціально значущих позитивних ідеалів і цінностей, притаманних самоактуалізованій особистості.

ВИСНОВКИ

“Будучи об’єктом вивчення, особистість, крім того, становить абстрактне поняття, яке поєднує численні аспекти, що характеризують людину: емоції, мотивацію, думки, переживання, сприйняття та дії. Однак не слід зводити особистість як поняття до якого б то не було аспекту функціонування особи. Концептуальне значення особистості багатогранне – воно охоплює широкий спектр внутрішніх психічних процесів, які зумовлюють особливості поведінки людини у різних ситуаціях. Маючи справу з таким складним поняттям, неможливо уявити собі яке-небудь просте концептуальне визначення...”
(Ларрі Хйолл, Даніел Зіглер [381, с. 22])

Особистість, за опрацьованою в цьому дослідженні авторською концепцією, становить певний системний набір психодуховних рис-якостей соціалізованого індивіда, що визначає вектор (спрямування) його персональної активності, цілісне втілення і реалізацію множини соціально значущих ознак, культури міжособової взаємодії та ментальних характеристик суспільства. Контури її становлення утворює усталена цілісність характеристик і прагнень суб’єктивної реалізації людини в актуальній ситуації її ковітального функціонування, що узмістовлюються у рефлексивній позиції, дає змогу у форматі самосвідомості осягнути шлях свого психодуховного розвитку у своїй справжній буттєвій сутності. Виходячи із сказаного зрозуміло, що невід’ємними рисами-якостями зрілої (ціннісно зорієнтованої) особистості є її *самосвідомість*, вартісні орієнтири, атитюди, автономність у прийнятті рішень, відповідальність за свої вчинки, обстоювані високоморальні цінності: свобода, віра, честь, гуманність, добро, любов, творчість, благо й ін. Примітно й те, що становлення особистості у вимірах ціннісного зорієнтування є рухом-поступом до

реалізації людських спрямувань, думок, переживань, вартостей, усіх уявлень про предметно-сміслову багатство світу, що *онтофеноменально* породжує унікальний *особистісний світ* конкретної людини, котрий постає у *вчинку* як осередді психодуховного ества і водночас як канонічного феномену власне людського життя.

У монографії доведено, що онтофеноменальна присутність людини у світі опосередковується її *ціннісним зорієнтуванням* як особистості в екзистенції (себто за принципом “тут-тепер-повно”) власного буття. Водночас теоретично обґрунтовано й емпірично досліджено вплив ціннісних орієнтацій на особистісний розвиток фахівців соціогуманітарного профілю, виявлено специфіку, закономірності функціонування і передумови виникнення названого впливу, виявлено психолого-педагогічні умови та чинники самореалізації майбутніх психологів у процесі їх фахової підготовки й на цьому підґрунті розроблено практичні рекомендації стосовно оптимізації їхнього особистісного розвитку.

За результатами проведеного дослідження, підтверджуючи досягнення його мети і завдань, сформулюємо *найважливіші узагальнення, закономірності та наукові факти*:

1. Особистість є відображенням сутнісного ядра людини, формовиваєм її інтегральної якісної характеристики як усупільненої істоти, наділеної потенціалом до самозмін, саморозвитку й самоактуалізації. Становлення особистості – це постання людини як повноцінного та відповідального за себе й навколишніх суб’єкта життєдіяльності, котрий здатний на самостійні учинки, що окреслюють особливості функціонування ціннісно-нормативної сфери, котра, своєю чергою, оприявнює глибину суб’єктного спричинення поведінки, слугує осмисленню її наслідків, продукує автентичні переконання, конкретизує домагання, сприяє рефлексивній оцінці й подальшому завбаченню власних самісних зрушень одухотвореного самотворення.

2. Цінності особистості постають своєрідною оптикою, перманентне налаштування лінз-опцій котрої слугує інструментом занурення особистості в матеріальний світ через усвідомлене діяння, що найбільш повно фіксуються у *вчинку*. Універсальний і єдиний у своєму роді осередок людської діяльності – *вчинок* – постає невинно діючим фактором історичного прогресу, спричинює синергійне поєднання людини і світу, детермінує активні форми життєдіяльності й самозреалізування. Його екзистенційний смисл полягає у віднаходженні й персональному утвердженні опори для буттєвої присутності та існу-

вання у реальному світі. Спосіб учинкового діяння особистості формується, виявляється і видозмінюється протягом життя людини, набуваючи усталеності у процесах самого вчинення. Тому закономірно, що оволодіння системою вартостей неподільно пов'язане зі спрямованістю конкретного вчинкового діяння. Вчинок оприявнюється у суб'єктивності феноменальних формовиявів, охоплюючи дихотомічні прояви людської природи: егоїзм – альтруїзм, жорстокість – милосердя, бездушність – гуманізм, ненависть – любов та ін., що допомагає виявити, впізнати, закарбувати у людській свідомості певну систему особистісних цінностей і смислів.

3. Ціннісні орієнтації є психосмисловим утворенням, яке формується на перетині потребо-мотиваційної, діяльнісно-операційної, нормо-сислової та ціннісно-сенсової сфер. У цьому контексті вказане утворення становить найдієвіший чинник утвердження соціально та духовно зрілої особистості, її оптимального внутрішнього функціонування і самореалізації. Ціннісні орієнтації визначають шлях присвоєння особистістю духовного потенціалу суспільства, продуктивність перетворення культурних вартостей у стимули і мотиви поведінки, задають чи обмежують конструктивне поле реалізації її професійних рис-якостей в окремій діяльності, спілкуванні, вчинках. Рух-поступ до вартісно-сислового наповнення життєпростору особистості – це історичний шлях становлення моралі, конструктивних форм співжиття людини-громадянина серед суспільного загалу, системи її значущих орієнтирів і смислових настанов саме як особистості – носія і творця уконкретненої буттєвості.

4. Особистісний світ є складним психодуховним інтегральним утворенням, яке окреслює індивідуальний підхід людини до сприйняття довкілля, спонукає її до виокремлення себе як суб'єкта навколишньої дійсності, оприявнює способи бачення і розуміння власних життєтворчих можливостей, допомагає осягненню буттєвих модусів, ресурсів, потенціалів. Він окреслює світобудову людських значущостей, горизонт персональних інтенцій і домагань, постає вершиною інтерсуб'єктних смислів, відносин, апріорних стосовно різноманітності свідомих упредметнень людської діяльності й мислення. Особистісний світ – це певна концептуальна, тобто мисленнево зорганізована, модель багатовимірного відображення самоконструйованої особою соціальної дійсності. Він є тим онтофеноменальним локусом, що інтегрує пройдений нею життєвий шлях як осягнених і

реалізованих у вирі подій повсякдення індивідуальних смислів й задає просторово-часові параметри буттєвості сфері її само-самовизначення, самопізнання, самоствердження, самотворення.

5. Соціальний досвід, поєднуючи знання, традиції, звички, набуті особистістю у процесі взаємодії із суспільним і квазісоціальним загалом, формує її культурне осереддя самоідентифікації й подальшої індивідуалізації. Причому соціокультурне довкілля є всеохватною буттєвою сферою суб'єктної ідентифікації й одночасно універсальним чинником (активатором) формування саме особистісного світу людини. І це природно, адже конкретна соціальна ситуація життя спонукає суб'єкта діяльності до реалізації власного Я в навколишньому оточенні, продукує персональні смисли і цінності, які, зрештою, й утворюють її внутрішній духовний кругозір і породжують інтенційність самотворчого становлення як особистості. На особистісному рівні буття людина свідомо вибудовує своє життя, керуючись власним розумінням бажаного й належного, визначає горизонт холістичного бачення довколишньої реальності, що виявляється в індивідуальній картині світу, розкривається через осягнення життєвої позиції особистості, водночас опосередковуючись її духовно-практичним ставленням до дійсності.

6. Встановлено, що серед найважливіших чинників, які впливають на особистісний розвиток майбутнього фахівця системи “людина – людина”, виділяються об'єктивні (предмети, засоби і результати діяльності) та суб'єктивні (розумове та соціальне визрівання, досконалість моральної і духовної свідомості, гармонійність системи цінностей). Доведено, що специфіка ціннісних орієнтацій майбутнього психолога соціогуманітарного профілю головно пов'язана зі спроможністю реалізовувати власний ресурс на практиці, що формує множину його значущих рис-якостей, сприяє аналітичному підходу в оцінці своїх життєвих потенціалів, прискорює внутрішнє прийняття своїх професійних учинків і становить у підсумку засадничий вектор особистісного розвитку.

7. Респонденти із студентського загалу володіють значним рівнем реалізації системи цінностей у різних життєвих сферах, зважають на соціальну значущість тих чи інших вартостей, зокрема добре усвідомлюють власні цілі й перспективи особистісного розвитку, насиченість їхнього сьогодення і труднощі самозреалізування. У будь-якому разі показники вищого рівня їх ціннісної системи позитивно

корелюють зі стандартами активного діяльного життя, саморозвитку, відповідальності, освіченості, що, своєю чергою, побутують у сферах професійного та соціального повсякдення. Воднораз високе прагнення у студентської молоді матеріального статку, розваг, незалежності свідчить про їхній прагматизм, егоцентризм, себелюбство.

8. Майбутні психологи характеризуються досить високими показниками загальної усвідомленості життя, що вказує на задоволеність повсякденням. Наявність відповідних установок у майбутньому свідчить про цілеспрямованість, віру у свої плани та їх здійсненність, про осмисленість особистих задумів, емоційну насиченість, досить об'єктивну оцінку пройденого відрізка життєвого шляху. Фахівці-наступники спроможні свідомо контролювати процес особистісного становлення й діяльності, хоча локус особистісних домагань у них спрямований більшою мірою у майбутнє, перспективні цілі переважно осмислені, а ситуаційні завдання реалістичні, що є прикметною рисою самоактуалізованих людей. Але майбутні психологи не досить управно володіють власним баченням внутрішньої свободи, незалежності, здатністю самотійно ухвалювати рішення і втілювати їх у життя, також їм притаманне дещо ефемерне бачення відповідальності за свої дії, що здебільшого виявляється у нерішучості й безтурботності.

9. Функціональний рівень перебігу самоактуалізації як квінтесенція особистісного розвитку студентів змістовно відображає ситуаційний – всебічний і безупинний – розвій їхнього соціального і духовного потенціалу, адекватне сприйняття полісуб'єктного довкілля, природного світу і свого місця у часопросторі свого повсякдення, багатство емоційної сфери й інтелектуального життя, високі кондиції психічного здоров'я й норми моральності. Респонденти зі студентської спільноти відрізняються реалістичністю сприйняття себе і довкілля, спонтанністю реакцій і дій, орієнтацією на вирішення життєво нагальних завдань, потребою в обстоюванні та утвердженні самості, внутрішньою незалежністю, але певно неглибокими міжособистісними стосунками з ровесниками, прихильністю до ліберальних цінностей, слабким розмежуванням засобів і цілей буденної життєдіяльності.

10. Встановлено, що майбутні психологи мають значний особистісний потенціал у реалізації власних цільових домагань. У них споглядається поступальний рух до результативного використання індивідуальних здібностей та обдарувань, наявна перспектива творчого життєздійснення у подальшій професійній діяльності. Також

констатуємо сформованість у всієї вибірки респондентів загальної системи соціально прийнятних ціннісних орієнтацій, пріоритетами якої є індивідуальні, конкретні життєві, етичні ідеали, вартості професійного та інтелектуального самовдосконалення.

11. Цінностями індивідуального рівня особистісного буття людини є щонайперше істина і справедливість, а далі – вироблене у процесі групових взаємодій – добро як об’єктивний засновок моралі, краса як вершинна значущість людської екзистенції і як вільний вияв досконалості та ще й як ідеальний образ, що пронизує собою реальну дійсність чи, за словами Г. Гегеля, “чуттєве просвітлення ідеї”. Наскрізною ж цінністю людського життя (у її чотирирівмірності: особа, група, організація, суспільство) є *благо*, яке охоплює розвиток особистісного потенціалу, окреслює сенсовність, змістовлює плин буття загалом. Реалізація особою вартісної складової передбачає всеохватне розуміння значущості, доцільності і подальшої прогностичності використання окреслених її свідомістю конкретних цінностей. Орієнтація людини у вирі вартостей слугує засновком в обранні конкретних форм поведінки і вчинення, оцінковим мірилом наслідків дій і чинником завбачливості окремої діяльності та розумної зваженості соціальних взаємин.

12. Практичні рекомендації спрямовані на вирішення питань ефективності особистісного розвитку майбутніх фахівців соціогуманітарної сфери, спричинених основними аксіопсихологічними чинниками, що містять цільовий, емоційно-вольовий, морально-поведінковий і рефлексивний компоненти, котрі через канал саморефлексії породжують індивідуацію (усвідомлення власної унікальності, неповторності у паритетній єдності із представниками суспільного загалу). Становлення індивідуальності у форматі особистісного світу студента відбувається тоді, коли його внутрішнє психічне життя із засобу переростає у самоцінність, коли він споглядає та розуміє, переживає й рефлексує, мріє і творить, плекаючи самоцінну екзистенцію духовно насиченого повсякдення.

13. Результатом аксіогенезу особистості, за концепцією З.С. Карпенко, є *ціннісна свідомість* з таким спектром диспозиційно-мотиваційних утворень: предиспозицією “передчуваю”, що регулює ефективність організмичної активності відносного суб’єкта; диспозицією “треба”, яка забезпечує нормовідповідну поведінку в пізнавальній, трудовій і комунікативній діяльності й орієнтована на освоєння моно-

суб'єктом критеріїв істини і справедливості; диспозицією “мушу”, зорієнтованою на добродійність як умову продуктивної сумісної взаємодії полісуб'єкта; диспозицією “буду”, націленою на творче оволодіння дійсністю метасуб'єктом за критеріями прекрасного; супердиспозицією “приймаю”, що досягається духовним практикуванням людини як абсолютного суб'єкта, осереддя якого становить загальне благо. Ціннісне зорієнтування – це водночас основа діяльної рефлексії особистістю принципів і засобів конструювання гармонійності, збалансованості складників власного Я як повновагового суб'єкта самореалізації та самотворення.

14. Розвиткове умістовлення ціннісно-сислової сфери особистості відбувається через реалізацію її людської здатності до самоактуалізації, що вичерпно виявляється, за З.С. Карпенко, у висхідній телеологічній перспективі рівневої організації розвитку суб'єктності: відносного суб'єкта як біологічного організму; моносуб'єкта – розпорядника предметної діяльності, полісуб'єкта як утримувача самопрезентацій духу, вольових зусиль, спрямованих на забезпечення гідного життя особистості; метасуб'єкта – творчо зорієнтованої індивідуальності, здатної до самовизначення, саморегуляції, самовдосконалення; абсолютного суб'єкта, котрий осмислюється шляхом ідентифікації з універсальним (божественним) началом та уособлює втілення універсальних властивостей духовного єства людини.

15. У виборі цінностей актуалізована особистість керується сенсово-сисловими вподобаннями й уявленнями, сприймаючи дійсність через оптику своїх бажань та поривань. Сенс – це й особливий зміст, яким вона наділяє вияви своєї життєдіяльності, надаючи їм певного значення, і своєрідний орієнтир саморозкриття власної людської природи, який не залежить від обставин та часу. Смысл же визначає місце конкретного психосоціального феномену в загальній картині бачення довколишнього світу і витлумачує те, що досягається розумом. Розуміння і пояснення особою власного покликання у життєреалізуванні завжди опосередковується персональними приписами, її оцінковими судженнями, специфікою бачення ситуації, призначенням і перспективою можливого використання об'єктів довкілля у власних цілях та інтересах. За умови вчинкового прийняття духовних орієнтирів життєутвердження особистості стає ціннісно визначеним, що виявляється у повноквітальній присутності Божественного у світі й

оприявнюється у творенні нею власного життєвого шляху як унікальної програми екзистенційного саморозкриття.

16. Динамічна система смислових утворень є конституювальним підґрунтям особистості, яка, своєю чергою, самоорганізує її змістовлену присутність у світі як суб'єкта вольового вчинення. Вособистісені ціннісні смислоформи становлять визначальний спосіб реалізації людиною свого духовного потенціалу, котрий репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення у просторі мотиваційно-конативних відношень, плинні соціальних взаємодій. Постання людини у світі ознаменовується перманентним рухом-поступом до реалізації особистісних ресурсів, природних даностей і соціокультурних контекстів на шляху до самодостатності суб'єкта як осередку присутності іскри Божої у внутрішньому засвіті людського єства. Становлення ціннісно зорієнтованої особистості – це розгортання її суб'єктних рис-властивостей у безперервній ситуаційній екзистенційності життєздійснення, проекція якого окреслює соціально-особистісну, індивідуальнісну та універсумну траєкторії руху людини до духовного самовдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С.29-45.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна / К.А. Абульханова-Славская, А.В. Брушлинский. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
4. Абушенко В.Л. – Аксиология / Владимир Леонидович Абушенко // Новейший философский словарь : [3-е изд., исправл.] / ред. А.А. Грицанов – Минск: Книжный Дом, 2003. – 1280 с., С. 25-28.
5. Агафонов А.Ю. Основы смысловой теории сознания / А.Ю. Агафонов. – СПб.: Издательство “Речь”, 2003. – 296 с.
6. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / Альфред Адлер; пер. – М.: Изд-во “КОГИТО-ЦЕНТР”, 2002. – 219 с. – (Классики психологии).
7. Айзенк Г. Исследование человеческой психики / Ганс Айзенк, Майкл Айзенк. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480 с.
8. Айзенк Г.Ю. Структура личности / Ганс Юрген Айзенк; пер. с англ. – М.; СПб: КСП+; Ювента, 1999. – 463 с.
9. Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М’ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2016. – 272 с.
10. Акимова М.К., Индивидуальность учащегося и индивидуальный подход / М.К. Акимова, В.Т. Козлова – М.: Знание, 1992. – 78 с.
11. Аксенова Г.И. Студент как субъект образовательного процесса / Г.И. Аксенова. – М.: МГУ, 1998. – 89 с.
12. Алексеев Н.А. Личностно ориентированное обучение: [вопросы теории и практики] / Н.А. Алексеев – Тюмень, 1995. – 95 с.
13. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В.Г. Алексеева // Психологический журнал – 1984. – Т.5. – № 5. – С. 63-70.
14. Американская социологическая мысль: тексты / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц; пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 561 с.
15. Аминов Н.А. Социально-психологические предпосылки специальных способностей школьных психологов / Н.А. Аминов, М.В. Молоканов // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 74-83.
16. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Ш.А. Амонашвили. – Минск: Полифакт, 1990. – 560 с.
17. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 339 с.
18. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 344 с.
19. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси; под ред. К.М. Гуревича, В.И. Лубовского. – в 2-х т. – Т. 2. – М.: МГУ, 1985. – 336 с.

20. Андреева Д.А. О понятии адаптации. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д.А. Андреева // Человек и общество. – М., 1973. – Вып. XI-XII. – С. 25-27.
21. Ангуладзе Т.Ш. Проблема мотивации в теориях установки и деятельности / Т.Ш. Ангуладзе. – Боржоми, 1979. – 234 с.
22. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С.Ф. Анисимов. – М.: Мысль, 1988. – 253 с.
23. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение / С.Ф. Анисимов. – М.: Мысль, 1985. – 239 с.
24. Анисимов С.Ф. Единство теоретико-познавательного, социологического и ценностного способов рассмотрения явлений морали / С.Ф. Анисимов // Моральные ценности и личность; под. ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 4-12.
25. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности / Л.Н. Антилогова. – Омск, 1999. – 184 с.
26. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы / Л.И. Анцыферова // Психология формирования и развития личности. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С.3-18.
27. Аристотель. Сочинения : [в 4 т.]. – Т. 4 / ред. тома и авт. вступ. ст. А.И. Доватур, Ф.Х. Кессиди; прим. В.В. Бибикина, Н.В. Брагинской, М.Л. Гаспарова, А.И. Доватура; пер. с древнегр. И.В. Брагинской, М.Л. Гаспарова, С.А. Шевелева, Г.А. Миллер. – М.: Мысль, 1984. – 830 с.
28. Архангельский Л.М. Моральные ценности и современность / Л.М. Архангельский // Вопросы философии. – 1983. – № 11. – С.88-93.
29. Архангельский Л.М. Ценностные ориентации и нравственное развитие личности / Л.М. Архангельский. – М: Изд-во МГУ, 1987. – 64 с.
30. Асеев В.Г. Возрастная психология / В.Г. Асеев. – Иркутск: ИрМИ., 1989. – 195 с.
31. Асеев В. Г. Теоретические аспекты проблемы адаптации / В.Г. Асеев // Адаптация учащихся и молодежи к трудовой и учебной деятельности. – Иркутск, 1986. – С. 3-17.
32. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания / А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2002. – 480 с.
33. Асмолов А.Г. Психология индивидуальности / А.Г. Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 86 с.
34. Бажин Е.Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля / Е.Ф. Бажин, Е.А. Гольнкина, А.М. Эткинд // Психологический журнал. – 1984. – Т.5. – № 3. – С. 152-162.
35. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В.С. Бакиров. – Харьков: Высшая школа, ХГУ, 1988. – 149 с.
36. Балл Г.О. Гуманізація загальної та професійної освіти як сприяння розвитку культури особистості / Г.О. Балл // Психологічний ресурс простору вищої освіти : [збірник наукових праць]. – К.: ІВЦ Видавництво “Політехніка”, 2004. – С.7-17.
37. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 25-34.
38. Балл Г.А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы Георгия Алексеевича Балла / Г.А. Балл. – К.: Изд-во Основа, 2006. – 408 с.
39. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований / Г.С. Батыгин: [Учеб. для высш. учеб. заведений]. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 186 с.

40. Бахтин М.М. К философии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки техники. Ежегодник. – 1984-1985. – М.: Наука, 1986. – С. 80-160.
41. Бачманова Н.В. К вопросу о профессиональных способностях психолога / Н.В. Бачманова, Н.А. Сафурина // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. – Вып.5. – Л., 1985. – С.78-86.
42. Безменова И.К., Агтитуды и их взаимосвязь с поведением / И.К. Безменова, О.А. Гулевич : [Реферативный обзор]. – М.: РПО, 1999. – 144 с.
43. Берак О. Установка на развитие личности студента / О. Берак, Л. Шибаета / Вестник высшей школы. – 1990. – №10 – С. 20-23.
44. Бердяев Н.А. Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения / Николай Александрович Бердяев. – Париж: YMCA Press, 1934. – 191 с.
45. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической метафизики / Н.А. Бердяев. – Париж: YMCA Press, 1939. – 224 с.
- 45а. Бердяев Н.А. Творчество и объективация / Николай Александрович Бердяев; сост. А.Г. Шиманский, Ю.О. Шиманская. – Мн.: Экономпресс, 2000. – 304 с.
46. Бех І.Д. Виховання особистості : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
47. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
48. Бехтерев В.М. Избранные труды по психологии личности : [в 2 т.]. – Т.2: Обьективное изучение личности / В.М. Бехтерев; отв. ред.: Г.С. Никифоров, Л.А. Коростылева. – СПб.: Алетейя, 1999. – 283 с.
49. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В.С. Библер. – М.: Политиздат, 1991. – 412 с.
50. Битянова Н.Р. Психология личностного роста / Н.Р. Битянова. – Л.: Наука, 1995. – 187 с.
51. Благуш П. Факторный анализ с обобщениями / П. Благуш; пер. с чешского. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 248 с.
52. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 312 с.
53. Богданова Н. Культура життєтворчості особистості. Філософсько-світотглядний аналіз : [наукове видання] / Наталія Богданова. – К: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 302 с.
54. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / А.А. Бодалев. – М.: Флинта, 1998. – 168 с.
55. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович; под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, 1997. – 351 с.
56. Бондаренко А.Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика / А.Ф. Бондаренко // Московский психотерапевтический журнал. – 1993. – № 1. – С.63-76.
57. Боришевський М.Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності / М.Й. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 414 с.
58. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанти розвитку й саморозвитку особистості / М.Й. Боришевський // Педагогіка і психологія : [Науково-теоретичний та інформаційний журнал] – 2008. – № 2. – С. 49-57.
59. Боришевський М.Й. Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку / М.Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : [збірник наукових праць Інституту психології

ім. Г.С. Костюка АПН України] / наук. ред. С.Д. Максименко. – Т. IX, част. 5. – К., 2007. – С. 25-32.

60. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості : [монографія] / М.Й. Боришевський. – К.: Еллада, 2012. – 608 с.

61. Братусь Б.С. Аномалии личности / Борис Сергеевич Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.

62. Бубнова С.С. Исследование индивидуальной структуры ценностных ориентаций личности / С.С. Бубнова. – М.: Прогресс, – 1991. – 139 с.

63. Бугерко Я.М. Ціннісні виміри духовної культури студентської молоді / Я.М. Бугерко // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 29. – С. 93-104.

64. Будинайте Г.Л. Личностные ценности и личностные предпосылки субъекта / Г.Л. Будинайте, Т.В. Корнилова // Вопр. психол. – 1993. – Т. 14. – № 5. – С. 99-105.

65. Буякас Т.М. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей – культурных смыслов – в индивидуальном сознании / Т.М. Буякас, О.Г. Заверина // Вопр. психол. – 1997. – № 5. – С. 44-55.

66. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон : [соч. в 2 т.]. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – 575 с.

67. Варій М.Й. Психологія особистості: [навч. посіб.] / Мирон Йосипович Варій. – К.: Центр навч. літ-ри, 2008. – 592 с.

68. Василюк Ф.Е. Психотехника выбора / Ф.Е. Василюк // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии; под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 284-314.

69. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.

70. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.

71. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; пер. з нім. Олександр Погорілий. – К: Основа, 1998. – 534 с.

72. Велитченко Л.К. Психологічні основи педагогічної взаємодії: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Леонід Кирилович Велитченко. – Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 41 с.

73. Виллонас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Виллонас. – М.: МГУ, 1990. – 228 с.

74. Вірна Ж.П. Мотиваційно-смилова регуляція у професіоналізації психолога: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Вірна Жанна Петрівна. – Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – 437 с.

75. Войцеховский К. Развитие личности и ценности / К. Войцеховский // Моральные ценности и личность; под. ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.147-154.

76. Выготский Л.С. Динамика и структура личности подростка / Л.С. Выготский : [Собрание сочинений в 6-ти томах]. – Т.4. – М.: Педагогика, 1982-1984. – С. 220-242.

77. Выготский Л.С. Психология развития человека / Лев Семенович Выготский. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с. – (Библиотека всемирной психологии).

78. Гаврилов В.Е. Профессиональные ценности и профессиональная адаптация / В.Е. Гаврилов // Ежегодник РПО. – М., 1995. – Т.2. – Вып.2. – С. 172-174.

79. Гаврилюк В.В. Динамика ценностных ориентации в период социальной трансформации / В.В. Гаврилюк, Н.А. Трикоз // Социс. – 2002. – № 1. – С. 96-105.

80. Галкин С.А. Воспитание. Личность. Общество. / С.А. Галкин – Дубна: Феникс+, 2006. – 112 с.

81. Гегель Г. Феноменология духа / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; ред. коллегия: В.В. Бычков, П.П. Гайденко, М.Н. Громов [и др.]. – М.: Изд-во “Наука”, 2000. – 495 с. – (Серия “Памятники философской мысли”)
82. Гірняк А.Н. Психологічне обґрунтування змісту і структури модульно-розвивального підручника для середньої загальноосвітньої школи: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Андрій Несторович Гірняк. – Тернопільський держ. економічний ун-т. Інститут експериментальних систем освіти. – Тернопіль, 2007. – 289 с.
83. Гірняк Г.С. Психосемантичні інваріанти проектування навчальних книг / Галина Степанівна Гірняк // Психологія і суспільство. – 2010. – № 1. – С. 183-189.
84. Гозман Л.Я. Самоактуализационный тест / Л.Я. Гозман, М.В. Кроз, М.В. Лагинская : [учеб. пособие]. – М., 1995. – 44 с.
85. Голован В.П. Аксіопсихологічний потенціал гуманізації професійної підготовки соціальних педагогів: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Василь Павлович Голован. – Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 18 с.
86. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е.И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 256-269.
87. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кролик. – К.: Наукова думка, 1984. – 208 с.
88. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Рада Михайловна Грановская. – 2-е изд. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 560 с.
89. Гречаний О.Ф. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним : [монографія] / Олександр Гречаний, Володимир Сабадуха. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. – 211 с.
90. Губернюк Л.В. Життєвий світ як специфічний особистісний досвід життєпроживання людини : [Електронний ресурс] / Л.В. Губернюк // Філософські проблеми гуманітарних наук : альманах / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2010. – № 18 / 19. – С. 150-155. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Fp/gn/2010_18-19/p_150-156.pdf
91. Гудилина Э.Б. Простые нормы нравственности и их роль в воспитании личности / Э.Б. Гудилина. – М.: Наука, 1975. – 63 с.
92. Гуманістична психологія: Антологія в 3-х томах : [навч. посібник] / за ред. Романа Трача і Георгія Балла. – Т. 2. – Психологія і духовність. – К.: Вид-во Пульсарі, 2005. – 279 с.
93. Гуменюк (Фурман) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу : [монографія] / Оксана Євстахіївна Гуменюк (Фурман). – Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.
94. Гуменюк (Фурман) О.Є. Психологія впливу: [монографія] / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 304 с.
95. Гуменюк (Фурман) О.Є. Перцептивний аспект спілкування як смисловинковий обмін / О.Є. Гуменюк (Фурман) // Психологія і суспільство. – 2006. – № 4. – С. 73-80.
96. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Эдмунд Гуссерль. – СПб.: Изд-во “Владимир Даль”, 2004. – 400 с.
97. Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари; пер. с фр. и послесл. С.Н. Зенкина – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 288 с.

98. Деркач А.А. Методы акмеологических исследований / А.А. Деркач, В.Г. Зызыкин. – Москва: Изд-во РАГС, 2010. – 164 с.
99. Деркач А.А. Субъектные феномены: акмеологический подход / А.А. Деркач. – Москва: РАГС, 2010. – 239 с.
100. Десфонтейнес Л.Г. Ценностные ориентации на различных этапах развития личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л.Г. Десфонтейнес. – СПб.: СПбГУ, 1994. – 27 с.
101. Дмитерко-Карабин Х.М. Вплив смисложиттєвих орієнтацій на мотиваційну готовність до професійної діяльності майбутніх психологів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Х.М. Дмитерко-Карабин. – Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 286 с.
102. Додонов Б.И. Эмоция как ценность / Б.И. Додонов. – М.: Педагогика, 1978. – 272 с.
103. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
104. Дьяченко М.И. Психология высшей школы / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Полифакт, 1981. – 383 с.
105. Жаринова Л.Е. Акмеологические признаки готовности выпускников вуза к профессиональной деятельности / Л.Е. Жаринова. – СПб.: Алетей, 1996. – 216 с.
106. Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста / под. общ. ред. В.Ю. Иконникова, В.И. Подшивалкиной. – Кишинев: ИПФ “Центральная типография”, 1997. – 192 с.
107. Жизнь как ценность / отв. ред. Л.В. Фесенкова. – М.: ИФРАН, 2000. – 270 с.
108. Жовтун Д.Т. Синергетика и методология социального познания / Д.Т. Жовтун // Синергетика: человек, общество. – М.: РАГС, 2000. – С. 46-52.
109. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности / Г.Е. Залесский. – М.: МГУ, 1994. – 142 с.
110. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности / А.Г. Здравомыслов. – М.: Политиздат, 1988. – 222 с.
111. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии / Б.В. Зейгарник. – М.: МГУ, 1982. – 248 с.
112. Зеер Э.Ф. Психология профессий : [Учебное пособие для студентов вузов] / Э.Ф. Зеер – 2-е изд., перераб. доп. – М.: Академический проект, 2003. – 336 с.
113. Зеер Э.Ф. Психологические особенности кризисов профессионального становления личности / Э.Ф. Зеер // Ежегодник РПО. – М., 1995. – Т.2. – Вып.2. – С.183-185.
114. Злишков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В.Л. Злишков. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.
115. Зотова О.И. Ценностные ориентации и механизмы социальной регуляции поведения / О.И. Зотова, М.И. Бобнева // Методологические проблемы социальной психологии. – Вып. 2. – М.: Наука, 1975. – С. 31-39.
116. Зотова О.И. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности / О.И. Зотова, И.К. Кряжева // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М.: РПО, 1979. – 220 с.
117. Истомин И.Н. Ценностные ориентации в системе регуляции поведения / И.Н. Истомин // Психологические механизмы регулирования социального поведения – М.: Исток, 1979. – 420 с.
118. Кабрин В.И. Проблема и опыт социально-психологического развития личности в рамках психологической подготовки студентов / В.И. Кабрин,

- Г.А. Томилова // Психологическое сопровождение подготовки специалистов в вузе. – Новосибирск, 1988. – С. 72-81.
119. Кадыкова Т.А. Особенности динамики ценностных ориентаций студентов-психологов: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Тамара Анатольевна Кадыкова. – Одесса, 2002. – 207 с.
120. Калина Н.Ф. О самоактуализации личности (вместо послесловия) / Н.Ф. Калина // А.Г. Маслоу. Психология бытия. – М.: “Рефл-бук”; К.: “Ваклер”, 1997. – 304 с.
121. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант. – М.: Наука, 1999. – 653 с. – (Памятники философской мысли).
122. Капрара Дж. Психология личности / Дж Капрара, Д. Сервон. – СПб.: Питер, 2003. – 288 с.
123. Караковский В.А. Стать человеком (общечеловеческие ценности – основа учебно-воспитательного процесса) / В.А. Караковский. – М.: Педагогика, 1993. – 79 с.
124. Каракозов Р.Р. Организация смыслопоисковой активности человека как условие осмысления жизненного опыта / Р.Р. Каракозов // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М.: Мысль, 1997. – С. 257-273.
125. Карпенко З.С. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості / З.С. Карпенко / Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 1996. – Вип. 1. – Ч. II. – С. 42-48.
126. Карпенко З.С. Аксиопсихологія особистості / З.С. Карпенко. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 219 с.
127. Карпенко З.С. Предмет і метод аксіопсихології особистості / З.С. Карпенко // Психологія і суспільство. – 2008. – №1. – С. 23-31.
128. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко // Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
129. Карпухин О.И. Самооценка молодежи как индикатор ее социокультурной идентификации / О.И. Карпухин // Социол. исследования. – 1998. – № 12. – С. 31-37.
130. Киричук О.В. Рівні суб'єктності та індикатори духовності людини / О.В. Киричук, З.С. Карпенко // Педагогіка і психологія. – 1995. – №3. – С. 3-12.
131. Кирьякова А.В. Теория ориентаций личности в мире ценностей / А.В. Кирьякова. – Оренбург, 1996. – 190 с.
132. Кларин М.В. Метафоры и ценностные ориентации педагогического сознания / М.В. Кларин // Педагогика. – 1997. – №1. – С. 34-39.
133. Клименко И.Ф. Генезис ценностных ориентаций, исследование отношения к норме социального поведения на разных этапах социального развития человека / И.Ф. Клименко // К проблеме формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности. – М.: Мысль, 1992. – С. 3-12.
134. Климишин О.І. Духовний розвиток як фактор самопізнання особистості / О.І. Климишин // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 2000. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 261-270.
135. Климишин О. І. Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід / О.І. Климишин. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2010. – 440 с.
136. Климов Е.А. Общечеловеческие ценности глазами психолога профессионалиста / Е.А. Климов // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14. – № 4. – С. 130-136.
137. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с. – С. 310-317.

138. Клонингер С. Теории личности: познание человека. – 3-е изд. / С. Клонингер. – СПб.: Питер, 2003. – 718 с.
139. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека / Л.Н. Коган. – М.: Мысль, 1984. – 252 с.
140. Колісник О. П. Ступені духовності та психічні механізми саморозвитку особистості / О. П. Колісник // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. – 1 част. – 3 розділ. – К., 1994. – С. 349-392.
141. Колесников В.Н. Лекции по психологии индивидуальности / Владимир Николаевич Колесников. – М.: Ин-т психологии РАН, 1996. – 224 с.
142. Колотило В.В. Сучасна картина світу і світогляд людини / В.В. Колотило // Філософські проблеми гуманітарних наук : [збірка наукових праць]. – К.: Міжнародний освітній фонд ім. Ярослава Мудрого, 2009. – С. 193-197.
143. Комісаров В.О. Соціально-культурний простір експериментальної школи : [монографія] / Вадим Олексійович Комісаров; ред. А.В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 144 с.
144. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
145. Кон И.С. Междисциплинарные исследования. Социология. Психология. Секология. Антропология. / Игорь Семенович Кон. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. – 608 с.
146. Кон И.С. 80 лет одиночества / И.С. Кон. – М.: Время, 2008. – 448 с.
147. Кон И.С. Социология личности / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – 384 с.
148. Коростылева Л.А. Проблема самореализации личности в системе наук о человеке // Психологические проблемы самореализации личности; под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростылевой. – СПб.: Изд. СПб. ун-в., 1997. – С. 4-15.
149. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
150. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
151. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
152. Краснорядцева О.М. Ценностная детерминация профессионального поведения педагогов / О.М. Краснорядцева // Сибирский психологический журнал. – Томск, 1998. – № 7. – С.25-29.
153. Кримський С.Б. Ціннісно-смісловий універсум як предметне поле філософії / С.Б. Кримський // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 3-4. – С. 102-103.
154. Круглов Б.С. Методика изучения особенностей формирования ценностных ориентаций / Б.С. Круглов // Диагностика и коррекционная работа школьного психолога; под ред. И.В. Дубровиной. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 80-89.
155. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты и идентификации / С.Б. Крымский // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 12-25.
156. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя / М. Кун, Т. Макпартленд // Современная зарубежная социальная психология : [тексты]; под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоловой, Л.А. Петровской. – М.: МГУ, 1984. – 239 с.
157. Курдюмов С.П. Синергетика – новые направления / С.П. Курдюмов, Г.Г. Малинецкий, А.Б. Потапов. – М.: Политиздат, 1989. – 166 с.
158. Кюрегян Э.А. О ценностно-ориентационном аспекте типологии личности / Э.А. Кюрегян // Образ жизни и ценностные ориентации личности; отв. ред. Л.А. Арутюнян. – Ереван: Изд-во пед. университета, 1979. – С. 97-104.

159. Лазарук А.Ф. Розвиток ціннісно-сміслової сфери особи за модульно-розвивального навчання / А.Ф. Лазарук // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3-4. – С. 170-186.
160. Лазарук А.Ф. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні / А.Ф. Лазарук // Психологія і суспільство. – 2003. – № 2. – С. 19-38.
161. Лазурский А.Ф. Очерк науки о характерах / А.Ф. Лазурский. – М.: Наука, 1995. – 271 с. – (Серия “Памятники психологической мысли”).
162. Лазурский А.Ф. Классификация личностей. – 3-е изд. / А.Ф. Лазурский. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.
163. Левин К. Динамическая психология / Курт Левин. – М.: Смысл, 2001. – 568 с.
164. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард; пер. с нем. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 544 с.
165. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
166. Леонтьев В.Г. Психологические механизмы мотивации / В.Г. Леонтьев. – Новосибирск: НГПИ, 1992. – 216 с.
167. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1992. – 17 с.
168. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С.15-26.
169. Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д.А. Леонтьев // Вестник Моск. университета. – Сер. 14. – Психология. – 1997. – №1. – С. 20-27.
170. Леонтьев Д.А. Факторная структура теста смысловых ориентаций / Д.А. Леонтьев, М.О. Калашников, О.Э. Калашникова // Психол. журн. – 1993. – Т.14. – № 1. – С. 150-155.
171. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1993. – 43 с.
172. Лернер И.А. Процесс обучения и его закономерности / И.А. Лернер. – М.: Знание, 1980. – 96 с.
173. Лерш Ф. Структура особи / Філіп Лерш; наук. ред. Р. Трача, В. Андрієвської; передне слово Р. Трача; пер. з нім. І. Івашенко [та ін.]; наук. т-во ім. Т.Г. Шевченка в Америці [та ін.]. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2014. – 560 с.
174. Лишин О. Воспитание личности в условиях социального кризиса (смена ценностных ориентаций) / О. Лишин // Народное образование. – 1993. – № 5. – С. 67-72.
175. Ломов Б.Ф. Личность как продукт и субъект общественных отношений / Б.Ф. Ломов // Психология личности в социалистическом обществе: Активность и развитие личности. – М.: Наука, 1989. – С. 6-23.
176. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 448 с.
177. Лосский Н.О. Ценности и бытие: Бог и Царство Божие как основа ценностей / Николай Онупфриевич Лосский. – Харьков: Фолио; М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2000. – 864 с.
178. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии / В.Я. Ляудис. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 124 с.
179. Мадди С.Р. Теории личности: сравнительный анализ / Сальваторе Р. Мадди. – СПб.: Изд-во “Речь”, 2002. – 539 с.

180. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс; пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.
181. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості: [наук. монографія] / С.Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ “КММ”, 2006. – 256 с.
182. Максименко С.Д. Психологія особистості : [підр. для студентів вищих навч. закладів] / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча – К.: КММ, 2007. – 296 с.
183. Максименко С.Д. Поняття особистості в психології / С.Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 7. – С. 1-7.
184. Максименко Ю.Б. Деякі підходи щодо обґрунтування одиниці аналізу самосвідомості / Ю.Б. Максименко, Т.Б. Ільїна. – Режим доступу: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/psihologia/maksimenko.pdf
185. Максименко Ю.Б. Основы теории вероятностей и математической статистики для психологов / Ю.Б. Максименко, Г.П. Матвеев; Институт психологии и предпринимательства. – Донецк: Юго-Восток, 2001. – 122 с.
186. Максименко Ю.Б. Социально-психологическая служба в образовательно-воспитательных заведениях Украины : [учеб.-метод. пособие] / Ю.Б. Максименко, И.П. Колесник, Л.В. Хомик [и др.]; Национальный педагогический ун-т им. М.П. Драгоманова, Донецкий ин-т психологии и предпринимательства. – К.: РУНЦ “ДИНИТ”, 2001. – 100 с. – (Серия “Будущее нашим детям”).
187. Малахов В.А. Этика. Курс лекцій : [навч. посібник] / В.А. Малахов. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.
188. Малинецкий Г.Г. Контуры завтрашнего дня / Г.Г. Малинецкий // Синергетика: человек, общество. – М.: РАГС, 2000. – С. 8-16.
189. Малисова И.Ю. Психологические знания как фактор формирования ценностных ориентаций личности / И.Ю. Малисова // Психолог. журн. – 1994. – Т. 14. – № 4. – С. 94-102.
190. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / Мераб Константинович Мамардашвили. – [2-е изд., измен. и доп.] / сост. и общ. ред. Ю.П. Сенокосова. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Культура”, 1992. – 416 с.
191. Мамардашвили М.К. Лекции по античной философии / Мераб Константинович Мамардашвили. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. – 256 с. – (Азбука-классика. Non-Fiction).
192. Маноха И.П. Человек и потенциал его бытия / И.П. Маноха. – К.: Стимул, 1995. – 256 с.
193. Маслоу А.Г. Мотивация личности / А.Г. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
194. Маслоу А.Г. Новые рубежи человеческой природы / А. Г. Маслоу. – М.: Смысл, 1999. – 428 с.
195. Маслоу А.Г. Самоактуализация / А.Г. Маслоу // Психология личности : [тексты]; под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М.: МГУ, 1982. – С. 108-118.
196. Маслоу А. По направлению к психологии бытия / Абрахам Гарольд Маслоу; перевод Е. Рачкова, Е. Рыбина. – М.: Эксмо-Пресс, 2002. – 272 с. – (Серия: Психологическая коллекция).
197. Мединська Ю.Я. Стигма як соціальний стереотип у сфері психічного здоров'я / Ю.Я. Мединська // Психологічні перспективи. – 2013. – Вип. 22. – С. 140-150.
198. Мельников В.М. Введение в экспериментальную психологию личности / В.М. Мельников, Л.П. Ямпольский. – М.: Просвещение, 1985. – 319 с.

199. Менегетти А. Пять уроков онтопсихологии / Антонио Менегетти; пер. с итал. – М.: Славянская ассоциация Онтопсихологии, 1997. – 187 с.
200. Менегетти А. Система и личность / Антонио Менегетти : [науч. издание]; пер. с итал. ННБФ “Онтопсихология”. – Изд. 2, испр. – М.: ННБФ “Онтопсихология”, 2003. – 328 с.
201. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 254 с.
202. Методы психодиагностики / отв. ред. В.Н. Дружинин, Т.В. Галкина. – Вып. 1. – М., 1993. – 123 с.
203. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя / Л.М. Митина. – М.: Флинта, 1998. – 200 с.
204. Мицько В.М. Психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Володимир Мирославович Мицько. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
205. Момов В. Человек, мораль, воспитание (теоретико-методологические проблемы) / В. Момов; пер. с болгарского. – М.: Наука, 1975. – 163 с.
206. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : [монографія] / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. – Дрогобич: ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. – 288 с.
207. Моральные ценности и личность / под ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева. – М.: Академа, 1994. – 260 с.
208. Москаленко О.В. До історії дослідження проблеми розвитку ціннісно-сміслові сфери особистості / О.В. Москаленко // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – № 1. – С. 125-129.
209. Москалець В.П. Структурно-функціональна організація особистості / В.П. Москалець // Психологія і суспільство. – Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис, 2010. – № 2 (40). – С. 20-26.
210. Москалець В.П. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики / В.П. Москалець // Психологія і суспільство. – Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. – 2011 (43). – № 1. – С. 73-85.
211. Москалець В.П. Психологія особистості : [навч. посібник] / Віктор Петрович Москалець. – К.: Вид-во “Центр учбової літератури”, 2013. – 262 с.
212. Москалець В.П. Смысл життя, свобода та відповідальність особистості у вченні Віктора Еміля Франкла / В.П. Москалець // Психологія особистості. – Науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал. – 2011. – № 1 (2). – С. 86-99.
213. Мудрик А.В. Личностный подход в воспитании / А.В. Мудрик // Магистр. – 1991. – № 8. – С. 35-41.
214. Мухина В.С. Предисловие / В.С. Мухина // Механизмы формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности. – М.: МГПИ, 1985. – С. 4-7.
215. М’ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія / Петро Андрійович М’ясоїд. – К.: Либідь, 2016. – 560 с.
216. М’ясоїд П.А. Метатеоретичний аналіз у психології / Петро Андрійович М’ясоїд // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 54-82.
217. Надвична Т.Л. Розвиток наукових шкіл як суспільна проблема / Т.Л. Надвична // Психологія і суспільство. – 2003. – № 3. – С. 114-122.
218. Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность / Ш.А. Надирашвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – 361 с.

219. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш.А. Надирашвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1974. – 170 с.
220. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н.Ф. Наумова. – М.: Наука, 1988. – 199 с.
221. Научитель Е.Д. Ценностные ориентации молодежи / Е.Д. Научитель // Практическая психология и социальная работа. – 1999. – №3. – С. 36-38.
222. Немов Р.С. Психология : [в 2-х т.] / Р.С. Немов. – Т. 2. – М.: Просвещение. Владос, 1994. – 496 с.
223. Несимова Э.А. Проблема ценностных ориентаций и инновационное обучение / Э.А. Несимова // Инновационное обучение: стратегия и практика. – М., 1994. – с.113-129.
224. Нестеренко В.Г. Духовні виміри людського буття: Свідомість. Цінності. / В.Г. Нестеренко // Вступ до філософії. – К.: Абрис, 1995. – С. 193-230.
225. Низовских Н.А. Психосемантический анализ жизненных ориентаций личности (на материале студентов педвуза): автореф. дис. ... канд. психол. наук / Н.А. Низовских. – М.: Изд. МПУ, 1995. – 16 с.
226. Никандров Н.Д. Духовные ценности и воспитание человека / Н.Д. Никандров // Педагогика, 1998. – № 4. – С. 3-8.
227. Никандров Н.Д. Ценности как основа цели воспитания / Н.Д. Никандров // Педагогика, 1998. – № 3. – С. 3-11.
228. Нюттен Ж. Мотивация / Ж. Нюттен : [в кн.: Экспериментальная психология]; под ред. П. Фресса, Ж. Пиаже. – М., 1975. – вып. 5 – С. 15-109.
229. Овсянецка Л.П. Ціннісні орієнтації як фактор життєдіяльності і розвитку особистості / Л.П. Овсянецка // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 1998. – Вип. II. – Ч. 1. – С. 66-74.
230. Олпорт Г.В. Личность в психологии / Г.В. Олпорт; пер. с англ. – СПб.: КСП+; Ювента, 1998. – 345 с.
231. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности : [Кн. для учителя] / Ю.М. Орлов. – М.: Мысль, 1991. – 287 с.
232. Орлов С.В. Молодежь и ее ценностные ориентации / С.В. Орлов // Сборник научных статей. – М.: Научно-исследовательский центр при Институте молодежи, 1999. – С. 54-58.
233. Основи психології : [підручник] / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – Вид. 6, стереотип. – К.: Либідь, 2006. – 632с.
234. Павліченко (Фурман) А.А. Ціннісні орієнтації в парадигмі становлення соціальної зрілості студента / А.А. Павліченко // Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти (збірка матеріалів до Всеукраїнської науково-практичної конференції, 11-12 травня 2000 року). – Тернопіль: “Економічна думка”, 2000. – С. 171-173.
235. Павліченко (Фурман) А.А. Досвідна концепція індивіда як засада проектування освіченої людини / А.А. Павліченко // Технологія інноваційного пошуку в системі вищої освіти (збірка матеріалів до регіональної науково-методичної конференції, 19 квітня 2002 року). – Тернопіль: “Економічна думка”, 2002. – С. 45-47.
236. Павліченко (Фурман) А.А. Ціннісні орієнтації в ракурсі самоактуалізації особистості (діагностичні критерії методики дослідження) / А.А. Павліченко // Вісник. – Вип. 3. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова., 2002. – С. 94-96.
237. Павліченко (Фурман) А.А. Цінності як проблема психології / А.А. Павліченко // Психологія : [зб. наук. праць]. – Вип. 16. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова., 2002.

– С. 21-24.

238. Павліченко (Фурман) А.А. Ціннісні орієнтації як установка на продуктивну пошукову діяльність студентів-психологів / А.А. Павліченко // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 119-127.

239. Павліченко (Фурман) А.А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості / А.А. Павліченко // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 98-120.

240. Павліченко (Фурман) А.А. Фахове становлення студента-психолога у контексті системної дії ціннісних орієнтацій (контури дослідницького проекту) / А.А. Павліченко // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 123-132.

241. Павлов В.І. Екзистенційний вимір морально-етичних цінностей у сучасній філософії / В.І. Павлов : [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://newacropolis.org.ua/ua/etika2004.htm/pavlov1.htm>

242. Пантилеев С.Р. Методы измерения локуса контроля / С.Р. Пантилеев // Общая психодиагностика. – М.: Смысл, 1987. – 32 с.

243. Панурин В.А. Ценность как смыслопереживательный феномен / В.А. Панурин // Философия ценностей. – Курган: КГУ, 1998. – С.73-75.

244. Пауэлл Дж. Полнота человеческой жизни / Дж. Пауэлл // Психология человеческих проблем : [хрестоматия]; сост. К.В. Сельченков – Минск: МинГУ, 1998. – С. 34-42.

245. Петров И.Г. Смысл как рефлексивное отношение человеческого бытия (смыслология о предназначении, статусе и металогике смысла) / И.Г. Петров // Мир психологии. – 2001. – № 2. – С. 26-35.

246. Петрий П.В. Духовные ценности / П.В. Петрий. – М.: Академия, 1998. – 114 с.

247. Петровский А.В. Теоретическая психология / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 2001. – 496 с.

248. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 15-29.

249. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов-на-Дону: издательство “Феникс”, 1996. – 512 с.

250. Пивоваров Д.В. Дух, душа и смысл жизни человека. Философия религии / Д.В. Пивоваров. – Екатеринбург, 1996. – 225 с.

251. Платонов К.К. Структура и развитие личности: психология личности / К.К. Платонов, А.Д. Глоточкин. – Москва: Наука, 1986. – 256 с.

252. Платонов К.К. Концепция динамической функциональной структуры личности / К.К. Платонов // Психология личности в трудах отечественных психологов; сост. Л.В. Куликов. – СПб.: Питер, 2001. – С. 119-130.

253. Пов’якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога : [монографія] / Н.І. Пов’якель. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 295 с.

254. Пов’якель Н.І. Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Надія Іванівна Пов’якель. – Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 499 с.

255. Подольская Е.А. Ценностные ориентации личности как предмет социально-философского исследования: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01 / Е.А. Подольская. – МГУ им. М.В. Ломоносова – М., 1984. – 175 с.

256. Полуэктова Н.М. Проблемы диагностирования профессиональной пригодности к социальной работе / Н.М. Полуэктова, И.В. Яковлева // Вести СПбГУ. – 1999. – № 3. – С. 47-58.

257. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: [монографія] / Е.О. Помиткін. – К.: Наш час, 2005. – 280 с.
258. Попова И.М. Ценностные представления и парадоксы самосознания / И.М. Попова. – М.: МГУ, 1989. – 160 с.
259. Предмет и метод психологии: Антология / под ред. Е.Б. Старовойтенко. – М.: Академпроект: Гаудеамус, 2005. – 512 с. – (Gaudeamus).
260. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
261. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: [зб. ст.]. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.
262. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
263. Психология развивающейся личности / под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.
264. Психология формирования и развития личности / отв. ред. Л.И. Анцыферова. – М.: Наука, 1981. – 366 с.
265. Радчук Г.К. Аксіопсихологія вищої школи / Г.К. Радчук. – Тернопіль: ТНПУ, 2009. – 415 с.
266. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [уч. пособие] / Д.Я. Райгородский. – Самара: БАХРАТ, 1998. – 672 с.
267. Рассел Б. Человеческое познание: его сферы и границы / Бертран Рассел; пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 2001. – 560 с. – (Серия “Проблема человека”; Вып.2).
268. Рациональное и эмоциональное в морали / под ред. А.И. Титаренко, Е.Л. Дубко. – М.: МГУ, 1983. – 178 с.
269. Ребуха Л.З. Психологічна експертиза: технологія та процедура проведення : [навч. посіб.] / Лілія Зіновіївна Ребуха. – Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 128 с.
270. Ревасевич І.С. Особливості взаємодії людини та економіки у представників різних культур / Ірина Степанівна Ревасевич // Психологія і суспільство. – 2005. – №3. – С.39-53.
271. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категорійно-поняттєвого апарату) : [навч. метод. посібник] / Валентин Васильович Рибалка. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
272. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології : [навч. посіб.] / В.В. Рибалка. – К.: ПППЮ АПН України, 2006. – 530 с.
273. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании / Е.И. Рогов. – М.: Наука, 1996. – 528 с.
274. Роджерс К. О становлении личностью. Психотерапия глазами психотерапевта / К.Р. Роджерс; пер. М.М. Исениной, под ред. д-ра. пед. н. Е.И. Исениной. – М.: “Прогресс”, 1994. – 256 с.
275. Розин В.М. Психология: наука и практика : [учеб. пособие] / Вадим Маркович Розин. – М.: РГГУ; Омега-Л, 2005. – 544 с. – (GUMANITAS. Учебник для высшей школы).
276. Розов Н.С. Культура, ценности, и развитие образования / Н.С. Розов. – М.: Просвещение, 1992. – 154 с.
277. Романенко Ю.В. Смыслопродуктування в соціальних системах : [монографія] / Юрій Вікторович Романенко. – Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К.: ЦПТ “Е та Е”, 2005. – 276 с.
278. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології / Людина. Суб'єкт. Вчинок. : [Філософсько-психологічні студії] / за заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 11-36.

279. Роменец В.А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой : [изд. 2-е] / Владимир Андреевич Роменец. – К.: Либідь, 2003. – 232 с.
280. Роменец В.А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття : [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2006. – 832 с.
281. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: [навч. посіб.] / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
282. Роменець В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження / Володимир Роменець // Психологія і суспільство. – 2013. – №2. – С. 6-27.
283. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание : [монография] / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 328 с.
284. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : [в 2 т.] / С.Л. Рубинштейн. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1989. – Т.1. – 488 с.; Т.2. – 328 с.
285. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : [3-е изд.] / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
286. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
287. Ручка А.А. Социальные ценности и норма / А.А. Ручка – К.: Наукова думка, 1976. – 151 с.
288. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания / А.А. Ручка – К.: Наукова думка, 1976. – 156 с.
289. Рыбалко Е.А. Становление личности / Е.А. Рыбалко // Социальная психология личности. – Л.: Знание, 1974. – С. 20-31.
290. Сабадуха В.О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття : [монографія] / Володимир Олексійович Сабадуха. – Івано-Франківськ: “Фоліант”, 2011. – 176 с.
291. Савчин М.В. Духовний потенціал людини / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Вид-во “Флай” Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
292. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
293. Сагатовский В.Н. Системный подход к классификации ценностей / В.Н. Сагатовский // Научные исследования и человеческие потребности / ВНИИ системных исследований. – М.: Изд-во ВНИИ СИ, 1979. – 119 с.
294. Санникова О.П. Феноменология личности : [Избранные психологические труды] / О.П. Санникова. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с.
295. Санникова О.П. Адаптивность личности : [монография] / Ольга Павловна Санникова, Оксана Владимировна Кузнецова. – Одесса: Издатель Н.П. Черкасов, 2009. – 258 с.
296. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности : [учеб. пособие по спецкурсу] / В.Ф. Сафин. – Свердловск: Свердл. ГПИ, 1986. – 142 с.
297. Світогляд і світ людини : [колективна монографія] / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Капітона. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. – 324 с.
298. Сенин И.Г. Психодиагностика ценностно-ориентационной сферы личности как метод социально-психологического исследования: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Иван Геннадьевич Сенин. – Ярославль, 2000. – 186 с.
299. Селье Г. От мечты к открытию: Как стать ученым / Ганс Селье; пер. с англ. Н.И. Войскунской; общ. ред. М.Н. Кондрашовой, И.С. Хорола; послесл. М.Г. Ярошевского, И.С. Хорола. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
300. Семашко Л.М. Сферный подход / Лев Михайлович Семашко. – М.: Нотабене, 1992. – 368 с.

301. Семашко Л.М. Тетрасоциологія: революція соціального мислення, путь гармонії и процветания / Лев Михайлович Семашко. – Мичиган: Сударыня, 2000. – 168 с.
302. Семенюк С.М. Феномен українства / Святослав Михайлович Семенюк. – Львів: Апріорі, 2013. – 661 с.
303. Семиченко В.А. Пути повышения эффективности изучения психологии / В.А. Семиченко. – К.: Магістр-S, 1997. – 124 с.
304. Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия / В.Ф. Сержантов. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1990. – 360 с.
305. Серый А.В. Ценностные ориентации личности в структуре профессионально значимых качеств школьных практических психологов: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Андрей Викторович Серый. – Иркутск, 1996. – 25 с.
306. Серый А.В. Динамика смысложизненных ориентаций и интернализация локуса контроля в процессе обучения в вузе / А.В. Серый, М.С. Яницкий // Психолого-педагогические проблемы образования. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 1998. – С. 183-189.
307. Серый А.В. Ценностно-смысловая сфера личности : [уч. пособие] / А.В. Серый, М.С. Яницкий. – Кемерово: Кемеровский гос. ун-т, 1999, – 92 с.
308. Сівак С. Особистісне зростання як проблема психолого-педагогічної підготовки майбутнього спеціаліста / С. Сівак // Психологія і суспільство. – 2000. – №2 – С. 112-124.
309. Сімак А. А. Реалізація копінг-поведінки в період нормативної кризи / А.А. Сімак // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. – Сер.: Психологія і педагогіка. – 2009. – Вип. 13. – С. 434-447.
310. Симоненко С.М. Психологія візуального мислення: дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Світлана Миколаївна Симоненко. – Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського – Одеса, 2005. – 462 с.
311. Славская А.Н. Личность как субъект интерпретации / А.Н. Славская. – Дубна: Феникс Плюс, 2002. – 240 с.
312. Слободчиков В.И. Интегральная периодизация психического развития / В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1996. – №5. – С. 38-50.
313. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности : [уч. пособ. для вузов] / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
314. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе : [уч. пособие для вузов] / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – Москва: Школа-Пресс, 2000. – 416 с.
315. Смирнов Л.М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей / Л.М. Смирнов // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. – № 1. – С. 157-168.
316. Смит Н. Современные системы психологии / Ноэль Смит. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. – (Серия “Психологическая энциклопедия”).
317. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Людмила Анатоліївна Снігур. – Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т. – Одеса, 2004. – 447 с.
318. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л.Н. Собчик. – СПб.: Издательство “Речь”, 2005. – 624 с.
319. Соколов В.М. Социология нравственного развития личности / В.М. Соколов. – М: Политиздат, 1986. – 240 с.

320. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. / П.А. Сорокин – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
321. Спиркина Е.А. Подготовка психотерапевтов и психологов консультантов (проблемы адаптации западного опыта) / Е.А. Спиркина // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 6. – С. 121-127.
322. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности : [монография] / Е.Б. Старовойтенко. – М.: Академический проект, Гаудеамус, 2007. – 310 с.
323. Старовойтенко Е.Б. Определение теоретически обоснованных путей эмпирического изучения личности в психологии. (Опыт разработки конкретно-психологического исследования личности ученого): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Елена Борисовна Старовойтенко. – Ярославль, 1981. – 223 с.
- 323а. Старовойтенко Е.Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни / Елена Борисовна Старовойтенко. – М.: Акад. Проект, 2001. – 544 с. – (Gaudeamus)
324. Столович Л.Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии / Л.Н. Столович. – М.: Республика, 1994. – 464 с.
325. Столяров И.Н. Место и роль христианской этики в формировании духовно-ценностных ориентаций молодежи: дис. ... канд. филос. наук: 22.00.06 / Игорь Николаевич Столяров. – М., 1996. – 169 с.
326. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : [Філософсько-психологічні студії] / За заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с. – С. 316-358.
327. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении : [монография] / Виталий Александрович Татенко. – К.: Видавничий центр "Просвіта", 1996. – 404 с.
328. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К.: Либідь 2003. – 376 с.
329. Титаренко Т.М. Простір життєвого світу і його типи / Т.М. Титаренко / Загальна психологія : [хрестоматія] / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. : [навч. посібник]. – К.: Каравела, 2008. – 640 с.
330. Томчук М.І. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності / М.І. Томчук // Психологія і суспільство. – 2011. – №4. – С. 41-46.
331. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры / В.П. Тугаринов. – Л.: ЛГУ, 1960. – 156 с.
332. Узнадзе Д.Н. Общее учение об установке / Д.Н. Узнадзе // Хрестоматия по психологии : [учебное пособие для студентов пединститутов]; сост. В.В. Мироненко; под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение. – 1978. – С. 101-108.
333. Узнадзе Д.Н. Установка у человека. Проблема объективации / Д.Н. Узнадзе // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 87-91.
334. Фаустова Э.Н. Жизненные ценности студентов в новых социокультурных условиях / Э.Н. Фаустова. – М., 1995. – 40 с. (Система воспитания в высшей школе / НИИВО; Вып.2).
335. Фейдимен Дж. Теория и практика личностно-ориентированной психологии : [в 2-х т.] / Дж. Фейдимен, Р. Фрейгер. – Т. 2. – М.: Три Л, 1996. – 208 с.
336. Философский энциклопедический словарь / ред. С.С. Аверинцев, Э.А. Ораб-Оглы, Л.Ф. Ильичев [и др.]. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
337. Фонарев А.Р. Психологические особенности личностного становления профессионала : [Учебное пособие] / А.Р. Фонарев. – М.: Узд-во МПСИ; Воронеж: НПО "МОДЭК" – 2005. – 76 с.

338. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1991. – 511 с.
339. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; общ. ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
340. Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Ф. Франселла, Д. Баннистер; пер. с англ. – М.: Наука, 1987. – 221 с.
341. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Я и Оно. Неудовлетворенность культурой / З. Фрейд. – СПб: Алетейя, 1998. – 251 с.
342. Фролова Н.В. Трансформация системы ценностных ориентаций на переломных этапах развития общества (психологический аспект): дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Наталья Викторовна Фролова. – Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1997. – 183 с.
343. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М.: ООО Из-во АСТ-ЛТД, 1998. – 568 с.
344. Фурман А.А. Методологічна схема емпіричного вивчення системи цінностей особистості / А.А. Фурман // Вітакультурний млин : [методологічний альманах]. – 2007. – Модуль 5. – С. 43-50.
345. Фурман А.А. Категоріальний апарат аксіосфери як проблема теоретичної психології / А.А. Фурман // Вітакультурний млин : [методологічний альманах]. – 2007. – Модуль 6. – С. 43-46.
346. Фурман А.А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку студентів-психологів / А.А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2009. – № 3. – С. 148-158.
347. Фурман А.А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку майбутніх психологів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Анатолій Анатолійович Фурман. – Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2009. – 224 с.
348. Фурман А.А. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі / А.А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2010. – № 1. – С. 94-99.
349. Фурман А.А. Особистісний розвиток майбутніх соціальних працівників: ціннісно-орієнтаційний аспект / А.Фурман, І Ліпська // Психологія і суспільство : [спецвипуск]. – 2011. – С. 24-26.
350. Фурман А.А. Ціннісно-орієнтаційний портрет фахівця-психолога: від моделі до індивідуальних інваріантів / А.А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 118-127.
351. Фурман А. Теоретико-емпіричне обґрунтування соціально-психологічного портрета студента / А.Фурман, І Татарчук // Психологія і суспільство : [спецвипуск]. – 2012. – С. 70-73.
352. Фурман А.А. Морально-етичні контури цінностей соціального працівника / А.А. Фурман // Науковий вісник ПНПУ ім. К.Д.Ушинського. – № 56. – 2012. – С. 153-160.
353. Фурман А.А. Соціальне порозуміння як предмет соціогуманітарного дослідження / А. Фурман, Р. Мацок // Психологія і суспільство : [спецвипуск]. – 2013. – С. 79-81.
354. Фурман А.А. Професіоналізація соціального працівника: методологічні акценти / А.А. Фурман // Вітакультурний млин : [методологічний альманах]. – 2014. – Модуль 16. – С. 57-62.
355. Фурман А.А. Сферний підхід до вивчення цінносно зорієнтованої особистості / А.А. Фурман // Вітакультурний млин : [методологічний альманах]. – 2014. – Модуль 17. – С. 53-58.
356. Фурман А.А. Ціннісно-смісловий аспект розвитку особистості / А.А. Фур-

ман // Актуальні дослідження в соціальній сфері : [матеріали 6-ої міжнародної науково-практичної конференції]. – 2015. – С. 38-40.

357. Фурман А.А. Ціннісно-смісловий портрет особистості експерта соціо-гуманітарної сфери / А.А. Фурман // Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід : [матеріали Міжнародної науково-практичної конференції]. – Тернопіль: Економічна думка, 2016. – 395 с. – С. 143-146.

358. Фурман А.А. Вартісна спрямованість особистості соціального працівника / А.А. Фурман // Актуальні дослідження в соціальній сфері : [матеріали 7-ої міжнародної науково-практичної конференції]. – 2016. – С. 103-105.

359. Фурман А.А. Зasadничі форми методологування у творчості В.А. Роменця / А.А. Фурман : [Матеріали міждисциплінарного круглого столу з нагоди 90-річчя від дня народження професора В.А. Роменця на тему: “Вчинкова психологія: історія та сучасність”]. – 2016. – С. 35-39.

360. Фурман А.А. Онтофеноменальний зріз особистісного буття людини: контури методологічного аналізу / А.А. Фурман // Вітакультурний млин : [методологічний альманах]. – 2016. – Модуль 18. – С. 21-32.

361. Фурман А.В. Ідея професійного методологування : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 362 с.

362. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с.

363. Фурман А.В. Методолог – професія майбутнього / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2016. – №1. – С. 16-42.

364. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К.: Інститут політичної і соціальної психології, Тернопіль: Економічна думка, 2013. – 100 с.

365. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення / А.В. Фурман. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.

366. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – № 3. – С. 72-85.

367. Фурман А.В. Психокультура української ментальності : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – 2-ге наук. вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

368. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова методологування у соціогуманітаристиці / Анатолій В. Фурман // Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти / за наук. ред. М.І. Томчука : [зб. мат. Подільської н.-пр. конф.]. – Вінниця: КВНЗ “Вінницька академія неперервної освіти”, 2016. – С. 147-156.

369. Фурман А.В. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман, Сергій Костянтинів Шандрук. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 272 с.

370. Фурман А.В. Світ методології / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – №2. – С. 47-60.

371. Фурман А.В. Сфера психології у вітакультурному парадигмальному обрентуванні / А.В. Фурман // Освіта і управління. – 2007. – №2. – С. 50-56.

372. Фурман А.В. Система сучасних методологій : [в 4 т.] / упор., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – Т.1. – 316 с.; Т.2. – 344 с.; Т.3. – 400 с.; Т.4. – 346 с.

373. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 105-145.

374. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату

загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Оксана Євстахіївна Фурман. – Тернопільський нац. ун-т. – Тернопіль, 2015. – 467 с.

375. Хайдеггер, М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер. с нем. и комм. В. В. Библихина. – М.: Республика, 1993. – 447 с.

376. Хайдеггер М. Феноменологические интерпретации Аристотеля : [Экспозиция герменевтической ситуации] / пер. с нем., предисл., науч. ред., сост. Н. А. Артеменко. – СПб.: ИЦ “Гуманитарная Академия”, 2012. – 224 с.

377. Хайду П. Воспитание ценностных ориентаций / П. Хайду // Моральные ценности и личность; под. ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 155-164.

378. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : [в 2-х т.] / Х. Хекхаузен; под ред. Б.М. Величковского. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.

379. Холл К.С. Теории личности / К.С. Холл, Г. Линдсей – М.: “КСП+”, 1997. – 720 с.

380. Холл М. Структура личности / М. Холл, Б. Боденхаммер, Р. Болстэд, М. Хэмблетт. – Киев: София, 2004. – 608 с.

381. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с.

382. Ценностный мир современного студенчества (социальный портрет явления) / А.А. Козлов, В.Т. Лисовский, З.В. Сикевич. – М., 1992. – 40 с. – (Система воспитания в высшей школе / НИИВО; Вып.4).

383. Цукерман Г.А. Психология саморазвития / Г.А. Цукерман, Б.М. Мастеров. – М.: Интер-пракс, 1995. – 288 с.

384. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности / Н.З. Чавчавадзе. – Тбилиси: Мешниереба, 1984. – 171 с.

385. Чепелева Н.В. Проблеми психологічної герменевтики : [монографія] / ред. Н.В. Чепелева; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.

386. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : [монографія] / ред. Н.В. Чепелева; НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – К., 2013. – 275 с.

387. Чепелева Н.В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. – К.: Інститут психології АПН України. – 1999. – С.271-279.

388. Шандрук С.К. Психологія професійних творчих здібностей : [монографія] / Сергій Костянтинів Шандрук. – Тернопіль: Економічна думка, 2015. – 357 с.

389. Шандрук С.К., Професійне самовизначення майбутніх практичних психологів / С.К. Шандрук, Я.В. Чаплак, М.В. Чаплак // Современные научные исследования и инновации (Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича). – 2011. – № 6 : [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/2011/10/3116>

390. Шандрук С.К. Роль готовності до професійної діяльності у розвитку творчих здібностей майбутніх практичних психологів / С.К. Шандрук // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – 2015. – Вип. 51. – С. 276-284.

391. Шадриков В.Д. Профессиональные способности / В.Д. Шадриков. – М.: Университетская книга, 2010. – 320 с.

392. Шаюк О.Я. Особливості формування мотиваційно-ціннісного компонента толерантності у майбутніх економістів / О.Я. Шаюк. // Вісник Національної академії

Державної прикордонної служби України. – 2013. – Вип. 3. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_3_43.

393. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания / Ю.М. Швалб. – К.: Стило, 1997. – 240 с.

394. Шевченко Н.Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: [монографія] / Н.Ф. Шевченко. – К.: Міленіум, 2005. – 298 с.

395. Шишкин А.Ф. XX век и моральные ценности / А.Ф. Шишкин, К.А. Шварцман. – М., 1968. – 270 с.

396. Шостром Э. Анти-Карнеги или Человек-манипулятор / Э. Шостром. – Минск: Полифакт, 1992. – 128 с.

397. Шпрангер Э. Основные идеальные типы индивидуальности / Э. Шпрангер // Психология личности : [тексты]; под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М.: МГУ, 1982. – С. 55-60.

397а. Штайн Е. Вступ до філософії (Впровадження: Значення і структура твору “Вступ до філософії” Едит Штайн. Клавдія Моріель Вульф) / Переклад з нім. Ілони Терзової. – Жовква: Місіонер, 2011. – 248 с.

398. Шубенкова Е.И. К вопросу о формировании ценностных ориентаций личности / Е.И. Шубенкова // Советская педагогика. – 1980. – № 9. – С.27-33.

399. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий; ред.-сост. А.А. Пископфель, Л. П. Щедровицкий. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.

400. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. с англ. – М.: Изд. группа “Прогресс”, 1996. – 396 с.

401. Юнг Н.В. Психологические особенности ценностных ориентаций старших подростков, входящих в группы повышенного психологического внимания: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Юнг Наталья Владимировна. – Одесський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одесса, 2006. – 248 с.

402. Юнг К.Г. Психологические типы / Карл Густав Юнг. – СПб.: Изд-во “Азбука”, 1996. – 736 с.

403. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В.А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии : [сб. науч. трудов]. – М.: Наука, 1975. – 362с. – С. 89-105.

404. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования / В.А. Ядов. – М.: Добросвет, 1999. – 596 с.

405. Ядов В.А. Диспозиционная концепция личности / В.А. Ядов // Социальная психология в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 76-93.

406. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.

407. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. : [учеб. пособие] / М.Г. Ярошевский. – М., 1996. – 416 с.

408. Ясперс К. Психологія світоглядів / Карл Ясперс; пер. з нім. О.Кислюк, Р.Осадчук. – К.: Юніверс, 2009. – 464 с. – (Філософська думка).

409. Cattell R.B. Personality and Motivation: Structure and Measurement / R.B. Cattell – N.Y., – 1957. – 948 p.

410. Frankl V.E. The will to meaning / V.E. Frankl – New York, 1969. – 376 p.

411. Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Toward a General Theory of Action / Ed. by T. Parsons, E. Shils. – Cambridge, 1951. – P. 46-71.

412. Kohlberg L. The implications of moral stages for adult education. *Religious Education* / L. Kohlberg – Ziesar, 1972, – P. 183-201.
413. Melin R. Persons – their identity and individuation. (*Acta Univ. Umensis. Umeå studies in the humanities*; 143) / R. Melin – Umeå: Umeå univ, 1998. – 230 p. – Bibliogr. – P. 221-227, tad.: P. 229-230.
414. Morris C.W. *Varieties of Human Value* / C.W. Morris– Chicago, 1956. – 197 p.
415. Parsons T. *Social system and the evolution of action theory* / T. Parsons – New York-London, 1977. – 326 p.
416. Rokeach M. *Beliefs, Attitudes, and Values* / M. Rokeach – San Francisco, Josey-Bass Co, 1972. – 214 p.
417. Rokeach M. *The nature of human values* / M. Rokeach – N.Y., Free Press, 1973. – 211 p.
418. Shostrom E. L. *An Inventory for the Measurement of Self-Actualization* // *Educational and Psychological Measurement*. – 1964. – Vol. 24, no. 2. – P. 207-218.
419. Schwartz S.H. *Toward a Universal Psychological Structure of Human Values* / S.H. Schwartz, W. Bilsky // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1987. – Vol.58. – № 5. – P. 550-562.
420. Sztompka P. *Society and Action. The theory of Social Becoming* / P. Sztompka – Cambridge, 1991. – 408 p.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абульханова-Славська Ксенія Олександрівна – 14, 17, 46, 105, 112,
208, 211, 212

Августин Аврелій – 41

Агафонов Андрій Юрійович – 170

Айзенк Ганс Юрген – 14, 160

Аквінський Тома – 41

Амінов Микола Олександрович – 176

Амосов Микола Михайлович – 51

Анаксагор – 38

Ананьєв Борис Герасимович – 14, 17, 51, 62, 82

Андрєєва Галина Михайлівна – 132

Анциферова Людмила Іванівна – 17

Аристотель Стагірит – 40, 41, 50

Архангельський Леонід Михайлович – 105, 111, 133

Асмолов Олександр Григорович – 14, 17, 51, 141, 142, 179

Балей Степан-Максим Володимирович – 51

Балл Георгій Олексійович – 2, 6, 14, 17, 51, 112, 147, 169, 201

Бахтін Михайло Михайлович – 14

Бекон Френсіс – 42

Бердяєв Микола Олександрович – 13, 14, 49, 50

Бернштейн Микола Олександрович – 145

Бехтерєв Василь Миколайович – 51

Бех Іван Дмитрович – 14, 51, 85

Білські Вольфганг – 112, 218

Блауберг Ігор Вікторович – 134

Бобнєва Маргарита Ісидорівна – 141

Бог (Дух, Абсолют, Світовий Розум, Універсум) – 42, 43, 49, 50, 53, 60, 61, 75

Богданов Віталій Анатолійович – 80

Бодальов Олексій Олександрович – 17, 183

Божович Лідія Іллівна – 14, 17, 51, 112, 119, 149, 199

Болтівець Сергій Іванович – 17

Большаков Володимир Юрійович – 176

Бондаренко Олександр Федорович – 183

Боришевський Мирослав Йосипович – 14, 17, 149

Братусь Борис Сергійович – 14, 17, 145, 179, 230
Бубнова Світлана Сергіївна – 14
Бугерко Ярослава Миколаївна – 21
Будда (Сіддгартха Гаутама) – 29
Бюлер Шарлотта – 165

Василюк Федір Юхимович – 14, 68, 107, 140, 179, 211, 212
Васянович Григорій Петрович – 51
Вебер Макс – 92
Велитченко Леонід Кирилович – 17
Вернадський Володимир Іванович – 51, 94
Вернон Ф. – 165
Виготський Лев Семенович – 14, 17, 51, 107, 130, 149
Вікторов Петро Петрович – 51
Вілкінсон Френк – 232
Віндельбанд Вільгельм – 90
Вірна Жанна Петрівна – 14, 17
Вітні Д.Р. – 232
Врум Віктор Гарольд – 138
Всесвіт – 37, 39, 42, 61

Галілей Галілео – 39
Гальперін Петро Якович – 14
Гваттарі Філіпп – 92
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх – 43, 61, 87, 279
Гінзбург Михайло Романович – 17, 145
Гіппократ – 41
Гірняк Андрій Несторович – 21
Гірняк Галина Степанівна – 21
Гоббс Томас – 42
Гозман Леонід Якович – 22, 157, 160
Голован Василь Павлович – 21
Горностай Павло Петрович – 52
Гречаний Олександр Феногенович – 36
Грот Микола Якович – 51
Гуліна Марина Анатоліївна – 179
Гусельцева Марина Сергіївна – 17, 21
Гуссерль Едмунд Густав Альбрехт – 41, 62, 66, 91

Давидов Василь Васильович – 14, 132
Данилюк Іван Васильович – 17, 21

Декарт Рене – 42, 61
Дельоз Жиль – 92
Демокріт Абдерський – 39, 60
Деркач Анатолій Олексійович – 17
Дилигенський Герман Германович – 140
Додонов Борис Гнатович – 133, 140
Донцов Олександр Іванович – 132, 141
Донченко Олена Андріївна – 132
Дубровіна Ірина Володимирівна – 176
Дусавицький Олександр Костянтинович – 51
Дьяченко Михайло Іванович – 17

Ельконін Данило Борисович – 14, 149
Енгельс Фрідріх – 94
Еріксон Ерік – 14

Жуков Юрій Михайлович – 134
Журавльова Лариса Петрівна – 17

Запорожець Олександр Володимирович – 14, 51
Здравомислов Андрій Григорович – 105, 111
Зеєр Евальд Фрідріхович – 14, 193
Зейгарнік Блюма Вульфівна – 145
Зенківський Василь Васильович – 51
Зіглер Деніел – 274
Зязюн Іван Андрійович – 51

Інгльхарт Рональд Франклін – 230
Ісаєв Євген Іванович – 26, 83

Каган Мойсей Самойлович – 112
Казміренко В'ячеслав Петрович – 17
Каліна Надія Федорівна – 17
Кандибович Лев Олександрович – 17
Кант Імануїл – 14, 15, 41, 43, 61, 91, 104
Карпенко Зіновія Степанівна – 14, 17, 19-21, 79-82, 84-85, 87-89, 97,
101, 107, 112, 114, 145, 149, 179, 199, 279, 280
Карпов Анатолій Вікторович – 190
Келлер Альберт Галловей – 95
Кеттел Реймонд Бернар – 160, 183
Кириленко Таїса Сергіївна – 21

- Киричук Олександр Васильович – 14
Клакхон Клайд – 14, 133, 134, 144
Климчук Віталій Олександрович – 17
Клімов Євген Олександрович – 17, 111
Ковальов Олександр Григорович – 51
Колберг Лоренс – 118, 230, 231
Комісаров Вадим Олексійович – 21
Кон Ігор Семенович – 14, 17, 119, 146, 162
Коростильова Людмила Олексіївна – 111, 210, 211, 213
Костюк Григорій Силович – 14, 44, 47, 51, 199
Крамбо Джеймс – 164
Кремень Василь Григорович – 51
Кримський Сергій Борисович – 112
Кроз Михайло Володимирович – 22, 157, 160
Кронік Олександр Олександрович – 211, 212
Кузікова Світлана Борисівна – 17
Кузьміна Ніна Василівна – 17, 184
Кульчицький Олександр Юліанович – 51
Кун Манфред – 132
Кунявський Михайло Борисович – 141
Кюрегян Едуард – 133
- Лазурський Олександр Федорович – 51
Лапін Микола Іванович – 233
Латинська М.В. – 22, 157, 160
Левін Курт Цадек – 208
Лекторський Владислав Олександрович – 132
Леонтьєв Дмитро Олексійович – 14, 17, 22, 67, 86, 131, 143, 149, 157, 162,
179, 199, 211, 212, 233, 236, 253, 256
Леонтьєв Олексій Миколайович – 44, 51, 58, 82, 83, 141, 199, 211
Леруа Едуард – 95
Ліндзі Гарднер – 165
Локк Джон – 42
Ломов Борис Федорович – 14, 17, 251
Лоський Микола Онуфрійович – 43
Ляйбніц Готфрід Вільгельм – 42
- М'ясоїд Петро Андрійович – 14, 17, 21, 54, 68
Макаренко Антон Семенович – 51
Макпартленд Томас – 132
Максименко Сергій Дмитрович – 51

- Максименко Юрій Борисович – 2, 8, 17, 154, 191, 205, 232
Мамардашвілі Мераб Костянтинівич – 26, 31, 32, 45
Манн Генрі Бертольд – 232
Маноха Ірина Петрівна – 21, 52
Маркова Аеліта Капітонівна – 190
Маркс Карл Генріх – 16, 94, 132
Маслов Абрам Гарольд – 14, 16, 71-75, 105, 122, 138, 140, 160, 211, 212, 230, 245
Махोलік Леонард – 164
Мединська Юлія Ярославівна – 21
Мей Ролло Піс – 17, 160
Мельніков Володимир Михайлович – 240
Мицько Володимир Мирославович – 14, 21
Мід Джордж Герберт – 130
Мітіна Лариса Максимівна – 105, 192
Молоканов Михайло Валентинович – 176
Моляко Валентин Олексійович – 17, 51
Моргун Володимир Федорович – 51
Морріс Чарльз Віл'ям – 14, 140
Морщакова Олена Степанівна – 21
Москалець Віктор Петрович – 14, 17
Московічі Серж – 132
Мудрик Анатолій Вікторович – 119
Мухіна Валерія Сергіївна – 105
Мясищев Володимир Миколайович – 51, 58
- Надвинична Тетяна Лонгінівна – 21
Надирашвілі Шота Олександрович – 14, 125
Наумова Ніна Федорівна – 111
Нельсон-Джоунс Річард – 179
Ніцше Фрідріх – 35
Носенко Елеонора Львівна – 17
Нюттен Жозеф Ремі – 208
Ньютон Ісаак – 42
- Олпорт Гордон Уїллард – 14, 16, 123, 129, 165, 208
Онищенко Василь Денисович – 51
Орбан-Лембрик Лідія Ернестівна – 17
- Панасюк Олександр Юрійович – 17
Панок Віталій Григорович – 17
Парсонс Толкотт – 95

- Пасічник Ігор Демидович – 17
Патяєва Катерина Юріївна – 141, 142
Перлз Фрідріх Саломон – 160, 245
Петровський Артур Володимирович – 51, 77, 230
Петровський Вадим Артурович – 35
Пивоваров Даниїл Валентинович – 112
Піаже Жан – 29, 118, 230
Платон Афінівський – 40, 60
Платонов Костянтин Костянтинович – 14, 47, 51, 176
Побірченко Наталія Семенівна – 17
Пов'якель Надія Іванівна – 149, 182, 194
Подшивалкіна Валентина Іванівна – 17
Попова Ірина Марківна – 112, 141
Поппер Карл Раймунд – 62, 90
- Равен Джон – 184
Радчук Галина Кіндратівна – 17, 21
Рамуль Костянтин Андрійович – 183
Реан Артур Олександрович – 17
Ребуха Лілія Зіновіївна – 21
Ревасевич Ірина Степанівна – 21
Решер Ніколас – 104
Рибалка Валентин Васильович – 14, 17, 51, 52
Ріккерт Генріх – 90
Роджерс Карл Ренсом – 14, 16, 75, 129, 160, 183, 245
Розов Микола Сергійович – 149
Рокич Мілтон – 14, 22, 112, 140, 156-159, 166, 217, 218, 230, 233-236,
238-240, 249, 256, 257
Романенко Юрій Вікторович – 87
Роменець Володимир Андрійович – 14, 17, 19, 21, 25, 27, 34-35, 37, 51,
54, 67, 78, 80, 81, 87, 102, 269
- Роршах Герман – 160
Рубінштейн Сергій Леонідович – 14, 17, 30-33, 37, 44, 51, 54-55, 57, 90, 111, 199
Рувінський Леонід Ізотович – 259
Ручка Анатолій Олександрович – 111, 140
- Сабадуха Володимир Олексійович – 36
Савчин Мирослав Васильович – 17
Сагатовський В.М. – 105
Самнер Віл'ям Грем – 95
Саннікова Ольга Павлівна – 17, 51

- Сафін Вадим Фатхійович – 83
Сельє Ганс – 45
Семашко Лев Михайлович – 94
Семенюк Святослав Михайлович – 17
Семенюк Тамара Всеволодівна – 21
Сєнін Іван Геннадійович – 22, 157, 165, 166, 236, 238
Серий Андрій Вікторович – 14, 183
Сімак Алла Анатоліївна – 21
Сластьонін Віталій Олександрович – 184
Скіннер Беррес – 129
Слободчиков Віктор Іванович – 14, 26, 83
Слюсаревський Микола Миколайович – 17
Сократ – 29, 39
Спіноза Бенедикт (Борух) – 42, 61
Старовойтенко Олена Борисівна – 14, 217
Стефанік Василь – 18
Стогділл Ральф Мелвін – 89, 189
Сухомлинський Василь Олександрович – 51
- Татенко Віталій Олександрович – 17, 21, 64, 82
Титаренко Тетяна Михайлівна – 14, 17, 21, 51, 65, 68, 199
Тілліх Пауль – 17
Ткаченко Олександр Миколайович – 51
Томас Вільям Айзек – 110
Томчук Михайло Іванович – 17, 181
Тугаринов Василь Петрович – 111
- Узнадзе Дмитро Миколайович – 14, 125, 126
Уманський Лев Ілліч – 177, 178
- Фельдштейн Давид Йосипович – 82, 149
Флоренський Павло Олександрович – 95
Фонарьов Олександр Ратмірович – 194
Франкл Віктор Еміль – 17, 110, 122, 150, 162-165, 245, 253
Фройд Зигмунд (Сигізмунд) Шломо – 29, 129
Фролов Іван Тимофійович – 111
Фромм Еріх Зелігманн – 29, 30, 65, 103, 132, 147, 230
Фурман (Гуменюк) Оксана Євстахіївна – 14, 17, 21, 26
Фурман Анатолій Васильович – 14, 17, 19-21, 60, 87, 97, 114, 132, 196, 265
- Хйолл Ларрі – 274
Хомуленко Тамара Борисівна – 17

Хорні Карен – 105

Цапкін В'ячеслав Миколайович – 132

Цуканов Борис Йосипович – 51

Чебикін Олексій Якович – 17

Чепелева Наталія Василівна – 2, 10, 14, 17, 89, 92, 120, 182, 196, 204

Чижевський Олександр Леонідович – 94

Чудновський Віль Емануїлович – 17, 211, 212

Шадриков Володимир Дмитрович – 189

Шалютін Соломон Михайлович – 105

Шандрук Сергій Костянтинович – 2, 12, 14, 17, 21, 60, 87, 120

Шарден, П'єр Тейяр де – 95

Шаюк Ольга Ярославівна – 21

Швалб Юрій Михайлович – 140

Шварц Шалом – 112, 218

Швейцер Альберт – 65, 103

Шевченко Наталія Федорівна – 17, 105

Шелер Макс – 43

Шеллінг Фрідріх Вільгельм Йозеф фон – 61

Шерковін Юрій Олександрович – 140

Штомпка Пйотр – 140

Шмішек Ганс – 160

Шостром Еверетт – 22, 81, 157, 160, 236, 245

Шпрангер Едуард – 123, 140

Штайн Едіт – 153

Щербан Тетяна Дмитрівна – 17

Щедровицький Георгій Петрович – 21

Юдін Ерік Григорович – 134

Юнг Карл Густав – 16, 130, 132

Ядов Володимир Олександрович – 14, 48, 111, 117, 125, 140

Якобсон Павло Максимович – 118

Ялом Ірвін Давид – 17

Ямницький Вадим Маркович – 17, 67

Яницький Михайло Сергійович – 14, 15, 233

Янчук Володимир Олександрович – 17

Ярошевський Михайло Григорович – 233

Ясперс Карл Теодор – 37

Яценко Тамара Семенівна – 17

ФУРМАН Анатолій Анатолійович

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ: ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНИЙ ВИМІР

Монографія

Художній редактор, верстка – Юрій Москаль
Технічний редактор, коректура – Надія Колісник

Підписано до друку 5.12.2016.

Формат видання 60x84 ¹/₁₆

Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Друк на дублікаторі.

Умов. друк. арк. 17,5. Обл. вид. арк. 17,7.

Зам. № М023-16. Наклад 300 прим.

Видавець та виготовлювач

Тернопільський національний економічний університет
(вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46004)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року

Видавничо-поліграфічний центр “Економічна думка ТНЕУ”
46004, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2,
тел. (0352) 47-58-72,
електронна пошта: edition@tneu.edu.ua